

Ὁ Χριστός
(Έργο Πουμάνου ἀγρότη)

ΙΔΡΥΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ

Η ΔΙΚΗ ΤΩΝ ΟΚΤΩ ΚΑΙ Η ΕΚΤΕΛΕΣΗ ΤΩΝ ΕΞΙ

ΕΝΑ ΔΡΑΜΑ ΤΟΥ ΣΥΓΧΡΟΝΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ISBN: 978-960-98680-3-7

ΙΔΡΥΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ

Η ΔΙΚΗ ΤΩΝ ΟΚΤΩ ΚΑΙ Η ΕΚΤΕΛΕΣΗ ΤΩΝ ΕΞΙ
ΕΝΑ ΔΡΑΜΑ ΤΟΥ ΣΥΓΧΡΟΝΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

Β' ΕΚΔΟΣΗ

ΑΘΗΝΑΙ

2010

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Ὅφειλω νὰ ἀναγνώρισω ὅτι ὁ ἀνὰ χεῖρας τόμος δὲν θὰ ἦτανε στὸ ἐπίπεδο τοῦ περιεχομένου του χωρὶς τὸν Σαράντη Καραβούζη, πού, ὡς συνήθως, προσέφερε καλλιτεχνήματα πού τὸν κοσμοῦν· τὴν Gina Ghetie, ἡ ὁποία μοῦ ἔδωσε τὶς φωτογραφίες τῶν ξυλόγλυπτων μὲ τὶς σκηνές τῶν Παθῶν· τὸν Θωμᾶ Θεολόγη, πού ἀφιλοκερδῶς συνέταξε τὰ ἀγγλικά κείμενα· καὶ τὸν Kerry R. Bolton, ὁ ὁποῖος, μὲ χαρακτηριστικῶς βρεταννικὴ εὐγένεια, ταχύτητα καὶ ἀποτελεσματικότητα, προσφέρθηκε νὰ ἐπιμεληθεῖ τὰ κείμενα αὐτά.

Εὐχαριστίες ὀφείλονται καὶ στὴ Σοφία Βούλτεψη πού, στίς 15 Ὀκτωβρίου 2009, στὴν αἴθουσα τῆς Παλαιᾶς Βουλῆς, εἶχε συντονίσει τὴν ἡμερίδα τῇ σχετικῇ μὲ τὴ Δίκη τῶν Ὀκτώ καὶ τὴν Ἐκτέλεση τῶν Ἑξι· ἐπίσης στὸν Σπύρο Χατζάρα ὁ ὁποῖος, στίς 24 Ἰουνίου 2010, στὸν ἴδιο χῶρο, καθοριστικῶς συνέβαλε στὴν ἐπιτυχή παρουσίαση τῆς πρώτης ἔκδοσης τοῦ ἀνὰ χεῖρας ἔργου. Καὶ προσωπικῶς αἰσθάνομαι εὐγνωμοσύνη γιὰ ὅλους ἐκείνους, φίλους ἢ καὶ ἀπλῶς γνωστούς, οἱ ὁποῖοι ἀκόμη καὶ σὲ δρόμους τῆς Ἀθήνας ἤρθανε κοντά, γιὰ νὰ μοῦ σφίξουνε τὸ χέρι καὶ νὰ μοῦ ποῦνε πόσο πολὺ ἐκτιμοῦν τὶς προσπάθειες τοῦ Ἰδρύματός μας.

Δ. Μ.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΠΟΥΛΙΑΣ

Ο Γεώργιος Παπούλιας γεννήθηκε τὸ 1927. Σπούδασε στὴ Νομικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ τὴν Ἀνωτάτη Σχολὴ Οἰκονομικῶν καὶ Ἐμπορικῶν Ἐπιστημῶν. Τὸ 1955, μπῆκε στὴ διπλωματικὴ ὑπηρεσία τοῦ ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν. Ὑπηρετήσε στὸ Νέο Δελχί, τὴ Βόννη, τὰ Ἑνωμένα Ἐθνη, τὸ Παρίσι, τὴν UNESCO, τὴν Ἀγκυρα, τὴν Οὐάσιγκτων καὶ τὸ Λονδῖνο. Κατὰ τὰ ἔτη 1989 καὶ 1990 ὑπῆρξε ἀναπληρωτὴς ὑπουργὸς καὶ μετὰ ὑπηρεσιακὸς ὑπουργὸς Ἐξωτερικῶν. Ξεψύχησε στὴν Ἀθήνα τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 2009.

Ὑπῆρξε ἄνθρωπος εὐγενικός, σεμνὸς καὶ λιγομίλητος. Μεγάλο ἦταν τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ θέματα Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας. Εἶχε συγγράψει, μαζὶ μὲ τοὺς συναδέλφους του Βύρωνα Θεοδωρόπουλο, Εὐστάθιο Λαγάκο καὶ Ἰωάννη Τζούνη τὸ βιβλίο *Σκέψεις καὶ προβληματισμοὶ γιὰ τὴν ἐξωτερικὴ μας πολιτικὴ*. Μετριοπαθὴς καὶ νηφάλιος καθὼς ἦταν, προσέφερε, μὲ τὶς γνώσεις καὶ τὴν ὅλη παρουσία του, πολὺτιμες ὑπηρεσίες στὸ διοικητικὸ συμβούλιο τοῦ Ἰδρύματος Ἱστορίας τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου, τοῦ ὁποίου ὑπῆρξε ἀντιπρόεδρος.

Ο Γεώργιος Παπούλιας εἶχε παντρευτεῖ, τὸ 1974, μὲ τὴν Αἰμιλία, τὸ γένος Πηλαβάκη. Τὸ ζεῦγος εἶχε μία κόρη.

Ο τόμος αὐτὸς ἀφιερώνεται στὴ μνήμη του.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Τὸν Ὀκτώβριο 2009, σὲ Ἡμερίδα κοινῶς ὀργανωμένη ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Πρωτοπαπαδάκη καὶ τὸν Πρόεδρο τοῦ Ἰδρύματος Ἱστορίας τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου Γ. Κ. Στεφανάκης, μὲ γενικὸ θέμα «Ἡ δίκη τῶν Ὀκτῶ καὶ ἡ ἐκτέλεση τῶν ῥῆσι», ὁμίλησαν οἱ Μ. Πρωτοπαπαδάκης, Γ. Κ. Στεφανάκης, Ν. Βασιλάκος καὶ Δ. Μιχαλόπουλος. Τὰ κείμενα τῶν ὁμιλιῶν, συμπαραθεμένα στὶς ἐπόμενες τοῦ Προλόγου σελίδες, ἀξίζουσιν νὰ μελετηθοῦν ἀπὸ τοὺς φίλους τῆς Ἱστορίας γιὰ τὸ ἱστορικὸ βάρος τοῦ ἀντικειμένου των – καὶ ὅχι μόνον αὐτό.

Σπεύδω, μὲ τὸ δικαίωμα τῶν πρεσβείων τῆς ἡλικίας, νὰ ἐκφράσω τὸν ὀφειλόμενο δίκαιο ἔπαινο τῶν ὁμιλητῶν καὶ ἰδιαίτερα τοῦ Μ. Πρωτοπαπαδάκη, γιὰ τὴ νηφάλια καὶ ἀπροκατάληπτη ἐξιστόρηση καὶ ἀξιολόγηση ἐνὸς συγκλονιστικοῦ παρα-πολιτικοῦ γεγονότος, συνακόλουθου τῆς Ἐθνικῆς Συμφορᾶς τὸ 1922.

Πολέμιος ἐγὼ τῆς λεγόμενης («ποινῆς») θανάτου, καὶ μάλιστα μὲ συμβολὴ καίρια γιὰ τὴν κατάργησίν της¹ ἐπὶ τέλους στὴν Ἑλλάδα πρὶν τρεῖς δεκαετίες καὶ πλέον μὲ εἰσήγησιν τοῦ Ὑπουργοῦ Δικαιοσύνης Γεωργίου Μαγκάκη, ἀποδοκιμάζω τὴν οἰκτρὴ ἐκείνη δῆθεν δίκη μὲ ἀπόληξιν τὴν προαποφασισμένη καταδίκη σὲ θάνατο· ὅπως ἀποδοκίμαζα, καὶ μὲ συναίσθησιν φρίκης, τὶς ἀθρόες στὴ διάρκεια τοῦ ἐμφυλίου πολέμου καταδίκες σὲ θάνατο, καὶ μάλιστα ἡρώϊκων ἀνθρώπων –ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν– ἀρνούμενων μέχρως ἐσχάτων νὰ προβοῦν σὲ «ἀποκήρυξιν», περισωστικὴ τῆς ζωῆς των, καταρρακωτικὴ ὅμως τῆς ἀξιοπρέπειάς των.

Εἶναι ἀπογοητευτικό, προπάντων, ὅτι δὲν ἀποτράπηκε τοῦλάχιστον ἡ ἐκτέλεση τῆς σὲ θάνατο καταδίκης, ὑπαγορευμένης ἀπὸ ἐκτιμήσεις πολιτικῆς σκοπιμότητος, σφαλερὲς ἐξ ἄλλου καὶ τότε, ὅσο καὶ ἂν ἐξηγησίμες κάπως ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ συγκυρία. Καὶ ἀναλογίζομαι, ὅχι δίχως ἠθικὴ εὐφροσύνη, ὅτι εὐτυχῶς συνέβη τὸ 1975, ὅτε κατορθώθηκε ἀπὸ τὸν Ὑπουργὸ Δικαιοσύ-

1. Κ. Δεσποτοπούλου, ῥΑναπολήσεις, Β' (ῥΑθήνα, 2006), σσ. 196–197.

νης Κωνσταντῖνο Στεφανάκη νὰ μετατραπῇ σὲ ἰσόβια δεσμὰ ἢ σὲ θάνατο καταδίκη τῶν πρωταιτίων τῆς ἐκτροπῆς τῆς ἐλληνικῆς πολιτικῆς τὸ 1967. Καὶ εἶχα συνεργήσει προσωπικά, μὲ αὐστηρὸ ἄρθρο μου,² ἐνισχυτικὸ ἠθικο-νομικὰ τοῦ ἀνθρωπιστῆ ἐκείνου Ὑπουργοῦ Δικαιοσύνης, στὴν προσπάθειά του ν' ἀποτρέψει τὴν ἐκτέλεση τῆς ἀπὸ τὸ Πενταμελὲς Ἐφετεῖο ἐπιβεβλημένης θανατικῆς ποινῆς.

*
* * *

Μὲ τὸ μικρὸ αὐτὸ βιβλίο ἐπιτελεῖται, πιστεύω, πειστικότερα ἢ ἐξαθώωση τῶν ἐπιφανῶν πέντε πολιτικῶν καὶ τοῦ Ἀρχιστρατήγου ἀπὸ τὴν ἀπεχθέστατη κατηγορία γιὰ ἐσχάτη προδοσία. Εὐστοχα μάλιστα χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν κ. Βασιλάτο, μὲ κάποια ἔστω ἀμετροέπεια, ἡ καταδίκη των καὶ ἡ ἐκτέλεσή της ὡς «ἐνδικοφανὴς φόνος» καὶ ὡς «ἀνθρωποθυσία». Ἐντιμότερα μνημονεύεται ἀπὸ τὸν κ. Πρωτοπαπαδάκη, μὲ ἠθικὰ συγκινητικὴ συγκρισιμότητα, ἡ ψυχικὴ δοκιμασία δύο ἐκλεκτῶν ἀξιωματικῶν, ἐμπλεγμένων στὴ θλιβερότατη ἐκείνη «δίκη»: τοῦ Προέδρου τοῦ Ἐκτακτοῦ Στρατοδικείου Ἀλέξανδρου Ὁθωναίου καὶ τοῦ Ἐπαναστατικοῦ Ἐπιτρόπου Νεόκοσμου Γρηγοριάδη.

Ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς ἐποχῆς μας ἡ καταδίκη ἐκείνη σὲ θάνατο πέντε διάσημων πολιτικῶν, ἐκπροσώπων μεγάλης μερίδας τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ, καὶ τοῦ Ἀρχιστρατήγου τῆς Στρατιᾶς Μικρᾶς Ἀσίας, καὶ προπάντων ἡ ἐκτέλεσή της, ἀποτελοῦν κάτι σὰν ἠθικοπολιτικὸ αἶνιγμα.

Ὁ Γ. Κ. Στεφανάκης, μαθητῆς μου στὸ «Ἀθήναιον» ὅπου δίδασκα φιλοσοφία, στὴν ἐκτεταμένη καὶ πολὺ ἐμπεριστατωμένη ὁμιλία του, ἐπιχειρεῖ νὰ τὸ λύσει· ἐνῶ συμμερίζεται χωρὶς ἐπιφυλάξεις τὴν ἄθωωτικὴ τῶν Ἐξι ἀπὸ τὴν κατηγορία τῆς ἐσχάτης προδοσίας ἐτυμηγορία τῆς Ἱστορίας, μάλιστα καὶ ἀναλυτικὰ ἐξηγεῖ ὅτι ἡ καταδικαστικὴ τῶν δίκη δὲν ἦταν γνήσια δίκη, ἐπιμένει ὅμως στὴν ἐξήγηση μᾶλλον τῶν αἰτίων τῆς μὲ ἀδρὴ παρουσίαση τῆς φοβερᾶ ταραγμένης πολιτικῆς συγκυρίας, τὴν ἐπομένη τῆς Ἐθνικῆς Συμφορᾶς τοῦ 1922, καὶ ἰδιαίτερα τῆς ἔντονης προσπάθειας γιὰ τὴν ἀνασύνταξιν τοῦ στρατοῦ, ἐπιτελούμενη καὶ μὲ ἀπαράδεκτη σήμερα σκληρότητα, ὅπως μὲ καταδίκας ἀπλῶν στρατιωτῶν σὲ θάνατο καὶ γιὰ ὅχι βαριὰ παραπτώματα· καὶ ἀποφαίνεται συγκεκριμένως: «...**Σὲ φορτισμένη ἀ-
τμόσφαιρα ἐπαναστατικοῦ σπασμοῦ ὁδηγηθήκαμε σὲ αἱματηρὴ κάθαρση τῆς**

2. Τοῦ ἰδίου, *Θέματα Ἱστορίας καὶ Πολιτικῆς*, II (Ἀθήνα, 1979), σσ. 121-122.

Συμφορᾶς...)... Ἐξ ἄλλου, ἐπισημαίνει ὁ Γ. Κ. Στεφανάκης τὴ συμμετοχὴ κάπως καὶ τοῦ Ἰωάννου Μεταξᾶ, τοῦ μετὰ δεκατέσσερα χρόνια δικτάτορα, στὴν εὐθύνη γιὰ τὴν προσφυγὴ στὴν «αἱματηρὴ κάθαρση», μὲ τὴν ἐπιστολὴ τοῦ ἰδιαίτερα πρὸς τὸν Πρωθυπουργὸ τότε Σ. Κροκιδᾶ, τὸν μὴ σύμφωνο πρὸς τὴν ἐπικείμενη καταδίκη, ὥστε καὶ νὰ παραιτηθεῖ.

Ἐντυπωσιάζει, ὅπως δὴποτε, ὅτι φέρονται νὰ ἔχουν προσωπικὴ εὐθύνη κάπως γιὰ τὴν καταδίκη τῶν Ἑξὶ καὶ οἱ δύο ἔπειτα δικτάτορες, διαπρεπέστατοι ἀξιοματικοὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ Στρατοῦ καὶ μὲ τίτλους συμμετοχῆς σὲς ἐνδοξες ἐπιτυχίες του. Πατριῶτες καὶ οἱ δύο, ἀλλὰ καὶ ὑπέρμετρα φιλόδοξοι καὶ αὐτοπεπεισμένοι γιὰ ἐξάίρετα προσωπικά τους προσόντα πρὸς διακυβέρνηση ὀρθῇ τῆς Ἑλλάδος, εὐτύχησαν νὰ συμβάλουν στὴν ἔκγηση τοῦ πολέμου 1940–1941 ἀμάραντη δόξα της· καθὼς ὁ ἓνας, ὁ Πάγκαλος, ἐφοδίασε τὸν Ἑλληνικὸ Στρατὸ μὲ ὀρειβατικὸ πυροβολικὸ ἐξάαιρετο προπάντων, κρίσιμα συντελεστικὸ τῶν νικῶν τοῦ 1940–1941, ἐνῶ ὁ ἄλλος, ὁ Μεταξᾶς, ὀχύρωσε τὰ πρὸς τὴ Βουλγαρία σύνορα τῆς Ἑλλάδος προπάντων καὶ χειρίσθηκε γενικὰ τὸ ζήτημα τοῦ πολέμου 1940–1941 μὲ τρόπο ἄριστο ἀπὸ στενὴ σκοπιὰ ἐλληνική. Ἄς ὑπομνησθεῖ παρενθετικά, ὅτι ὁ Μεταξᾶς τὸ 1915, ὅχι ὡς γερμανόφιλος ἀλλὰ ὡς Ἕλλην πατριώτης πάντοτε, ὑπῆρξε «κακὸς σύμβουλος» τοῦ βασιλέως Κωνσταντίνου (ὁ χαρακτηρισμὸς ἔχει διατυπωθεῖ ἀπὸ τὸν Παναγιώτη Κανελλόπουλο στὸ Ὑπόμνημά του πρὸς τὸν βασιλέα Γεώργιο, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἑναρξὴ τῆς δικτατορίας Μεταξᾶ) καὶ εἶναι συνυπαίτιος τῆς μὴ συμμετοχῆς στρατοῦ ἐλληνικοῦ στὴν ἐπιχείρηση γιὰ τὴν ἐκπόρθηση τῶν Δαρδανελίων μὲ συνέπεια τὴν ἀποτυχία της, ὥστε καὶ γιὰ τὴν παράταση τοῦ Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου κατὰ δύο τοῦλάχιστον ἔτη καὶ τίς πολλαπλές ἀπὸ αὐτὴν αἰτίες δυστυχίας τῆς ἀνθρωπότητος.

*
* *

Στὰ κείμενα καὶ τῶν τεσσάρων ὁμιλιῶν ἐξάιρεται ὁ Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης, γιὰ τὴ νομισματικὴ πολιτικὴ τοῦ ἰδιαίτερα, καὶ χαρακτηρίζεται ὡς ὁ ἀδικώτερος καταδικασμένος. Ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ νὰ συνηγορήσω κάπως καὶ ὑπὲρ δύο ἄλλων ἀπὸ τοὺς Ἑξί.

Ὁ Ἀρχιστράτηγος Χατζανέστης, ὅταν ἀνέλαβε στὴ Σμύρνη τὴν ἡγεσία τῆς Στρατιᾶς τὸν Μάιο 1922, δήλωσε πρὸς τοὺς ἐπιτελεῖς του: «Γιὰ νὰ κρατηθεῖ τὸ μέτωπο, τὸ ἀνεπτυγμένο ὑπέρμετρα πρὸς τὰ ἐνδότερα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, χρειάζονται πενήντα μεραρχίες, ἐνῶ ὑπάρχουν μόνις δώδεκα, ὑπερκοπωμένες καὶ αὐτές. Πρέπει ἀμέσως νὰ συμπτυχθοῦμε στὴν περιοχὴ

τῆς Σμύρνης». Ἡ γνώμη τοῦ Ἀρχιστρατήγου δὲν εἰσακούσθηκε ἀπὸ τὴν Κυβέρνηση καὶ δὲν ἀποτράπηκε ἡ Ἐθνικὴ Συμφορά.

Ὁ Ὑπουργὸς Στράτος καὶ ὁ Ὑπουργὸς Θεοτόκης ἐπῆγαν στὴ Σμύρνη ὀλίγες ἡμέρες πρὶν τὴν εἴσοδο τῶν Τούρκων σ' αὐτήν. Ἐκεῖ, στὴ σύσκεψη γιὰ τὴν κατάστασι τοῦ πολεμικοῦ μετώπου, ὁ Στράτος ἐξῆλθε ἀπὸ τὴν αἴθουσα τῆς συσκέψεως κλαίοντας καὶ ἀπὸ τὴν παράπλευρη αἴθουσα ἔστειλε τηλεγράφημα πρὸς τὸν Ὑπουργὸ Ἐμπορικῆς Ναυτιλίας, ἐνταγμένον στὸ κόμμα του, καὶ τὸν παρότρυνε, ὡς πολιτικὸς ἀρχηγὸς του, νὰ στείλει σῆμα στὰ ἑλληνικὰ ἐμπορικὰ πλοῖα ὅπου τῆς Ὑδρογείου γιὰ νὰ πλεύσουν πρὸς τὰ πλησίον τῶν Μικρασιατικῶν παραλίων νησιά, μὲ σκοπὸ τὴ διάσωσι τῶν Ἑλλήνων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, κάτι ἀντίθετο πρὸς τὴν κυβερνητικὴ τότε πολιτικὴ ἀποφυγῆς δημιουργίας προσφυγικοῦ ζητήματος. Ἐδρασε δηλαδὴ ὁ Στράτος μὲ ἀκέραια ἑλληνικὸ φρόνημα, καὶ ὄχι μικρόψυχα ἑλλαδικό. Ἡ πρωτοβουλία του ὑπῆρξε σωστικὴ γιὰ τοὺς Ἑλληνας τῆς Σμύρνης καὶ τοὺς ἄλλους Μικρασιάτες Ἑλληνας, πρόσφυγες ἤδη στὴ Σμύρνη. Μετὰ τὸν ἐμπρησμὸ ἀπὸ τοὺς Τούρκους τῶν ἑλληνικῶν συνοικιῶν τῆς «καλλίστης πασῶν» τῶν πόλεων τῆς Ἰωνίας, βρέθηκαν καὶ αὐτοὶ σὲ κατάστασι ἐξαθλιωτικὴ ἐπὶ δέκα ἡμερόνυχτα καὶ πλέον. Ἦταν ὅμως ἤδη τὰ πλοῖα συγκεντρωμένα ἐγγύς, ἔτοιμα, ὕστερα ἀπὸ τὴν Ἀναχωρή, νὰ παραλάβουν τὰ γυναικόπαιδα ἔστω μόνον, καθὼς οἱ ἄνδρες ἄνω τῶν 16 ἐτῶν κρατήθηκαν ἀπὸ τοὺς Τούρκους ὡς ὄμηροι πολέμου.

Ἡ ὁμιλία τοῦ Δ. Μιχαλοπούλου παρουσιάζει, καὶ σὲ τόνο δραματικόν, τὴν προσωπικότητα καὶ τὴ δράσι καὶ τὴ μοῖρα τοῦ κορυφαίου τῶν Ἑξί, Δημητρίου Γούναρη, μάλιστα κατ' ἀντιπαράθεσι πρὸς τὴν προσωπικότητα καὶ τὴ δράσι καὶ τὴ μοῖρα τοῦ μεγάλου πολιτικοῦ ἀντιπάλου του, Ἐλευθερίου Βενιζέλου· ἀποτελεῖ προπάντων ἔκθεσι ἐγκωμιαστικὴ τῆς προσωπικότητος καὶ τῆς ἰδεολογίας τοῦ Δημητρίου Γούναρη, ἀλλὰ ἐνέχει καὶ ἥπια κριτικὴ τῆς πολιτικῆς του ὡς πρὸς τὸν πόλεμο τῆς Μικρᾶς Ἀσίας.

Καὶ ἡ ὁμιλία τοῦ Γ. Κ. Στεφανιάκη στὸ δεύτερο μέρος τῆς ὑπερβαίνει τὸ θέμα τῆς διαβόητης «δίκης», γιὰ νὰ πραγματευθεῖ τὸ θέμα «Βενιζέλος καὶ Βενιζελισμός», δηλαδὴ τῆς ὡς πρὸς τὸν Βενιζέλο συμπεριφορᾶς στὰ χρόνια 1922–1924 μερίδας τῶν μέχρι τότε ὁπαδῶν του, μὲ σπουδαιότερο τὸν Ἀλέξανδρο Παπαναστασίου, κορυφαῖο τῶν «Κοινωνιολόγων», ἐπείσεακτων, ὑπενθυμίζω, στὸ ὑπὸ τὸν Ἐλευθέριον Βενιζέλον Κόμμα τῶν Φιλελευθέρων, πρὸς ἠθικὰ ἐποικοδομητικὸ ἐπηρεασμὸ του.

Ἀλλὰ ἐμήκυνα πολὺ τὸν Πρόλογο. Καὶ δὲν εἶναι χῶρος γιὰ νὰ ἐπισημανθοῦν οἱ βαρύτερες πολιτικὲς εὐθύνες τῶν πέντε πολιτικῶν γιὰ τὴν Κα-

ταστροφή τοῦ Μικρασιατικοῦ Ἑλληνισμοῦ, κριτέες ὅμως ἀπὸ τὸν ἐλληνικὸ λαὸ μὲ τὴν ψῆφο του ἢ καὶ μὲ τὴν ἐτυμηγορία τῆς ἀδέκαστης Ἱστορίας καὶ ὄχι ἀπὸ Στρατοδικεῖο.

Ἄς ἐπισημανθεῖ ἀπλῶς τὸ μοιραῖο κύριο σφάλμα των: ὑποτίμησαν τὴν κρισιμώτατη κατάστασι τὸν Νοέμβριον 1920 μὲ τὸν πόλεμον νὰ συνεχίζεται ἀκόμη στὴ Μικρὰ Ἀσία, καὶ στέρησαν τὴν Ἑλλάδα τότε ἀπὸ κυβέρνησιν μὲ Πρόεδρον ἔμπιστον καὶ φίλον τῶν νικητριῶν τῆς Γερμανίας Μεγάλων Δυνάμεων, δηλαδὴ τὸν Ἐλευθέριον Βενιζέλον, καὶ μάλιστα ἐπανάφεραν στὸν θρόνον τὸν βασιλέα Κωνσταντῖνον, οἷονεὶ σύμβολον τῆς Γερμανοφιλίας· ὥστε συνέργησαν κάπως, δηλαδὴ ἔδωσαν προσχήματα γιὰ τὴ μεταστροφὴ τῆς πρὸς τὴν Ἑλλάδα εὐνοϊκῆς πολιτικῆς τῆς Γαλλίας, μετὰ καὶ τὴν κυβερνητικὴ ἀλλαγὴ στὸ Παρίσι, μὲ τὴν ἄνοδον στὴν ἐξουσίαν τῶν ἀντιπάλων τοῦ φίλου τῆς Ἑλλάδος Κλεμανσώ, πολιτικῶν στυγνὰ συμφεροντολόγων. Καὶ ἄς ὑπομνησθεῖ ὅτι ὁ πρῶτος ἀντιβενιζελικὸς Πρωθυπουργὸς τὸ 1920, ὁ Δημήτριος Ράλλης, εἰσηγήθηκε νὰ ἐκπροσωπεῖ στὸ ἐξωτερικὸ τὴν Ἑλλάδα ὁ Βενιζέλος, ἀλλὰ δὲν εἰσακούσθηκε ἀπὸ τοὺς Ὑπουργούς του.

Καταπιστεύομαι ἤδη τὰ κείμενα τῶν ὁμιλιῶν στὴν εὐαισθησία καὶ στὴν εὐθυκρισίαν τῶν ἀναγνώστων.

Κ. Ἰ. Δεσποτόπουλος
Ἀκαδημαϊκὸς
Πρῶτον Ὑπουργὸς Παιδείας

PROLOGUE

(Summary)

If truth be told, the execution of the Six top personalities constitutes a political and moral enigma. For they were not “traitors” as accused (and, personally speaking, I am opposed to the death penalty). Georgios K. Stefanakis points out their innocence; he explains, nonetheless, their death by the ‘climate’ of that time, i.e. the ‘atmosphere’ created because of the Greek military and National Catastrophe in Asia Minor. G. K. Stefanakis explains that, on the other hand, their execution was somewhat necessary for the Greek Army to be restored and prevent the Turkish occupation in Western Thrace; and Veniselos himself could do nothing in their favour for in the early 1920s (radical) Veniselism was literally a ‘foe’ of Veniselos himself. Furthermore, the death of three prominent Veniselists in 1935 was nothing else than a “vindictive action”. For in 1935 there was no upheaval such as that of 1922.

Mikis Protopapadakis and Nikos Vassilatos, insist on the Petros Protopapadakis’ case. For as Veniselos stated publicly in 1932 he was executed because he saved the drachma, national currency of Greece. And, of course, they repudiate the “treason” indictment. And D. Michalopoulos’ paper is an apology of Demetrios Gounaris, Veniselos’ main political adversary – though the author mildly criticizes him for the way he ran the whole Asia Minor affair.

Konstantinos I. Despotopoulos
Member of the Academy of Athens
Former Minister of Education

ΕΙΣΑΓΩΓΗ
ΣΤΗ Β' ΕΚΔΟΣΗ

‘Ο ἀκαδημαϊκὸς Κ. Ί. Δεσποτόπουλος ἤδη χαρακτηήρισε τὴν Δίκη τῶν Ὁκτώ καὶ τὴ συνακόλουθη ἐκτέλεση τῶν Ἐξ ὡς «ἠθικοπολιτικὸ αἴνιγμα». Τὸ αἴνιγμα τοῦτο καταγγέλλομεν ὑμῖν. Τί, πράγματι, συνιστᾷ τὴ βαθύτερη οὐσία ἐκείνου τοῦ δράματος; Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἦταν τότε ἡ μοναδικὴ φορὰ στὴ Σύγχρονη Ἱστορία τοῦ τόπου μας ποὺ ἔγινε Κάθαρση καὶ τοῦτο, ἐπειδὴ ὅσοι θανατώθηκαν εἶχαν βρεθεῖ στὸ πηδάλιο τοῦ Ἔθνους, καθὼς ὁλοκληρωνόταν ἡ Μικρασιατικὴ Συμφορά, τῆς ὁποίας βεβαίως θεωρήθηκαν, ἐξαιτίας τῆς ὅλης πολιτικῆς τους, οἱ κυρίως ὑπεύθυνοι. Μήπως ὑπῆρξε, ὅμως, καὶ αἵματηρὴ ἐκδίκηση στρατιωτικοῦ κατεστημένου σὲ βάρος τμήματος τοῦ πολιτικοῦ κόσμου, ἐπειδὴ αὐτὸ τὸ τελευταῖο δὲν εἶχε λάβει, ὡς ὠφελεῖ, ὑπόψη τὸ πρῶτο; Ἡ, πάλι, δὲν ἦτανε παρὰ ἐξόντωση προσωπικοτήτων τῆς Παλιᾶς Ἑλλάδας, ἡ –ἀκόμα καὶ φυσικὴ– ἐκμηδένιση τῶν ὁποίων θεωρήθηκε τότε ὡς *conditio sine qua non* ‘εὐόδωσης’ τῆς ἀλλοίωσης ποὺ ραγδαῖα γινόταν στὸν τόπο μας; Καὶ τοῦτο, ἐπειδὴ ἡ ἔλευση στὴν Ἑλλάδα ἑκατοντάδων χιλιάδων ἀνθρώπων ἀπὸ τὴ Μικρὰ Ἀσία, μὲ ψυχισμό ἐν πλείστοις διαφορετικὸ ἀπὸ ἐκεῖνον τῶν ἐδῶ αὐτοχθόνων δημιουργοῦσε προοπτικὲς κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν ἐξελίξεων τελείως ἄλλων ἀπὸ ὅσες εἶχαν μέχρι τότε διαφανεῖ. Τί λοιπὸν ἦτανε ἡ βαθύτερη οὐσία τοῦ Δράματος; Κάτι ἀπὸ αὐτὰ ἢ μήπως ὅλα μαζί;

‘Ο Γ. Κ. Στεφανάκης πρῶτος ἐπιχειρεῖ θαρραλέο βῆμα πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς ἐπίλυσης τοῦ αἰνίγματος – καὶ διατυπώνει τὴν ἄποψη πῶς τότε ὁ Βενιζελισμὸς ὀρθώθηκε ἀντίπαλος τοῦ ἴδιου τοῦ Βενιζέλου. Αὐτὸ εἶναι σωστὸ – ὅσο παράξενο καὶ ἂν ἀκούγεται. Ἡ στρατιωτικὴ Ἐπανάσταση τοῦ 1922, ὅταν ἐκδηλώθηκε, δὲν ἦταν ‘βενιζελικὴ’.¹ Ὁ ἴδιος ὁ Βενιζέλος εἶχε ψυχικῶς θιγεῖ βαθύτατα ἀπὸ τὰ γεγονότα τοῦ Νοεμβρίου καὶ Δεκεμβρίου τοῦ 1920 καὶ

1. *Documents on British Foreign Policy, 1919–1939*. First Series, Vol. XVIII (Λονδῖνο: Her Majesty’s Stationery Office, 1972), ἀρ. 85: ὁ Βρεταννὸς πρεσβευτὴς στὴν Ἀθῆνα πρὸς τὸν μαρκήσιο Curzon τοῦ Kedleston, Ἀθῆνα, 1^η Ὀκτωβρίου 1922, σ. 128.

δεδομένου ότι λίγο αργότερα έκανε τόν δεύτερο γάμο του με τή "Ελενα Σκυλίτση, πού ήταν σέ θέση νά τοῦ ἐξασφαλίσει ἄνετη διαβίωση κατὰ τὸ ἀνθρωπίνως διηρηκές, φαίνεται πῶς εἶχε πάρει τήν ἀπόφαση ποτὲ πιά νά μὴ ἀναμειχθεῖ στήν πολιτική ζωή τῆς Ἑλλάδας.² Ἡ λόγῳ τῆς ἥττας τοῦ Ἑλληνικοῦ Στρατοῦ δικαίωσή του τὸ 1922 τὸν ἔκανε προσωρινῶς νά ἀλλάξει γνώμη. Ἀλλὰ τὰ πράγματα εἶχαν ἀλλάξει καὶ στὸ ἐσωτερικὸ τῆς χώρας μας. Γύρω ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο Παπαναστασίου εἶχε συσπειρωθεῖ κόσμος πού, γενικῶς ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, «ζητοῦσε νά πέσουν κεφάλια» καὶ δραστικὲς καθεστωτικὲς ἀλλαγές. Εἶναι, λοιπόν, χαρακτηριστικὸ ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον μὰ καὶ τὸ ὕφος του τὸ τηλεγράφημα πού τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1923, μετὰ τὴν καταστολὴ τοῦ ἀντεπαναστατικοῦ κινήματος πού ἐκεῖνο τὸν μῆνα εἶχε ἐκδηλωθεῖ,³ ἔστειλε ὁ Βενιζέλος ἀπὸ τὸ Παρίσι στοὺς ἰθύνοντες, στήν Ἀθήνα: Ἐξορκίζω πάντας ὅσοι [sic] πιστεύουσι ὅτι γνώμη μου δύναται νά ἔχῃ βαρύτητα τινά, νά μὴ προβῶσι εἰς ἐτοιμαζομένην βιαίαν μεταβολὴν τοῦ πολιτεύματος. Λαὸς ἐκλήθη εἰς ἐκλογὰς γενησομένης μετὰ ἓνα μῆνα. Οἱ ἐτοιμάζοντες μεταβολὴν ὀφείλουσι νά ζητήσωσιν ἀπὸ τὸν λαὸν ὅπως ἐξουσιοδοτηθῶσιν ἀρμοδίως νά πραγματοποιήσωσιν αὐτὴν διὰ τῆς Ἐθνοσυνελεύσεως. Ζητοῦντες νά ἐπιβάλωσι γνώμην των ἀνεν λαϊκῆς ἐντολῆς, γίνονται μισητοὶ εἰς πάντα φιλελεύθερον... Ἐν τίνι δικαιώματι δύναται νά δικάσωσι τοὺς χθесינוὺς στασιαστάς, οἵτινες οὐδὲν καὶ αὐτοὶ ἔπραξαν ἢ ὅτι ἠθέλησαν νά ἐπιβάλωσι διὰ τῆς βίας προσωπικὰς ἀντιλήψεις των; Εἶμαι πεπεισμένος ἀπολύτως ὅτι βιαία μεταβολὴ πολιτεύματος [θα] ἀπαλλοτριώσῃ Ἑλλάδα παντὸς ἔχοντος ξένης συμπαθείας καὶ ὅτι ἐν μέσῳ διαιωνίσεως ἐσωτερικῶν ἀνωμαλιῶν ἐσωτερικοὶ ἐχθροὶ θὰ εὗρισκον ἐνκαιρίαν νά καταστρέψουν ὀλοσχερῶς μεγαλονομίαν ἣν ἐπραγματοποίησε τελευταία δεκαετία. Δὲν ὑπερβάλλω πιστεύων ὅτι οἱ βυρσοδομοῦντες θὰ ἐπισύρῳσιν ἐφ' ἑαυτῶν τὴν κατάραν τοῦ ἔθνους.⁴ Καὶ ὀρθῶς ὁ Γ. Κ. Στεφαννάκης προβάλλει τὴν περίπτωσιν τῶν ἐκλογῶν τῆς 16^{ης} Δεκεμβρίου 1923 στὸν Πειραιά, ὅπου ὡς ἐν ἀναγλύφῳ βενιζελικοὶ ἔφτασαν στὸ σημεῖον νά ἀποδοκιμάσουν τὸν ἴδιον τὸν ἡγῆτορά τους. Ἀρα τὸ πρόβλημα ἐστιάζεται στὸ τί τότε σκεφτόταν ὁ Βενιζέλος. Πῶς μπορούμε ἐμεῖς, σήμερα, νά μπουῖμε στὸν στρόβιλον τῶν σκέψεων καὶ τῶν συναισθημάτων αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου, πού, τοὺς τελευταίους μῆνες τοῦ 1922, βίωνε κατὰστασιν αὐτόχρονον ὀξύ-

2. Γρηγορίου Δαφνῆ, *Ἡ Ἑλλάς μεταξὺ δύο πολέμων, 1923-1940*, τόμ. πρῶτος (Ἀθήνα: Ἰκαρος, 1954), σ. 190.

3. *Αὐτόθι*, σ. 110 ἐπ.

4. *Αὐτόθι*, σσ. 168-169.

μωρη: Βεβαίως δικαιωνόταν – αλλά με τρόπο που καλλίτερα ίσως θά ἦταν νὰ μὴ εἶχε δικαιωθεί.

*
* *

Ὑπάρχει καταρχὴν τὸ περίφημο τηλεγράφημα, ἀπὸ τῆ Λωζάννης, τοῦ Βενιζέλου πρὸς τὴν Ἐπαναστατικὴ Ἐπιτροπὴ, στὴν Ἀθήνα, τῆς 15^{ης} Νοεμβρίου 1922: Σήμερον ὁ Λόρδος Κῶρζον,⁵ βαθύτατα συγκεκινημένος, με ἐπλησίασε καὶ μοὶ ἐπέδειξε τηλεγράφημα ἀγγέλλον τὴν ἀπόφασιν τοῦ Στρατοδικείου δι' ἧς καταδικάζονται εἰς θάνατον οἱ κατηγορούμενοι. Μοὶ ἐτόνισε τὴν φρικαλέαν ἐντύπωσιν ἣ ὁποία θὰ ἐδημιουργεῖτο ὅχι μόνον μεταξὺ τῶν κυβερνητικῶν κύκλων ἐν Ἀγγλίᾳ, ἀν ὑπεύθυνοι Ὑπουργοὶ τῆς Χώρας, οἵτινες κατὰ τρόπον ἐκδηλον εἶχον ὑπὲρ αὐτῶν τὴν ὑποστήριξιν τῆς κοινῆς γνώμης ὅταν ἀνέλαβον τὴν ἀρχήν, ἐξετελοῦντο. Καὶ προσέθηκεν ὅτι, ἀν πραγματοποιηθῇ ἡ ἐκτέλεσις, ἡ Βρεττανικὴ Κυβέρνησις θὰ προβῇ εἰς τὴν ἀνάκλησιν τοῦ Προσβευτοῦ της. Καίτοι, ὅπως γνωρίζετε, μετὰ προσοχῆς ἀποφεύγω νὰ ἐπέμβω εἰς τὰς ἐσωτερικὰς ὑποθέσεις τῆς Χώρας, θεωρῶ καθήκον μου νὰ σᾶς βεβαιώσω ὅτι ἡ ἐντύπωσις θὰ εἶναι πράγματι ὡς τὴν παριστᾷ ὁ Λόρδος Κῶρζον καὶ νὰ σᾶς ἐπισύρω τὴν προσοχήν σας ἐπὶ τοῦ γεγονότος, ὅτι ἡ θέσις μου ἐνταῦθα θὰ καταστῇ δυσχερής.⁶

Τί συμβαίνει ἐδῶ; Γιατί δὲν εἰσακούστηκε ὁ Βενιζέλος; Πρέπει αὐτὸ νὰ ἀποδοθεῖ στὸ γεγονός ὅτι ὁ Βενιζέλος εἶχε παύσει νὰ ἐκπροσωπῇ ὁλόκληρον τὸν Βενιζελισμόν⁷ ἢ, μῆπως, συνέβαινε κάτι ἀκόμα βαθύτερο; Καὶ ἂν ναί, τί ἀκριβῶς γινόταν τότε;

*
* *

Ἡ προσέγγισις τοῦ ὅλου θέματος ἐπιβάλλει, κατὰ πρῶτο λόγο, ἐπισήμανση κεφαλαιώδους σημασίας: Οἱ ἑξὶ που θανατώθηκαν στὰ τέλη τοῦ 1922 δὲν ἦταν τυχαῖα πρόσωπα. Δύο ἀπὸ αὐτούς, οἱ Δημήτριος Γούναρης καὶ Πέτρος

5. George Nathaniel Curzon, μαρκήσιος τοῦ Kedleston, τότε ὑπουργὸς Ἐξωτερικῶν τοῦ Ἡνωμένου Βασιλείου καὶ ἐπικεφαλῆς τῆς βρετανικῆς ἀντιπροσωπείας στὴ Διάσκεψη Εἰρήνης τῆς Λωζάννης.

6. Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Ἐλευθερίου Βενιζέλου (Ἀθήνα: Ἰδρυμα Ἱστορίας τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου [στὸ ἐξῆς: ΙΑΕΒ]), Ι/42/134.

7. Γρ. Δαφνῆ, *ἐνθ' ἄνωτ.*, τόμ. πρῶτος, σ. 111.

Πρωτοπαπαδάκης συγκεκριμένα, ήταν αποδεδειγμένως ιδιοφυείς· και ειδικώς ο δεύτερος, εάν ληφθεῖ υπόψη ἡ λύση τοῦ προβλήματος τῆς ἐξεύρεσης τῶν πόρων γιὰ τὴν ἐκστρατεία τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, πρέπει νὰ θεωρηθεῖ μεγαλοφυής. Σταθερῶς, πράγματι, τόσο οἱ νικητρίες τοῦ Α' Παγκόσμιου πολέμου Δυνάμεις ἀντέτασσαν ἄρνηση στὸ ἐλληνικὸ αἴτημα γιὰ πολεμικὸ δάνειο· καὶ αὐτό, ἐὰν ληφθεῖ υπόψη ἡ σπουδὴ μὲ τὴν ὁποία εἶχαν χορηγηθεῖ τὰ περίφημα δάνεια τῆς Ἀνεξαρτησίας τὸ 1824 καὶ τὸ 1825 ὁδηγοῦν στὴ σκέψη ὅτι τόσο ἡ κατὰ τὸν ΙΘ' αἰῶνα ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδας ὅσο καὶ ἡ κατὰ τὸν Κ' ἐλληνικὴ ἥττα στὴ Μικρὰ Ἀσία ἦτανε στὴν οὐσία προαποφασισμένες. Ὁ Πρωτοπαπαδάκης ὁμῶς στάθηκε ἱκανὸς νὰ ἐκμαιεύσει πόρους, ὥστε νὰ συνεχιστεῖ ἡ πολεμικὴ μας προσπάθεια. Δὲν μπορεῖ, κατὰ συνέπεια, νὰ «κατατάξει» κανεὶς αὐτὲς τὶς προσωπικότητες στὴν κλάση τῶν συνηθισμένων πολιτικῶν ποὺ νέμονται τὴν ἐξουσία καί, ὅταν μεταστραφεῖ ἡ τύχη, συχνὰ καταβάλλουν τὸ τίμημα αὐτῶν ποὺ ἔκαναν καὶ ὅσων ἀρπάξανε. Τὸ θέμα, λοιπόν, εἶναι κατὰ πόσον χρησιμοποίησαν τὴν εὐφυΐα τους κατὰ τρόπο ποὺ «ὑπερακόντιζε» τὶς προσδοκίες καὶ ἐπιδιώξεις ἰσχυρῶν κέντρων ἐξουσίας· ἢ, μὲ διαφορετικὴ διατύπωση, μήπως δὲν εὐθυγράμμισαν τὴν ὅλη τους πολιτικὴ μὲ τὴ βούληση παραγόντων ποὺ ἀνέχθησαν τὴν ἄνοδο καὶ παραμονὴ τους στὴν ἐξουσία. Ἡ ἀπέναντί τους στάση τῆς πολιτικῆς κατάστασης ποὺ ἐπικράτησε στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν κατῆχηση τῆς στρατιωτικῆς Ἐπανάστασης τοῦ 1922 μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἔνδειξη ὀρθότητος τοῦ συλλογισμοῦ αὐτοῦ. Καί, γιὰ νὰ πειστεῖ κανεὶς, ἀρκεῖ νὰ ρίξει μιὰ ματιὰ στὴν ἀπολογία τοῦ Γούναρη, προσωπικότητας μὲ νομικὴ μόρφωση καὶ πνευματικὴ συγκρότηση σπάνια.

Τὸ πρῶτο, λοιπόν, ποὺ ἐπισημαίνεται εἶναι ὅτι τὸ ἀρχεῖο τοῦ Γούναρη, πού, φυσικά, τοῦ ἦταν ἀπαραίτητο γιὰ τὴν ἀπολογία του, ἀρπάχτηκε, στὴ συνέχεια χάθηκε καί, ἕως σήμερα, παραμένει ἄγνωστο τὸ τί ἀπέγινε.⁸ Ὁ ἴδιος ὁ Γούναρης ἄλλωστε, στὴν ἀπολογία ποὺ ἐκ τοῦ προχείρου καὶ ἤδη ἄρρωστος ἔκανε, ἔσπευσε νὰ τονίσει τὸν ἑκδηλὰ σφαλερὸ χαρακτήρα κομβικοῦ σημείου τοῦ κατηγορητήριου: *Δὲν εἶναι δὲ ἀκριβὲς τὸ λεγόμενον ἐν τῇ κατηγορίᾳ ὅτι τὸ συνεπείᾳ τοῦ Μικρασιατικοῦ ἀνυγμήματος καταληφθὲν ὑπὸ τοῦ ἐχθροῦ ἔδαφος ἦτο μέρος τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπικρατείας. Οὔτε δικαίῳ οὔτε πράγματι ἀληθεύει τοιοῦτος ἰσχυρισμός. Δικαίῳ ἢ Συνθήκῃ τῶν Σεβρῶν οὐδέποτε ἐπεκυρώθη ὑπὸ οὐδεμιᾶς τῶν ὑπογραφασῶν αὐτὴν Δυνάμεων, οὔτε*

8. Ἀρίστου Καμπάνη, *Ὁ Δημήτριος Γούναρης καὶ ἡ ἐλληνικὴ κρίσις τῶν ἐτῶν 1918–1922* (Ἀθήνα: Πυρσός, 1946), σ. 350· Δημ. Χρονόπουλου, *Δημήτριος Γούναρης* (Ἀθήνα: Εὐρωεκδοτική, ἄ.ε.), σ. 436.

ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος, οὔτε ἐπομένως ἐπικυρώσεις ἀντηλλάγησαν, οὔτε τὰ κατὰ τοὺς ὅρους τῆς συνθήκης νομικὰ ἀποτελέσματα ἐπῆλθον ποτέ, ἀλλ' οὔτε καὶ ἂν ἐπῆρχοντο τὰ ἀποτελέσματα ταῦτα θὰ προσηρτᾶτο εἰς τὸ Ἑλληνικὸν Κράτος τὸ διὰ τῶν ὅρων τῆς συνθήκης ἀποσπώμενον τῆς Τουρκίας τεμάχιον τοῦ Μικρασιατικοῦ ἐδάφους. Ἀλλ' οὔτε καὶ πράγματι ἦτο μέρος τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπικρατείας τὸ ἔδαφος τοῦτο. Ὅχι μόνον ἡ Ἑλλὰς οὐδέποτε προσήρτησεν, οὐδ' ἡδύνατο κατὰ τοὺς ὅρους τῆς συνθήκης νὰ προσαρτήσῃ αὐτό, ἀλλὰ καὶ οὐδέποτε ἐξησφάλισε τὴν κατοχὴν αὐτοῦ ἀνενόχλητον ἀπὸ τὸν ἐχθρόν, ἀφ' οὗ ἐπρόκειτο ν' ἀποσπασθῇ τὸ τεμάχιον τοῦτο.⁹

Τὰ πράγματα εἶναι ἀκριβῶς ἔτσι, ὅπως τὰ ἔγραψε ὁ Γούναρης· καὶ ἐὰν πρωτοετῆς φοιτητῆς Νομικῆς Σχολῆς ἔλεγε σὲ ἐξετάσεις αὐτὰ πολὺ σχετικῶς περιλαμβάνονταν στὸ κατηγορητήριον¹⁰ καὶ 'ξετίναξε' ὁ Γούναρης, θὰ εἶχε, μὲ συνοπτικὰς διαδικασίας, 'κοπεῖ σὰν ἀδιάβαστος'. Ἀρα ἡ ἀδιαφορία μὲ τὴν ὁποία οἱ συντάκτες τοῦ κατηγορητήριου ἔκαναν ἐπίδειξη ἀμάθειας προκαλεῖ ἐντύπωση. Γιατί, ἄνθρωποι κατὰ τεκμήριον μορφωμένοι, ἀφέθησαν νὰ ποῦνε αὐτὲς τίς ἀνοησίες; Τὰ λέγανε γιὰ νὰ τρομοκρατήσουν δείχνοντας ὅτι δὲν ἦταν διατεθειμένοι νὰ σεβαστοῦν οὔτε καὶ ἐπίσημα κείμενα; Καὶ ἂν ναί, γιατί; Ἀπὸ ἐμπάθεια ἢ, μήπως, ἐπειδὴ δὲν μπορούσαν νὰ κάνουνε διαφορετικά;

Ἀνάλογη ἀπάντηση ἔδωσε ὁ Γούναρης καὶ στὴν κατηγορία τῆς ἐσχάτης προδοσίας – χρησιμοποιώντας, αὐτὴν τὴ φορά, ὅχι τόσο νομικὰ ἐπιχειρήματα ὅσο τὴν ἀπλὴ λογικὴ: ... Ἡ ὑπόθεσις ὅτι ἡμεῖς ἀπεβλέψαμεν καὶ ἠθελήσαμεν τὴν εἰς τὸ Μικρασιατικὸν ἔδαφος εἰσβολὴν τοῦ ἐχθροῦ δὲν εἶναι ἀξία καὶ ἀνασκευῆς... Διότι ἂν ἠθέλομεν τὴν ἐγκατάλειψιν τοῦ Μικρασιατικοῦ ἐδάφους, ἡδυνάμεθα νὰ διατάξωμεν τὴν ἐκκένωσιν τῆς Μ. Ἀσίας, ἀφ' ἧς ἀνελάβομεν τὴν ἀρχὴν καὶ κατόπιν ἐπὶ ὁλόκληρον διετίαν καὶ πράξωμεν τοῦτο ὡς ἀπόφασιν πολιτικὴν, στηριζομένην ἐπὶ τῆς ἀδυναμίας τῆς Ἑλλάδος νὰ διεξαγάγῃ ἀποτελεσματικῶς τὴν Μικρασιατικὴν ἐπιχείρησιν.¹¹ Καὶ ὅσον ἀφορᾷ τὴν 'περίφημη' κατηγορίαν τὴ σχετικὴ μὲ τὴν ἐπάνοδο τοῦ βασιλεῖς

9. Αἱ ἀπολογίαι τῶν θυμάτων τῆς 15 Νοεμβρίου 1922. Εἰσαγωγὴ Χ. Κ. Βοζίκη (Ἀθήνα: Π. Γ. Μακρῆς, ἄ.ε.), σ. 307.

10. Αὐτόθι, σ. 300: Κατηγορεῖσθε ὅτι ἀπὸ τῆς 1 Νοεμβρίου 1920 καὶ ἐφ' ἑξῆς μέχρι τῆς 26^{ης} Αὐγούστου 1922... ἐκουσίως καὶ ἐκ προθέσεως ὑπεστηρίξατε τὴν εἰσβολὴν ξένων στρατευμάτων, ἧτοι τοῦ τουρκικοῦ ἐθνικιστικοῦ στρατοῦ, εἰς τὴν ἐπικρατείαν τοῦ Βασιλείου, τοῦτέστιν εἰς τὴν ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος κατεχομένην καὶ διὰ τῆς Συνθήκης τῶν Σεβρῶν κατακεκρωμένην χώραν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας...

11. Αὐτόθι, σσ. 315-316.

Κωνσταντίνου στὸν θρόνο του καὶ τῇ συνακόλουθῃ («ἐγκατάλειψη» τῆς Ἑλλάδας ἀπὸ τὶς Δυνάμεις τῆς Ἐγκάρδιας Συνεννόησης ξανὰ ὁ Γούναρης προσπάθησε νὰ χρησιμοποιήσῃ ὡς μέσο ἐπιχειρήματα περίπου αὐτονόητα: Τὸ δημότης ἀποτελεῖ τόσον πανηγυρικὴν ἐκδήλωσιν τῆς θελήσεως τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ὥστε εἶνε ἀδύνατον καθ'οἰονδήποτε δίκαιον καὶ οἰονδήποτε λογικὴν τὸ δι' αὐτοῦ ἀποφασισθὲν νὰ ἀποτελῇ ἐγκλημα ἐσχάτης προδοσίας ἢ οἰονδήποτε ἄλλο... Ὁ Ἑλληνικὸς Λαὸς ἤθελε τὴν ἐπάνοδον τοῦ Βασιλέως Κωνσταντίνου ὅστις οὐδέποτε εἶχε παραιτηθῇ τοῦ Θρόνου...[καὶ] ἡ θέλησις αὕτη τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ ἦτο ἀνεπίδεκτος οἰονδήποτε ἐπιρροασμοῦ. Οὔτε ἐδέχετο ὁ Ἑλληνικὸς Λαὸς ὅτι ἡ θέλησίς του αὕτη ἀντιτίθετο τὸ παράπαν πρὸς τὰ αἰσθήματα τὰ ὁποῖα ἔτρεφε πρὸς τὰς Μ. Δυνάμεις τῆς Συνεννοήσεως. Οὔτε ἐφαντάζετο [ὁ Ἑλληνικὸς Λαὸς] ὅτι ὁ Βασιλεὺς θὰ ἀντιτίθετο ποτὲ εἰς τὰ αἰσθήματά του αὐτὰ πρὸς τὰς Δυνάμεις.¹² Πράγματι, ἂν καὶ ἀναμφισβήτητο παραμένει ὅτι μέγα μέρος τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ εἶχε ἀναπτύξει, κατὰ τὴν περίοδον τοῦ Ἑθνικοῦ Διγασμοῦ, αἰσθήματα φιλικὰ πρὸς τὴ Γερμανία, τὸ 1920, ὁπότε ὁ Κωνσταντῖνος ξαναπῆρε τὸν θρόνον του, εἶχαν περάσει δυὸ χρόνια ἀφ'οὗ εἶχε τελειώσει ὁ Α' Παγκόσμιος πόλεμος. Πόση σημασία εἶχε πᾶν νὰ εἶναι κανεὶς γερμανόφιλος ἢ «ἀνταντόφιλος»; Καὶ πῶς ἦταν δυνατόν νὰ ἀλλάξουνε στάση πρὸς τὴν Ἑλλάδα ἡ Γαλλία καὶ ἡ Μεγάλη Βρετανία, μόνο καὶ μόνο ἐπειδὴ ὁ Βασιλικὸς Οἶκος τῆς Ἑλλάδος εἶχε ἐπιδείξει συμπάθεια πρὸς τὸ Β' Ράιχ κατὰ τὴν περίοδον 1915–1918;¹³ Μήπως αὐτὰ ἦταν μόνον πρόσχημα, ποὺ χρησίμευσε ὡς κάλυμμα πολιτικῆς, τὰ βαρύτερα αἷτια τῆς ὁποίας πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν ἄλλοι;

* * *

Ἔτσι, μετὰ τὸν Πρόλογον τοῦ καθηγητῆ Κ. Ἰ. Δεσποτόπουλου καὶ τὴν καίρια

12. *Αὐτόθι*, σ. 317.

13. Ὁφείλει πάντως νὰ ἀναγνωρίσει κανεὶς ὅτι οἱ Δυνάμεις τῆς Ἐγκάρδιας Συνεννόησης εἶχαν ἀρνηθεῖ μέχρι τὴν παραίτηση τοῦ Κωνσταντίνου νὰ τὸν «ἀναγνωρίσουν» ὡς βασιλέα τῶν Ἑλλήνων καθὼς καὶ ὅτι οἱ Βρετανοὶ εἶχαν σχετικῶς προειδοποιήσει τὸν ἴδιον τὸν Γούναρη λίγο μετὰ τὶς ἐκλογὰς τοῦ 1920. (*Documents on British Foreign Policy, 1919-1939. First Series, Vol. XVIII, ἐνθ' ἄνωτ., ἀρ. 55: ὁ Βρετανὸς πρεσβευτὴς στὴν Ἀθήνα πρὸς τὸν μαρκήσιο Curzon τοῦ Kedleston, Ἀθήνα, 25 Σεπτεμβρίου 1922, σ. 99.*) Ἡ ἀποψη, ἐπιπλέον, ὅτι ἡ ἐπιστροφή τοῦ βασιλεῖς Κωνσταντίνου στὴν Ἑλλάδα εἶχε πολὺ ἀρνητικὸ ρόλον στὴν ὅλη ἐξέλιξιν τῆς Μικρασιατικῆς Περιπέτειας ἰδιαιτέρως ὑποστηρίζεται καὶ ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν Βενιζέλο. (ΙΑΕΒ, Ι/42/26, Βενιζέλος πρὸς Σοφία Σλήμαν [ἐπιστολὴ ἰδιόχειρη], Παρίσι, 21 Σεπτεμβρίου 1922.)

ἐπισήμανση τοῦ Γ. Κ. Στεφανάκη τῇ σχετικῇ μὲ τὴ διάσταση –ἐὰν ὅχι σύγκρουση– Βενιζέλου καὶ Βενιζελισμοῦ, ἔγινε αἰσθητὴ ἡ ἀνάγκη τῆς ἀπὸ διαδικαστικῆς πλευρᾶς πλήρους ἀνάλυσης τοῦ Γεγονότος· αὐτὴν τελικῶς τὴν ἀνέλαβε ἡ Χαρίκλεια Γ. Δημακοπούλου καὶ τὴν ἔφερε σὲ πέρας κατὰ τρόπο ἔξοχο. Δὲν νομίζω, πράγματι, ὅτι μπορεῖ ἄλλοῦ νὰ ἐντοπιστεῖ τόσο ἐπιστημονικῶς διεισδυτικὴ καὶ ἐνδελεχῶς ἀναλυτικὴ παρουσίαση τοῦ Δράματος· καὶ εὐελπιστῶ πὼς αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ μελέτη ἀποφασιστικῶς θὰ συντελέσει στὴν κατάπαυση συζητήσεων, ποὺ σήμερα πιά, λόγῳ τοῦ ἐμφανῶς πολιτικοῦ τους χαρακτήρα, μόνο θυμηδία μποροῦν νὰ προκαλέσουν.

Ἡ ἀνακοίνωση τοῦ Νίκου Βασιλάτου μαρτυρεῖ τὴν κοπιώδη προσπάθεια ποὺ εἶχε καταβάλει ὁ συντάκτης τῆς, γιὰ νὰ ἐπιτύχει τὴ νομικὴ ἀποκατάσταση τῆς μνήμης τῶν Θυμάτων.¹⁴ Τὸ νὰ γίνεταί, εἰδικὰ σήμερα μάλιστα, λόγος γιὰ «προδοσίες» καὶ τὰ συμπαραμαρτοῦντα ἀποτελεῖ ἀναιδῆ ἀμετροέπεια – ἀκόμη καὶ ἐὰν ληφθοῦν ὑπόψη τὰ μέτρα τῆς τωρινῆς Ἑλλάδας. Μὲ νομικὴ λογικὴ λοιπὸν ὁ συγγραφέας τεκμηρίωσε τὴν ἀνάγκη ἐπανάληψης τῆς διαδικασίας ποὺ εἶχε ἐπιφέρει τὸν θάνατο τοῦ Πέτρου Πρωτοπαπαδάκη – μὰ καὶ τῶν ἄλλων Πέντε. Τὸ τραγικότερο ὅμως κείμενο εἶναι –ὅπως θὰ μποροῦσε, ἄλλωστε, νὰ περιμένει κανεὶς– ἐκεῖνο τοῦ Μίκη Πρωτοπαπαδάκη, ἐγγονοῦ τοῦ ἰδιοφυοῦς πολιτικοῦ. Εἶναι κείμενο μᾶλλον λογοτεχνικὸ παρὰ ἐπιστημονικόν· καὶ γιὰ αὐτὸ ἀκριβῶς ἀποτελεῖ φωνὴ τῆς ὀδύνης ἐνὸς ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος φέρει τὸ βάρος ὀνόματος πού, ἀντὶ νὰ περιβάλλεταί μὲ τιμὴ, ἔχει σπιλωθεῖ μὲ τὴν παράλογη κατηγορία τῆς ἐσχάτης προδοσίας. Καὶ ὅσο, τέλος, γιὰ ἐμένα, ἀσχολήθηκα εἰδικῶς μὲ τὴν τραγωδίαν τοῦ Δημητρίου Γούναρη, ἐπειδὴ εἶχα χρέος νὰ τὸ κάνω: τὸ χρωστοῦσα ὅχι μόνο στὸν Παναγιώτη Κανελλόπουλο ἀλλὰ καὶ στὸν Δρυϊνουπόλεως Σεβαστιανὸ καὶ σὲ ὅλους ὅσους παλέψανε γιὰ τὴν Ἑλευθερίαν τῆς Βορείου Ἡπείρου. Ἡ καθυστέρηση ἀπότισης τοῦ χρέους αὐτοῦ ἀποδείχτηκε τελικῶς ὠφέλιμη, ἐπειδὴ μοῦ ἔδωσε τὴ χρονικὴ ἄνεση νὰ μελετήσω καλλίτερα τὸ θέμα στὸ σύνολό του καὶ νὰ ἀναθεωρήσω ἀπόψεις ποὺ τώρα, μὲ τὸ πέρασμα τῶν χρόνων, ἀποδεικνύονται αὐτόχροημα σφαλερές. "Ἄς ἔχουν γαῖαν ἐλαφρὰν ὅλοι τους.

* * *

Καὶ ὅμως... τὸ ἐρώτημα παραμένει: Ποιὸς ὑπῆρξε ὁ ἡθικὸς αὐτουργὸς τῆς

14. Βάσει, πράγματι, τῆς ἀπόφασης ὑπ'ἀρ.1533/2009 τοῦ Ζ' τμήματος τοῦ Ἀρείου Πάγου, καὶ οἱ Ὅκτὼ τῆς Δίχης τοῦ 1922 κρίθηκαν ἀθῶοι ὅλων ἐκείνων ποὺ περιλαμβάνονταν στὸ κατηγορητήριο.

θανάτωσης τῶν Ἑξ; Γενικῶς οἱ τότε ἰθύνοντες ἤ, μήπως, κάποιος ἄλλος;

Χρόνια τώρα ἀσχολοῦμαι μὲ τὸν Βενιζέλο καὶ μπορῶ πιά μὲ βεβαιότητα νὰ πῶ ὅτι στὸ αἵνιγμα στὸ ὁποῖο ὁ Κωνσταντῖνος Καραμανλῆς, περὶ τὰ μέσα τῆς πολιτικῆς του σταδιοδρομίας, δὲν εἶχε μπορέσει νὰ δώσει ἀπάντηση, ὁ Βενιζέλος εἶχε δώσει, προτοῦ ἀκόμα νὰ γίνει πρωθυπουργός.

Ποιὸς κυβερνάει αὐτὸν τὸν τόπο;

Ὁ Βενιζέλος, πράγματι, εἶχε ἐπίγνωση τοῦ ποιοῦ τῶν ἀνθρώπων στοὺς ὁποίους ἀπευθυνόταν· καὶ συχνὰ–πυκνὰ ἔκανε δηλώσεις τόσο ἐκθαμβωτικές, ποὺ σὲ ὅποιαδήποτε ἄλλη χώρα θὰ εἶχαν ἐπιφέρει καταλυτικές ἀλλαγές στὸ πολιτικὸ σκηνικό. Ἡ περίφημη, πράγματι, δήλωσή του γιὰ τὸν Πέτρο Πρωτοπαπαδάκη, ὅτι δηλαδή τουφεκίστηκε ὅχι **ἀν** καὶ μὰ **ἐπειδὴ** ἔσωσε τὴ δραχμή, πέρασε –δῆθεν– ἀπαράτηρητη, ἐνῶ κανονικὰ θὰ ἔπρεπε νὰ προκαλέσει ἐπαναστατικὴ ἀναταραχή: Πῶς εἶναι δυνατόν νὰ καταδικάζεται κάποιος σὲ θάνατο, ἐπειδὴ ἔσωσε τὸν τόπο; Καὶ πῶς εἶναι δυνατόν νὰ συνεχίζεται καὶ σήμερα ἡ προσπάθεια νὰ ἀποδειχτεῖ ὅτι δὲν ὑπῆρξε προδότης;

Ὁ Βενιζέλος, ἐπιπλέον, δὲν ἦταν ἄνθρωπος ‘κακός’· τὰ ἀτυχήματα ποὺ εἶχε στοὺς κόλπους τῆς οἰκογένειας, τόσο τῆς πατρικῆς ὅσο καὶ τῆς δικῆς του, τὸν εἶχανε μάθει τί σημαίνει θλίψη καί, συνεπῶς, τὸν εἶχαν κάνει εὐαίσθητο στὴ δυστυχία τῶν ἄλλων. Συχνὰ εἶχε ξεσπάσματα, οἱ ἐπιπτώσεις τῶν ὁποίων μόνο ὡς ἀρνητικὲς μποροῦν νὰ λογιστοῦν – ἀλλὰ τὰ ξεσπάσματα αὐτὰ πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ὡς ἐκδήλωση μᾶλλον παράπονου πρὸς τὴν ‘τύχη του’ παρὰ κακίας ἔμφυτης. Γιατί ὅμως δὲν τελεσφόρησε ἡ προσπάθειά του νὰ ἐπέμβει ὑπὲρ τοῦ «Γούναρη καὶ τῶν ἄλλων»;

Καταρχήν, ὀφείλει νὰ ἐπισημάνει κανεὶς κάτι ποὺ συνήθως διαφεύγει τὴν προσοχὴ τῶν ἐρευνητῶν: ἡ χρονικὴ στιγμή τῆς παρέμβασης τοῦ Curzon. Ὁ «βαθύτατα συγκεκινημένος» Λόρδος, πράγματι, ζήτησε τὴν παρέμβαση τοῦ Βενιζέλου **μετὰ** τὴν ἔκδοση τῆς καταδικαστικῆς ἀπόφασης τοῦ στρατοδικείου. Γιατί, λοιπόν, ἄργησε τόσο πολὺ;

Ὅπως ἤδη ἐπισημάνθηκε, τὸν δρόμο πρὸς τὴν ἀπάντηση ἔμελλε νὰ τὸν ἀνοίξει, σχεδὸν δέκα χρόνια ἀργότερα, ὁ ἴδιος ὁ Βενιζέλος μὲ τὴ δήλωσή του γιὰ τὸν Πρωτοπαπαδάκη. Ἐφόσον ὁ Πρωτοπαπαδάκης τουφεκίστηκε, ἐπειδὴ εἶχε σώσει τὸ ἐθνικὸ μας νόμισμα,¹⁵ γιὰ λόγους παρόμοιους θὰ σκοτώθηκαν καὶ

15. Σὲ βαθμό, μάλιστα, ὥστε, παρὰ τὴν ἀρνηση τῶν νικητριῶν τοῦ Α΄ Παγκόσμιου πολέμου Δυνάμεων νὰ ἐνισχύσουν οἰκονομικῶς τὴν ἐλληνικὴ πολεμικὴ προσπάθεια, τὸ μέτρο τοῦ Π. Πρωτοπαπαδάκη καθὼς καὶ ἡ γενικότερη πολιτικὴ τῶν τότε κυβερνήσεων εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα πολλὰ δεκάδες ἑκατομμυρίων [δραχμῶν] νὰ ἐπαναθῶσιν ἐξ Ἀ-

οί άλλοι: 'Ο Γούναρχης, ἐπειδὴ, ἀφενός, εἶχε εἶχε βάλει σὲ κίνδυνον τὴν – ἐν πολλοῖς – παρασιτική ἐλληνική πλουτοκρατία καί, ἀφετέρου, διότι αὐτὸς ὑπῆρξε ὁ δημιουργὸς τοῦ Βορειοηπειρωτικοῦ Ζητήματος· ὁ Χατζανέστης, γιατί εἶχε «ἀπειλήσει» τὴν Κωνσταντινούπολη, ¹⁶ ἢ ὅποια ἐξαρχῆς εἶχε τεθεῖ «ἐκτὸς τοῦ ὁρίου» τῶν ἐλληνικῶν διεκδικήσεων· ὁ Γεώργιος Μπαλτατζῆς ἐπειδὴ πρῶτος, ὅπως φαίνεται, εἶχε ἐπισημάνει ὅτι λόγω τῆς Μικρασιατικῆς ἐκστρατείας ἡ 'Ελλάδα μεταβαλλόταν σὲ «πρόσκοπο τῶν ἀγγλικῶν συμφερόντων στὴν 'Ανατολή» ¹⁷... καὶ οἱ ἄλλοι γιὰ ἄλλα, παρόμοια. 'Ετσι, ἡ βρεταννικὴ πλευρά, ἀφοῦ μὲ ἔμμεσες ἀλλὰ ταχύτατες διαδικασίες ἔσωσε τὴ Βασιλικὴ Οἰκογένεια τῆς 'Ελλάδος, τὸ σύνολο τῶν μελῶν τῆς ὁποίας πραγματικὰ εἶχε τότε ἀπειληθεῖ μὲ θάνατο ¹⁸ καὶ ἀφοῦ ἐξασφάλισε τὴν τύχη προσωπικοτήτων, ὅπως ὁ 'Αριστείδης Στεργιάδης, ἄφησε τὸν «Γούναρχ καὶ τοὺς ἄλλους» στὴν τραγικὴ τους μοῖρα.

'Αλλὰ ὑπάρχει καὶ ἄλλη αἰτία – εὐρύτερη. 'Η ἥττα στὴ Μικρὰ 'Ασία δὲν μετέβαλε τοὺς 'Ελληνες σὲ ἐχθροὺς τοῦ τότε βασιλιᾶ. 'Ο Κωνσταντινισμὸς παρέμενε κίνδυνος μεγάλος γιὰ τὸ καθεστῶς ποὺ ἐπιβλήθηκε μετὰ τὴν ὑπὸ τοὺς Νικόλαο Πλαστήρα, Στυλιανὸ Γονατᾶ καὶ Δημήτριο Φωκᾶ στρατιωτικὴ ἐξέγερση. ¹⁹ 'Ετσι, ὀρισμένοι ἀπὸ τοὺς νέους ἰθύνοντες ἦταν σαφεῖς στὴ σκέψη καὶ –συνακολούθως– τίς μετέπειτα πράξεις τους: *Οἱ* [ὑπόδικοι πολιτικοί] θὰ καταδικασθοῦν καὶ θὰ τυφεκισθοῦν ἀσφαλῶς. Καὶ τοῦτο, διότι οἱ ἀπομείναντες πυρῆνες τοῦ Κωνσταντινικοῦ μολύσματος ἡγείραν θρασεῖαν τὴν κεφαλὴν... ²⁰

σίας μετὰ τὴν ἐκκένωση αὐτῆς. (*Αἱ ἀπολογίαι τῶν θυμάτων τῆς 15 Νοεμβρίου 1922*, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 319-321.)

16. *Αἱ ἀπολογίαι τῶν θυμάτων τῆς 15 Νοεμβρίου 1922*, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 336 ἐπ. 'Αξίζει ἐν προκειμένῳ νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι ὁ Βενιζέλος ἤδη ἀπὸ τὸ 1921 ἤξερε ὅτι πᾶσα ἰδέα προελάσεως στρατοῦ μας μέχρις ὅχθης Βοσπόρου ἀποκλείεται, ἐφόσον τοῦτο θὰ μᾶς ἔφερεν εἰς ὀξείαν ἀντίθεσιν ἀσφαλῶς καὶ εἰς σύγκρουσιν πρὸς συμμάχους Ἀνάμεις. (ΙΑΕΒ, I/41/62: δακτυλόγραφες σημειώσεις 'Ελευθερίου Βενιζέλου.) Πρβλ. Jean Méliá, *Mustapha-Kémal ou la rénovation de la Turquie* (Παρίσι: Charpentier, 1929), σσ. 29-30.

17. ΙΑΕΒ, I/41/20: τηλεγράφημα τοῦ Γ. Μπαλτατζῆ πρὸς τὴν ἐλληνικὴ ἀποστολὴ στὸ Λονδῖνο, 18 Φεβρουαρίου/3 Μαρτίου 1921.

18. *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939*. First Series, Vol. XVIII, ἐνθ' ἄνωτ., ἀρ. 105: ὁ Βρεταννὸς πρεσβευτὴς στὴν 'Αθήνα πρὸς τὸν μαρκήσιο Curzon τοῦ Kedleston, 'Αθήνα, 6 'Οκτωβρίου 1922, σσ. 153-154.

19. ΙΑΕΒ, I/42/118: Νικόλαος Πολίτης πρὸς 'Ελευθέριο Βενιζέλο, 'Αθήνα, 17/30 'Οκτωβρίου 1922.

20. ΙΑΕΒ, I/42/117: Θεόδωρος Πάγκαλος πρὸς 'Ελευθέριο Βενιζέλο, 'Αθήνα, 30 'Οκτωβρίου 1922.

“Όπως καὶ νὰ εἶναι, τελικῶς οἱ Βρεταννοὶ ἔσπευσαν δραστικῶς νὰ παρέμβουν μόνο τὴν ἡμέρα τῆς ἐκτέλεσης τῶν “Εξι – ὅταν δηλαδὴ ὁ Curzon ζητοῦσε, στὴ Λωζάννη, τὴ μεσολάβηση τοῦ Βενιζέλου· καί, ὅπως ἀκόμη εὐχερέστερα θὰ καταλάβει κανεὶς, τὸ σχετικὸ μὲ τὴν παρέμβαση τοῦ Λονδίνου τηλεγράφημα ἔφτασε στὴν Ἀθήνα, στὴ βρεταννικὴ πρεσβεία, ὥρες μετὰ τὴν Ἐκτέλεση.

Ῥαῖα λοιπὸν τὰ ἔλεγε ὁ Σπύρος Β. Μαρκεζίνης: «Ἡ Ἀγγλία πάντοτε χτυπάει– ἀλλὰ μὲ χέρι ἄλλου».

* * *

“Όπως προεῖπε ὁ ἀκαδημαϊκὸς Κ. Ἰ. Δεσποτόπουλος, ἡ ἐκδήλωση τοῦ Ἰδρύματός μας, ἡ σχετικὴ μὲ τὴ Δίκη τῶν Ὀκτῶ καὶ τὴν Ἐκτέλεση τῶν “Εξι, ὀφείλεται σὲ πρωτοβουλία τῶν Μίκη Πρωτοπαπαδάκη καὶ Γεωργίου Κ. Στεφαννάκη. Ὁ πρῶτος ἐπιτελοῦσε τὸ ἱερότερο καθῆκον ποὺ μπορεῖ νὰ ἀναλάβει ἄνθρωπος, τὴν ἀποκατάσταση, συγκεκριμένα, τῆς μνήμης προγόνων του. Ὁ δεύτερος ὅμως τὸ ἔκανε ἀπλῶς ἀπὸ ἀγάπη πρὸς τὸ Ἰδρυμα καὶ τὸν σκοπὸ ποὺ αὐτὸ πιά ἐπιτελεῖ: καλλιέργεια τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας μὲ σκοπὸ ὅχι τὴν ἀνάξεση πληγῶν ἀλλὰ τὸ κλείσιμό τους.²¹

Ἡ ἐπούλωση αὐτὴ ἀποδείχτηκε ἔργο δυσχερές. Στὴν πρώτη ἔκδοση τοῦ ἀνὰ χεῖρας βιβλίου, ὁ Γ. Κ. Στεφαννάκης ἐν εἵδει ὑστερογράφου παρέθεσε νομοθετικὰ κείμενα²² βάσει τῶν ὁποίων ἀπαγορευόταν –καὶ μάλιστα μὲ αὐστηρὲς ποινές– ἡ ὁμαδὸν μεταφορὰ στὴν ἐλληνικὴ ἐπικράτεια προσώπων ἐξ ἀλλοδαπῆς. Αὐτὸ θεωρήθηκε, ἀπὸ τὸν ἐγγονὸ τοῦ τότε πρωθυπουργοῦ Πέτρου Πρωτοπαπαδάκη, ὡς σπίλωση τῆς μνήμης αὐτοῦ τοῦ τελευταίου – ἐφόσον μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς ἐκούσια παράδοση τῶν χριστιανικῶν πληθυσμῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας στὶς ἐκδικητικὰς διαθέσεις τῶν Τούρκων ἐθνικιστῶν.

Ὁ νόμος πάντως ὑπάρχει.²³ καὶ δὲν μπορεῖ βασίμως νὰ ὑποστηριχθεῖ πῶς δὲν ἀφοροῦσε τοὺς Χριστιανοὺς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Τὸ ζήτημα, βέβαια, εἶναι

21. Βλ. σχετικῶς Γεωργίου Κ. Στεφαννάκη, «Τὸ Ἰδρυμα Ἱστορίας τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου καὶ ὁ ρόλος του στὴν ἱστορικὴ ἔρευνα ἢ ὁ Βενιζέλος στὰ μάτια τῶν ἐχθρῶν του», Ἀνακρινώσεις ἡμερίδος (17 Μαρτίου 2008) γιὰ τὴν ἐπέτειο τοῦ θανάτου τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου (Ἀθήνα: Ἰδρυμα Ἱστορίας τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου, 2008), σ. 11.

22. Γ. Κ. Στεφαννάκη, «Ἡ δίκη τῶν Ὀκτῶ καὶ ἡ ἐκτέλεση τῶν “Εξι. Ἕνα δράμα τοῦ Σύγχρονου Ἑλληνισμοῦ 87 χρόνια μετὰ», Ἡ δίκη τῶν Ὀκτῶ καὶ ἡ ἐκτέλεση τῶν “Εξι. Ἕνα δράμα τοῦ Σύγχρονου Ἑλληνισμοῦ (Ἀθήνα: Ἰδρυμα Ἱστορίας τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου, 2010), σσ. 40-41.

23. Νόμος 2870 «Περὶ τῆς παρὰ νόμου μεταφορᾶς προσώπων ὁμαδὸν ἐρχομένων εἰς

έάν, τή χρονική περίοδο κατά τήν ὁποία θεωρήθηκε πῶς ἄρχισε ἡ ἐφαρμογή του,μποροῦσε κανεῖς νά προβλέψει τήν ἔκταση τῆς Καταστροφῆς πού ἔμελλε νά πλήξει τήν ἑλληνική πλευρά.²⁴ Ἡ ἀπάντηση στοῦ ἐρώτημα αὐτό εἶναι κατ' ἀνάγκην ἀρνητική.²⁵ Ἔως καί τίς ἀρχές τοῦ Κ' αἰῶνα, πράγματι, ἰδιαίτερα προβλήματα ὅσον ἀφορᾷ τή συμβίωση τῶν ἑλληνικῆς καταγωγῆς Χριστιανῶν καί Μουσουλμάνων στὰ «παράλια τῆς Ἰωνίας» καί τήν Ἀνατολία δέν εἶχαν ἀναφανεῖ. Ἐπιπλέον, τόν κατά τόν Α' Παγκόσμιον πόλεμον διωγμὸ Ἑλλήνων ἀπό τίς ὀθωμανικές ἀρχές ἐπακολούθησε ἡ μετὰ τὸ τέλος τῆς σύρραξης παλιννόστηση ἐκείνων πού εἶχαν ἐγκαταλείψει τίς ἐστίες τους.²⁶ Οἱ σαρωτικές ἐπιπτώσεις, λοιπόν, τῆς κατὰ τὸ 1922 ἐπίθεσης τῶν Τούρκων ἐθνικιστῶν ἦταν, ἀκόμη καί λίγο προτοῦ νά ξεσπάσει αὐτή ἡ τελευταία, ἀδιανόητες. Ἡ σχετική διαμάχη, κατὰ συνέπεια, δέν ἔχει νόημα. Naί, τὸ νομοθέτημα στοῦ ὁποῖο ἀναφέρεται ὁ Γ. Κ. Στεφαννάκης ἀφοροῦσε τοὺς Μικρασιάτες· εἶναι ἄδικο ὅμως γιὰ τὴ μνήμη τῶν Ἑξί μὰ καί παράλογο νά συνδεθεῖ συνειρμικῶς μὲ τίς πασίγνωστες -καί ἀλησμόνητες- εἰκόνες τῆς Μεγάλης Καταστροφῆς.²⁷

ἑλληνικοὺς λιμένας ἐκ τῆς ἀλλοδαπῆς», *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος*, Α', ἀρ. 119 (20 Ἰουλίου 1922), σ. 556.

24. Στὴν οὐσία μόνο ὁ Μουσταφὰ Κεμάλ ἦταν, μέχρι καί τίς παραμονές τῆς μεγάλης ἐπίθεσης τοῦ Αὐγούστου τοῦ 1922, σίγουρος γιὰ τὴν ἐπιτυχία αὐτῆς τῆς τελευταίας. Βλ. Patrick Kinross, *Atatürk. The rebirth of a Nation* (Λονδῖνο: Phoenix, 2001), σσ. 308-310. Πρβλ. Γενικὸν Ἐπιτελεῖον Στρατοῦ. Διεύθυνσις Ἱστορίας Στρατοῦ, *Ἡ ἐκστρατεία εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν (1919-1922)*, τόμ. ἔβδομος: *Τὸ τέλος τῆς ἐκστρατείας* (Ἀθήνα: Διεύθυνσις Ἱστορίας Στρατοῦ, 1962), σ. 28· H. C. Armstrong, *Mustapha Kemal. Μετάφραση ἀπὸ τὰ ἀγγλικά: Soulié καί Vaney* (Παρίσι: Payot, 1933), σσ. 165-166· Dagobert von Mikusch, *Ghazi Mustapha Kemal. (La Résurrection d'un peuple.)* Μετάφραση ἀπὸ τὰ γερμανικά: A. Vaillant καί J. Kuckenburg (Gallimard, 1931), σ. 270.

25. Πρβλ. Γενικὸν Ἐπιτελεῖον Στρατοῦ. Διεύθυνσις Ἱστορίας Στρατοῦ, *Ἡ ἐκστρατεία εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν (1919-1922)*, τόμ. ἔβδομος: *Τὸ τέλος τῆς ἐκστρατείας, 1922* (Ἀθήνα: Διεύθυνσις Ἱστορίας Στρατοῦ, 1962), σ. 39.

26. Ἀξίζει, στοῦ σημείου αὐτοῦ, νά ἐπισημανθεῖ ὅτι οἱ πρόσφυγες τοῦ 1922 ἔτρεφαν μέχρι τὰ μέσα τοῦ 1926 ἐλπίδες πῶς θὰ «ξαναγύριζαν στὰ σπίτια τους». Τὴ σχετικὴ ἐντύπωση ἰδιαίτερος καλλιέργησε ὁ Θεόδωρος Πάγκαλος, πού πράγματι σκόπευε νά «ξεκινήσει πόλεμον μὲ τὴν Τουρκία». Ἡ πτώση αὐτοῦ τοῦ τελευταίου ἐπέφερε τὸ ὀριστικὸ πλῆγμα στὶς προσδοκίες τῶν προσφύγων – ὅποτε μέγα μέρος τους ἄρχισε νά υἱοθετεῖ ἰδεολογία κομμουνιστική.

27. Ἐάν κάτι μπορεῖ νά καταλογιστεῖ στὸν Π. Πρωτοπαπαδάκη εἶναι ὅτι δέν ἔστερξε νά υἱοθετήσῃ τὴν -ὀρθή, ὅπως ἐκ τῶν ὑστέρων ἀποδείχτηκε- πρόταση τοῦ ἀπὸ τὸν Μάιο τοῦ 1922 ἀρχιστρατήγου στὴ Μικρὰ Ἀσία, Γεωργίου Χατζανέστη. Ὁ τελευταῖος εἶχε

Καὶ γιὰ νὰ ἐπανέλθουμε στὸν Γ. Κ. Στεφαννάκη, θεωρῶ σκόπιμο νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι ἤμουνα δίπλα του, ὅταν πῆρε τὴν ἀπόφαση πραγματοποίησης τῆς Ἐκδήλωσης καὶ ἔζησα ἐκ τοῦ σύνεργου τὴ δοκιμασία τῶν ἐπικρίσεων ποὺ δέχτηκε, πολλὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες, μάλιστα, ἐξοστρακίστηκαν πάνω μου. Σὲ χώρα ὅπου κυριαρχεῖ ἡ ἑξάρση τῶν παθῶν καί, συνακολούθως, ἡ σύγχυση τῶν πνευμάτων εἶναι, πράγματι, εὐκολο νὰ ὑποθέσει κανεὶς τὸν καταιγισμό τῶν προφορικῶν ἐπικρίσεων ποὺ δέχτηκε τὸ Ἰδρυμά μας – μὰ καὶ τὸ περιεχόμενό τους. Εἶναι πιθανὸν ἄλλος στὴ θέση τοῦ Γεωργίου Κ. Στεφαννάκη νὰ εἶχε ‘κάνει πίσω’. Αὐτὸς ἔμεινε σταθερὸς στὴν ἀρχικὴ του ἀπόφαση καί, ἀκόμη, κατόρθωσε νὰ ὁλοκληρώσει τὴν τεκμηρίωση τῆς-ἅς τὴν ποῦμε ἔτσι- διαλεκτικῆς σχέσης μεταξὺ τῆς ἄδικης ἐκτέλεσης τῶν Ἐξὶ κατὰ τὸ 1922 καὶ τῆς πέρα ἀπὸ κάθε ἀμφιβολία ‘ἐκδικητικῆς’ θανάτωσης τῶν Μιλιτιάδῃ Κοιμήσῃ, Ἀναστάσιου Παπούλα καὶ Στυλιανοῦ Βολάνη τὸ 1935.²⁸ Καὶ τοῦτο γιὰτὶ σὲ αὐτὴν τὴν τελευταία περίπτωση, σαφῶς ἔλειπε ἡ ἀτμόσφαιρα τῆς Ἑθνικῆς Τραγωδίας ποὺ σκέπαζε τὴν Ἑλλάδα μετὰ τὸ τέλος τῆς Μικρασιατικῆς Περιπέτειας. Φρονῶ λοιπὸν πῶς διερμηνεύω τὴ σκέψη ὅλων λέγοντας ὅτι στὸν Πρόεδρο τοῦ Ἰδρύματός μας ἀξίζει, κατὰ κύριο λόγο, ἡ τιμὴ γιὰ τὴν πραγμάτωση αὐτῆς τῆς Ἐκδήλωσης.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ

ἄποψη πλήρως ἀποκρυσταλλωμένη:... Ἡ ἐπίλυσις τοῦ Ἀνατολικοῦ ζητήματος δὲν ἦτο ζήτημα Σμύρνης ἀλλὰ κατ’ ἐξοχὴν Στενῶν, ἐξ ὧν ἐξηρτάτο ἡ τύχη τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἡ τύχη ὅλων τῶν εὐρωπαϊκῶν συμφερόντων. Ἐξήγησε, κατὰ συνέπεια, ὅτι ἔπρεπε νὰ συμπτυχθῇ τὸ ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ μέτωπον... καὶ παράλληλα νὰ καταληφθεῖ γραμμὴ ποὺ θὰ περιέβαλλε τὴ Σμύρνη. Τοῦτο, διότι αὕτῃ ἡ τελευταία ἔπρεπε νὰ κρατηθεῖ ὡς ἐνέχυρον μέχρι τῆς ὀριστικῆς διευθετήσεως τοῦ ὅλου ζητήματος ὅπερ... ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ ἔδει νὰ περιορισθῇ εἰς τὴν ἐξασφάλισιν τῶν μειονοτήτων, ἀνευ ἄλλης περαιτέρω σκέψεως. (Γενικὸν Ἐπιτελεῖον Στρατοῦ. Διεύθυνσις Ἱστορίας Στρατοῦ, Ἡ ἐκστρατεία εἰς τὴν Μικράν Ἀσίαν (1919-1922), τόμ. ἕκτος: Τὰ πρὸ τῆς τουρκικῆς ἐπιθέσεως γεγονότα [Σεπτέμβριος 1921-Αὔγουστος 1922], Ἀθήνα: Διεύθυνσις Ἱστορίας Στρατοῦ, 1960, σσ. 185-186.)

28. Πρβλ. Σπ. Λιναρδάτου, Πῶς ἐφτάσαμε στὴν 4^η Αὐγούστου (Ἀθήνα: Θεμέλιο, 1965), σσ. 45, 46-47.

INTRODUCTION

(Summary)

As Professor Konstantinos Despotopoulos, member of the Academy of Athens, points out, the execution of the Six in 1922 constitutes a moral and political enigma. Certainly the trial of the Eight personalities and the execution of the Six ones* that followed are a unique case of Catharsis in the History of Contemporary Greece. Beyond the general atmosphere of the Asia Minor Catastrophe, nonetheless, it remains to be investigated whether other, exogenous factors dictated the execution by a firing squad of top personalities of Greek political life.

We know for sure today that this is the case for at least one of the executed. According to a declaration made at Parliament by Eleutherios Venizelos himself during the session of March 31, 1932, Petros Protopapadakis was put to death because in 1922 he rescued the drachma, national currency of Greece – thanks to his ingenious initiative to cut into two pieces the banknotes in circulation. It was this way that he proceeded to an internal compulsory loan, and obtained, therefore, funds for the continuation of the war in Asia Minor, without having to proceed to external borrowing. One could suppose that something similar affected the others. Demetrios Gounaris for instance had resisted the attempt of imposing British monopoly on the market of raisin produced in northern Peloponnese; general Hadjanestis was the person responsible behind the plan of Constantinople's occupation by Greek forces in 1922... and so on. Thus, though the British Government rushed to save the entire Royal Family of Greece threatened, after the Greek defeat in Asia Minor, by death, nothing was done for the Six who were executed at Goudi, near Athens.

* Namely Demetrios Gounaris, Petros Protopapadakis, Nikolaos Stratos, Georgios Baltazis, Nikolaos Theotokis, and Georgios Hadjanestis. Michael Goudas and Xenophon Stratigos were not executed.

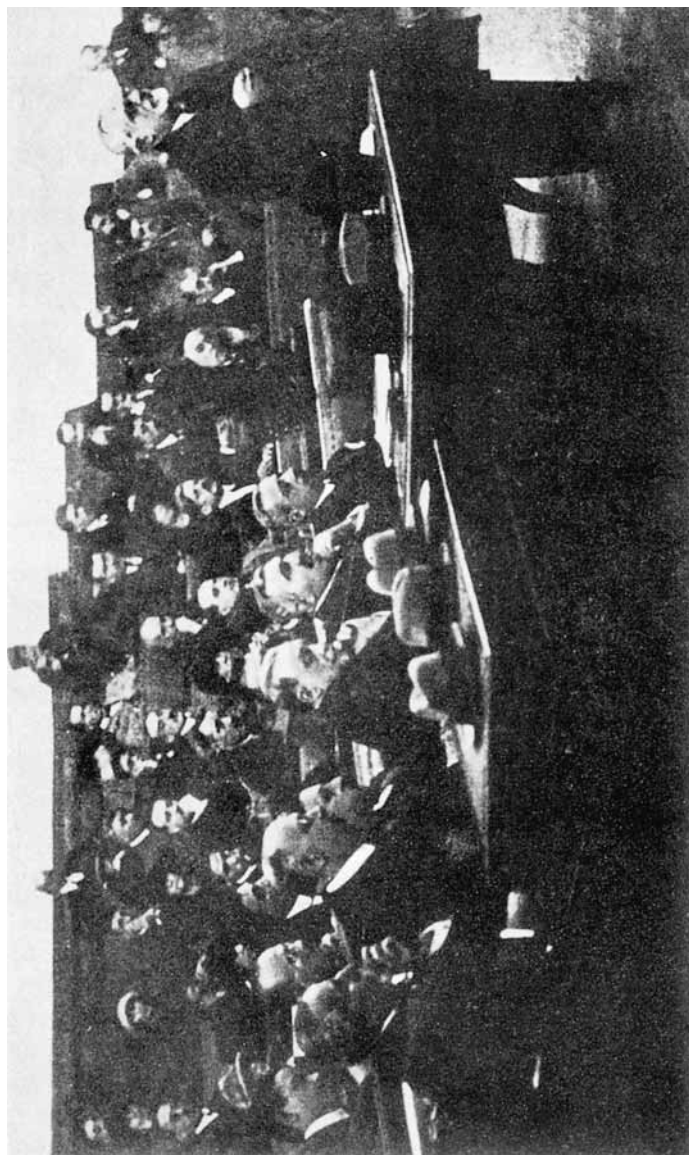
The trial proceeding, typically “impeccable”, was but a farce. The decision was fabricated in advance and the accusation was so aeolic that even a Law School freshman would have rejected it. Today, however, so many years after the Drama, the tremendous and wholly unjust accusation of “treason” that fell on the shoulder of the Six put to death, should be wiped out of their memory. Having that in mind, Georgios K. Stefanakis pointed out in his paper that Veniselim of that time stood up against Veniselos himself. Harikleia G. Dimacopoulou penned an excellent analysis of the procedural side of the famous “trial”; Nikos Vassilatos, an Athens lawyer, who already achieved the repetition of the procedure according to which the Six were sentenced to death, stressed in his paper the moral necessity of restoring their memory. Michael Protopapadakis delivered a pathetic but, nonetheless, convincing speech on the mourning that the families of the Six victims bear even today; and I insisted on the analysis of the personality of Demetrios Gounaris – for several reasons but in particular because Gounaris was the first Greek statesman to bring out the Northern Epirus issue, for which so many people struggled. I do not forget that Panagiotis Kanellopoulos, Greek Prime Minister and Gounaris’ nephew, as well as Sevastianos, Metropolitan of Dryinoupolis, were among them.

Requiem aeternam dona eis, Domine.

DIMITRIS MICHALOPOULOS

ΓΕΩΡΓΙΟΥ Κ. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗ
Προέδρου τοῦ Ἰδρύματος Ἱστορίας
τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου

Η ΔΙΚΗ ΤΩΝ ΟΚΤΩ ΚΑΙ Η ΕΚΤΕΛΕΣΗ ΤΩΝ ΕΞΙ
ΕΝΑ ΔΡΑΜΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ 87 ΧΡΟΝΙΑ ΜΕΤΑ

Συγγιμότητα της Δίαιης

I. Ἡ ἀπόσταση τῶν 87 ἐτῶν καὶ ἡ συνακόλουθη ψυχραιμία ποὺ ὁ χρόνος ἐπιφυλάσσει στὴν ἱστορικὴ ἔρευνα ἐπιβάλλει καὶ γιὰ τὴν προκείμενη ὑπόθεση νὰ τονισθεῖ ὅτι:

α) Οὐδέποτε ἔκτακτο στρατοδικεῖο ἀπέδωσε δίκαιο.

β) Οὐδέποτε δικαστικὴ ἐκκαθάριση τῆς Ἱστορίας ἀπέδωσε δικαιοσύνη.

II. Νομιμότης καὶ Δικαιοσύνη: Ὁ κατὰ νόμον ἔλεγχος τῶν βιοτικῶν συμβάντων προϋποθέτει λειτουργία τοῦ “κράτους δικαίου”. Χωρὶς τὴν προϋπόθεση αὐτή, οἱ ἐξελίξεις διέπονται ἀπὸ τὴν ρυθμιστικὴ δύναμη τῆς στιγμῆς.

Ἡ Ἑλληνικὴ Ἱστορία βρίθκει τέτοιων παραδειγμάτων. Εἶναι ὅμως αὐτονοήτως διδακτικότερη ἢ διαλεκτικὴ ἀναμέτρηση De Gaulle–Pétain στὸ κρίσιμο γιὰ τὴν Γαλλία διάστημα τῆς ἥττας, κατάρρευσης, ὑποταγῆς καὶ ἀπελευθέρωσής της, κατὰ τὸν β' παγκόσμιον πόλεμο.

Ὁ στρατηγὸς De Gaulle, ἐγκαταλείποντας τὴν χώρα τοῦ τὸν Ἰούνιο τοῦ 1940, μὲ τὴν κατάληψή της ἀπὸ τὰ γερμανικὰ στρατεύματα, καταδικάσθηκε σὲ θάνατο. Αὐτὸ δὲ διότι δὲν πειθάρχησε στὴ νόμιμη ἀπόφαση τῆς κυβέρνησης τῆς πατρίδας τοῦ γιὰ ἀνακωχὴ μὲ τὴν Γερμανία. Ἀκόμη περισσότερο διότι ὁ ἴδιος, ἐναντίον τοῦ νόμου τῆς Γαλλίας, ἀποφάσισε νὰ συνεχίσει τὸν πόλεμο στὸ πλευρὸ τῶν Ἀγγλῶν. Ἀντιποιήθηκε, δηλαδή, πολιτικὴ ἐξουσία. Ἡ κατ'αὐτοῦ ποινὴ ἴσχυε –βεβαίως– ὅταν, μετὰ τὴν συμμαχικὴ νίκη στὴν Νορμανδία, ἐπέστρεψε τροπαιοῦχος, κατ' Αὐγούστο 1944 καὶ ἀπέθεσε στέφανο νίκης στὸ μνημεῖο τοῦ Ἀγνωστού Στρατιώτη. Οὐδεὶς, βεβαίως, διανοήθη νὰ συλλάβει τὸν νικητὴ στρατηγό, συγχρόνως ὅμως καὶ κατὰδικο (!). Ἡ τυπικὴ ἰσχὺς μάλιστα τῆς ἀνεκτέλεστης ἀπόφασης οὐδέποτε –φαίνεται ὅτι– κατηργήθη. Ἡ Γαλλία ἀπλῶς τὴν ἀγνόησε. Εἶχαν τὰ πράγματα ἀλλάξει ριζικά(!!!).

Ἡ αὐτή, ἐν τούτοις, Γαλλία, ὅταν ἡ στρατιωτικὴ τῆς ἥττα – στὸ μητροπολιτικὸ (τοῦλάχιστον) ἔδαφος – ἦταν πλέον ἐπικείμενη, ἀνέθεσε τὶς τύχες της στὸν ἑνδοξο Henri-Philippe Pétain, θρυλικὸ νικητὴ τῆς μάχης τοῦ Verdun,

κατὰ τὸν α' Παγκόσμιον πόλεμον. Ὁ Στρατάρχης ἐκλήθη ὡς περιζήτητος καὶ τελικῶς τοῦ ἀνετέθη ἡ συνομολόγησις ἀνακωχῆς μὲ τὸν ἐχθρό.¹

Μὲ τὴν ἥττα τῶν Γερμανῶν, ἐνῶ ἡ κατὰ De Gaulle ἀπόφασις παρέμεινε ἀνεκτέλεστη, ἀσκήθηκε δίωξις κατὰ τοῦ Pétain. Ὁ τελευταῖος κατεδικάσθη σὲ θάνατον (!). Ἡ ποινὴ του μετετράπη σὲ ἰσόβια κάθειρξις καὶ ἐξεμέτρηση – οὐσιαστικῶς – τὸ ζῆν κρατούμενος στὸ φρούριον τῆς νήσου Yeu. Ἔτι πλέον: Ὁ ἥρωας τοῦ Verdun, Ἀκαδημαϊκὸς ἀπὸ τὸ 1929, διεγράφη τῶν δέλτων τῆς Ἀκαδημίας τὸ 1945 ὡς δοσίλογος. Καὶ αὐτὸ διότι ἐξετέλεσε τὴν ὁμόθυμην πρὸς αὐτὸν ἐντολὴν τοῦ τερματισμοῦ τοῦ πολέμου δι' ἀνακωχῆς (!!!).

Ἀρχηγὸς τοῦ Κράτους (αὐτοῦ ποὺ εἶχε – ἔστω καὶ κατ' ἐπίφασιν – ἀπομείνει), ὁ Pétain ἀνέδειξε ὡς πρωθυπουργό του (καὶ) τὸν σοσιαλιστὴ Pierre Laval, φιλογερμανικῶν ἀντιλήψεων. Δικαζόμενος, ὁ τελευταῖος, ἀμέσως μεταπολεμικῶς, ἀντέταξε σθεναρὴ ἄμυνα, μαχόμενος ὑπὲρ τῶν ἀπόψεών του. Κατεδικάσθη (ὅμως – ὡς ἄλλωστε – ἀνεμένετο) σὲ θάνατον. Πρὸς ἀποφυγὴν τῆς ἐκτέλεσης ἠτύχτην. Δὲν ἀπέφυγε ὅμως (καὶ) τὴν ἐκτέλεσιν. Ἐκτελέσθηκε. Πυροβολήθηκε, κατ' ἀκρίβειαν, νεκρὸς στὸ φορεῖο του (!!!).

Ὅταν ἐκτροχιάζεται ὁ ψυχισμός, τὸ ἄλογο τὸν λόγον ἐκτοπίζει(!!!).

III. Τὸ Μικρασιατικὸ Δράμα: Ἡ καταστροφὴ τοῦ Μικρασιατικοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ μάλιστα ἡ παράδοσις δύο, περίπου, ἑκατομμυρίων ἐκεῖ Ἑλλήνων στὴν ἐκδικητικὴ μανίαν τῶν κεμαλικῶν, προκάλεσε ἐθνικὴ ἀγανάκτησιν, ὅπως καὶ τὴν στρατιωτικὴν ἐξέγερσιν τῶν Στ. Γονατᾶ, Νικ. Πλαστήρα καὶ Δημ. Φωκᾶ κατὰ Σεπτέμβριον 1922. Ἡ ἄσκησις τῆς ἐξουσίας περιῆλθε στίς ἐξεγερμένους δυνάμεις.²

Ὁ Φωκᾶς, ἀξιωματικὸς τοῦ ναυτικοῦ, σύντομα ἀπεσύρθη τοῦ προσκηνίου. Ἐξ ἄλλου καὶ ὁ Πλαστήρας καὶ ὁ Γονατᾶς, ὡς χαρακτηῖρες δὲν ἦσαν ἀκραῖοι. Ἰδιαιτέρως ὁ Πλαστήρας ἦταν ἔντονα φιλάνθρωπος. Ἀμφότεροι θὰ ἦσαν εὐτυχεῖς, ἐὰν εἶχαν ἀποφευχθεῖ οἱ ἐκτελέσεις. Ἐν τούτοις ἡ αὐστηρὴ τιμωρία τῶν ἐνόχων τῆς καταστροφῆς – κατ' ἀκρίβειαν αὐτῶν ποὺ (ὀπωσδὴποτε) θὰ ἐκρίνοντο ἔνοχοι – ἦταν τότε αἵτημα τῶν καιρῶν.

Εἶναι ἐδῶ χαρακτηριστικὴ ἡ περίπτωσις τοῦ Ἰωάννη Μεταξᾶ. Ἀκραφονῆς –τότε– βασιλόφρων σ' ἐπιστολὴν του ἀπὸ 3 Νοεμβρίου 1922, πρὸς τὸν Πρωθυπουργό Σ. Κροκιδᾶ ἐκθέτει ...«... πρέπει νὰ ἀναζητηθῶσι δι' ὅσον ἔνεστι εὐρείας ἐρεύνης καὶ νὰ τιμωρηθῶσιν οἱ ὑπαίτιοι τῆς ἐθνικῆς συμφο-

1. Marc Ferro, *Pétain* (Παρίσι: Fayard, 2001), σσ. 8, 21, 73, 82 καὶ 97.

2. Σπ. Β. Μαρκεζίνη, *Πολιτικὴ Ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος*, Σειρὰ Β': *Πολιτικὴ Ἱστορία τῆς Συγχρόνου Ἑλλάδος*, τόμ. Β' (Ἀθήνα: Πάπυρος, 1973), σ. 30 ἐπ.

ρᾶς ...»...³ Ὅτι, ἐξ ἄλλου, ἐννοεῖ τοὺς μετानοεμβριανούς κυβερνήτες, μάλιστα δὲ κατ' οὐσίαν τοὺς **ἐκτελεσθέντες** ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὸ αὐτὸ ἡμερολόγιο. Ἀναφορικὰ πρὸς τὶς ἐπιχειρήσεις στὴν Μικρὰ Ἀσία ὁ Ἰωάν. Μεταξᾶς ἐξηγεῖ σὲ αὐτόγραφο μνημόνιό του, ποὺ ἔχει παραθέσει αὐτούσιό στο «Ἡμερολόγιό» του, γιατί ἀρνήθηκε τὴν συμμετοχή του, ὅταν αὐτὴ τοῦ ζητήθηκε (καὶ) τὴν 29.3.1921 ἀπὸ τοὺς Δ. Γούναρη, Πρωτοπαπαδάκη καὶ Θεοτόκη. Ἐκθέτει συγκεκριμένα: ...«... **Δὲν** μοῦ εἶναι πλέον δυνατόν οὔτε τὰ κατὰ τὴν γνώμην μου κακῶς γεινόμενα νὰ **ἐπανορθώσω**, οὔτε νὰ ἀναλάβω νὰ **ἐφαρμόσω** ξένα **σχέδια** καὶ νὰ συνεχίσω ἐπιχειρήσεις αἵτινες θὰ ἦγον εἰς **ἀποτυχίαν**.

Τὸ πρᾶγμα θὰ ἦτο διάφορον, προσέθεσα, ἐὰν εἶχον εἰς τὴν διάθεσίν μου τὸν ἀπὸ Νοεμβρίου καὶ πέραν διαρρευσαντα χρόνον. Μὲ ἠρώτησαν τί θὰ ἔκανα. Ἀπήντησα, ὅτι **θὰ συνεκρότουν τὸν στρατὸν** ἐπὶ τῶν βάσεών του εἰς πλήρη πολεμικὴν σύνθεσιν, θὰ τὸν παρεσκεύαζα καθ' ὅλον τὸν χειμῶνα καὶ θὰ τὸν ἐφωδίαζα τελείως καὶ **θὰ τὸν παρέτασσα κατ' ἄλλον τρόπον** ...»...⁴

Περαιτέρω, ὁ ἴδιος –στο αὐτὸ μνημόνιο– ψέγει τοὺς μετानοεμβριανούς κυβερνήτες ὅτι ...«... **Ἀντὶ νὰ σπάζωμεν τὸ κεφάλι μας** εἰς τὰς ὀχυρώσεις τοῦ Κεμάλ (**Ἄγκυρα**), νὰ τὸν ἀφήσωμεν νὰ σπάσῃ αὐτὸς τὰ μοῦτρα του εἰς τὰς ἰδικὰς μας (**Σμύρνη**) ...»...⁵ Καὶ εἶναι τὸ ἐξῆς χαρακτηριστικώτερον: Ὁ Γούναρης ἀπολογούμενος κατ' οὐσίαν γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῶν ἐπιχειρήσεων λέγει (πάντα κατὰ διήγησιν Μεταξᾶ): ...«... **Δὲν** εἶναι πολιτικὴ μας ... **Δὲν** ἦτο ποτὲ πολιτικὴ μας. **Ὁ Βενιζέλος** μᾶς **ἔφερεν ἐκεῖ**. Τὸν πόλεμον τὸν εὗρομεν ...»... Αὐτά, διὰ νὰ λάβει τὴν ἀποστομωτικὴν **ἀπάντησιν τοῦ Μεταξᾶ**: ...«... **Ἦμπορούσατε νὰ συμβιβασθῇτε** ...»...⁶ Εἶχε δίκαιον ὁ Μεταξᾶς. Καὶ πάντως οὐδεὶς – ἐπὶ τέλους – ὑποχρέωσε τοὺς μετानοεμβριανούς κυβερνήτες νὰ φθάσουν μαχόμενοι μέχρις Ἀγκύρας (!!!).

Ἐπιτακτικὰ ἀξίωναν αὐστηρὴ τιμωρία καὶ οἱ ζωηρότεροι τῶν νέων ἀξιοματικῶν. Αὐτοὺς καὶ –κυρίως– τοὺς ὑπηρετοῦντες στὴν περιοχὴ Ἀθηνῶν ἐπηρέαζε ἰδιαιτέρως ὁ Θεόδωρος Πάγκαλος, στρατιωτικὸς αὐστηρὸς καὶ σκληρός.⁷

3. Ἰ. Μεταξᾶς. *Τὸ προσωπικὸ τοῦ ἡμερολόγιου*, τόμ. τρίτος: 1921–1932. Ἐπιμέλεια: Παν. Μ. Σιφναῖος (Ἀθήνα: Ἰκαρος, 1964), σσ. 782–783, ἐνθα καταχωρημένη ἡ ἐπιστολή.

4. *Αὐτόθι*, σ. 75.

5. *Αὐτόθι*, σ. 86.

6. *Αὐτόθι*, σ. 85.

7. Γρηγορίου Δαφνῆ, *Ἡ Ἑλλὰς μεταξὺ Δύο Πολέμων, 1923–1940*, τόμ. Α': *Ὁ Βενιζελισμὸς κυβερνᾷ* (Ἀθήνα: Ἰκαρος, 1955), σ. 12 ἐπ.

ὑπὸ τὶς ἄνω συνθήκες τῆς ἐσωτερικῆς ἐξέγερσης, κλιμακώθηκε ἡ ὀξύ-
τητα. Καὶ σὲ φορτισμένη ἀτμόσφαιρα ἐπαναστατικοῦ σπασμοῦ ὀδηγηθήκαμε
σ' αἱματηρὴν κάθαρση τῆς συμφορᾶς.

Ἡ δικαστικὴ ἀπόφαση ποὺ ἐκδόθηκε, ὅπως γνωρίζουμε ἤδη ἀπὸ τὴν
ἐποχὴ τοῦ Ποντίου Πιλάτου, ὑπῆρξε ἀπλὸς διαδικαστικὸς τύπος. Κατὰ τὸν
γράφοντα ὑποκριτικὸς, πρὸς φαινομενικὴ συγκάλυψη ἀληθοῦς πολιτικῆς (ἱ-
στορικῆς) εὐθύνης. “Νίπτων τὰς χεῖρας του” ὁ Πιλάτος, γινώριζε ποιά θὰ
εἶναι ἡ τύχη τοῦ Ἰησοῦ. Καὶ κατὰ τοῦτο ἡ “νίψις” προαιώνιο φέρει τὸ στίγμα
τῆς ὑποκρισίας.

Κύρωση χωρὶς δικαστικὴ κρίση νοεῖται. Δὲν νοεῖται ὅμως δικαστικὴ
κρίση χωρὶς ἀμερόληπτο κριτὴ. Καὶ στὴν προκείμενη περίπτωσι δικαζόμε-
νοι καὶ δικάζοντες ὑπῆρξαν πολιτικοὶ ἀντίπαλοι. Μάλιστα οἱ δεῦτεροι εἶχαν
ἐπιβληθεῖ τῶν πρώτων μὲ στρατιωτικὴ ἐξέγερση ποὺ ἀσχοῦσε τότε τὴν
ἐξουσία. Ἀλλ' ἀκόμη ἦταν, πολιτικῶς, ἀδιανόητο, τότε, ν' ἀπαλλαγοῦν οἱ
κατηγορούμενοι. Νὰ μὴν ὑπάρξει, δηλαδή, ἔνοχος γιὰ ὅ,τι ὁ ἴδιος ὁ Μεταξᾶς
χαρκτηρίσει ἐθνικὴ συμφορά. Καὶ τὸ συλλογικὸ ὄργανο ποὺ ἀδυνατεῖ – ἐξ
ὀρισμοῦ – ν' ἀθωώσει δὲν εἶναι δικαστήριον.

“Ὅτι ἔτσι ἔχει τὸ πρᾶγμα ὁμολογεῖται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν στρατηγὸ Πάγκα-
λο. Ἀπὸ αὐτόν, δηλαδή, ποὺ κατ' ἐξοχὴν ἄσκησε τὴν δυναμικὴ ἐπιρροή του
στὸ σῶμα τῶν ἀξιωματικῶν γιὰ νὰ πραγματοποιηθοῦν οἱ ἐκτελέσεις. Σὲ
συνέντευξή του τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1949 ἐκθέτει σχετικῶς μὲ τοὺς ἐκτελεσθέν-
τες ...«... δὲν διέπραξαν συνειδητὴν προδοσίαν, ὡς κατηγορήθησαν, ἀλλ'
ὑπῆρξαν μοιραῖα καὶ ἀναγκαῖα θύματα εἰς τὸν βωμὸν τῆς πατρίδος κατὰ τὰς
κρίσεις ἐκεῖνας στιγμᾶς ...»...⁸

Ἀλλ' ἀκόμη, ὁ κορυφαῖος πρωταγωνιστὴς τῆς εἰκοσιπενταετίας 1910-
1925, Ἐλευθέριος Βενιζέλος μὲ τὴν ἀπὸ 3.2.1929 ἐπιστολὴν του πρὸς Παναγ.
Τσαλδάρη μεταξὺ ἄλλων διεκήρυξε ὅτι: ...«... Δύναμαι νὰ βεβαιώσω ὑμᾶς
μὲ τὸν πλέον κατηγορηματικὸν τρόπον, ὅτι οὐδεὶς τῶν πολιτικῶν ἀρχηγῶν τῆς
δημοκρατικῆς παρατάξεως θεωρεῖ ὅτι οἱ ἡγρέται τῆς πολιτικῆς, ἥτις ἠκολου-
θήθη μετὰ τὸ 1920, διέπραξαν προδοσίαν κατὰ τῆς πατρίδος ἢ ὅτι ἐν γνώσει
ὠδήγησαν τὸν τόπον εἰς τὴν Μικρασιατικὴν καταστροφὴν. Δύναμαι μάλιστα
νὰ σᾶς βεβαιώσω ὅτι τὸ ἐπ' ἐμοὶ πιστεύω ἀκραδάντως, ὅτι θὰ ἦσαν εὐτυχεῖς
ἂν ἡ πολιτικὴ των ὠδήγει τὴν Ἑλλάδα εἰς ἐθνικὸν θρίαμβον. Πιστεύομεν
μόνον, ὅτι ἡ ἀκολουθηθεῖσα μετὰ τὸ 1920 πολιτικὴ, εἰς τὴν ὁποίαν παρέσυρεν

8. Αὐτόθι. Ἡ κυρία Δημακοπούλου στὴν συνδημοσιευμένη ἐργασία της –σημ. 91–
ἐξειδικεύει ὅτι ἡ ἐφημερίδα ὅπου φιλοξενήθηκε ἡ συνέντευξις εἶναι τὸ «Ἔθνος».

αὐτοὺς ἢ πέραν τοῦ προσήκοντος μέτρου προσήλωσίν των εἰς τὴν δυναστείαν, ὑπῆρξεν ὀλεθρία διὰ τὰ συμφέροντα τῆς χώρας. Ἄλλ' ὅσονδήποτε βαρεῖα καὶ ἂν ἦτο ἡ εὐθὺνὴ αὐτῶν διὰ τὴν ἀκολουθηθεῖσαν πολιτικὴν, **οὐδεὶς ἠδύνατο, ὑπὸ ὁμαλὰς περιστάσεις, νὰ σκεφθῇ ὅτι τὸ σφάλμα αὐτῶν ἠδύνατο νὰ τιμωρηθῇ διὰ τῆς τρομερᾶς ποινῆς τοῦ θανάτου.** Ἡ διαφορὰ ὅμως ἡμῶν ἀπὸ τὸ Λαϊκὸν Κόμμα εἶναι ὅτι, ἐνῶ τοῦτο θεωρεῖ τὴν δίκην διὰ τὰς ἐπακολουθησάσας αὐτῇν, ἀτυχῶς, ἐκτελέσεις ὡς ἔγκλημα καὶ δὴ ὡς ἔγκλημα ἀτιμάζον τοὺς ἀρχηγοὺς τῆς Ἐπαναστάσεως, στεροῦν αὐτοὺς τῆς ἀκεραίας ἀσκήσεως τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων των καὶ ἐξαλεῖφον τὰς μεγάλας ὑπηρεσίας, τὰς ὁποίας οὗτοι προσέφερον εἰς τὴν χώραν, ἢ κρίσις ἡμῶν εἶναι ἐντελῶς διάφορος. Ὅταν ἐπαναχθῇ τις διὰ τῆς φαντασίας εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ φθινοπώρου τοῦ 1922 καὶ ἀναλογισθῇ τὴν ψυχολογικὴν κατάστασιν εἰς τὴν ὁποίαν περιήχθησαν, ὅχι ἀπλῶς οἱ ἀρχηγοὶ τῆς Ἐπαναστάσεως, ἀλλ' ὁλόκληρος σχεδὸν ὁ ἐλληνικὸς λαός, ἐνώπιον τοῦ τραγικοῦ θεάματος τῆς καθημερινῆς ἀφίξεως τῶν λειψάνων τοῦ καταστραφέντος στρατοῦ καὶ τῶν μυριάδων τοῦ προσφυγικοῦ πληθυσμοῦ καὶ ἐνώπιον τῆς ἐκριζώσεως ἐνὸς μεγάλου τμήματος τοῦ ἔθνους ἀπὸ τὰς πατροπαράδοτους ἐστίαις του, θὰ ἐννοήσῃ πῶς ἡ **δύναμις τῶν πραγμάτων ὑπῆρξεν ἰσχυροτέρα** τῶν πρώτων σκέψεων τῆς Ἐπαναστάσεως ὅπως παραπεμφθῶν οἱ κατηγορούμενοι ὡς ὑπαίτιοι τῆς καταστροφῆς ἐνώπιον τῆς Ἐθνικῆς Συνελεύσεως. Ὅταν ἐπὶ πλέον ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι οἱ ἀρχηγοὶ τῆς Ἐπαναστάσεως ἐπίστευον εἰλικρινῶς ὅτι ἄνευ τῆς τρομερᾶς ἐκείνης τιμωρίας – τὴν ὁποίαν **οὐδὲν ὁμαλὸν καθεστὼς ἠδύνατο νὰ διανοηθῇ** – δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἀνασυνγκροτήσουν τὸν διαλυθέντα μετὰ τὴν Μικρασιατικὴν καταστροφὴν στρατόν, ἄνευ τῆς ταχείας ἀνασυνγκροτήσεως τοῦ ὁποίου ἐκινδυνεύομεν νὰ χάσωμεν τὰς βορείας ἐπαρχίας τῆς Ἑλλάδος, θὰ ἐννοήσετε καλῶς, διατί ἡ πρὸς τοὺς ἀρχηγοὺς τῆς Ἐπαναστάσεως ἐκείνης ἐκτίμησις τοῦ δημοκρατικοῦ κόσμου, εἶναι ριζικῶς ἀντίθετος πρὸς τὴν ἰδικήν σας.

Ἐλπίζω, κύριε Πρόεδρε, ἡ εἰλικρινὴς αὐτὴ ἐξήγησις νὰ συντελέσῃ ὅπως ὀριστικῶς γεφυρωθῇ τὸ χάσμα, τὸ ὁποῖον ἐχώρισε τόσον βαθέως τὴν χώραν. Καὶ μετὰ τὴν Μικρασιατικὴν καταστροφὴν **δύνανται νὰ ἀνατεῖλουν** διὰ τὴν Ἑλλάδα **εὐτυχεῖς ἡμέραι ...»...**⁹ Εἰδικῶς –ἐξ ἄλλου– γιὰ τὸν Π. Πρωτοπαπαδάκη, ὁ Βενιζέλος, ὁμιλῶν στὴν Βουλὴ, ἐπισήμανε ὅτι **«... ἡ καταδίκη καὶ ἐκτέλεσίς του ὀφείλεται, κυρίως, εἰς μίαν ἀνδρικήν πράξιν ... εἰς τὸ νὰ προτιμήσῃ νὰ κόψῃ τὸ χαρτονόμισμα εἰς τὰ δύο, παρὰ νὰ**

9. Γρηγ. Δαφνῆ, ἐνθ' ἄνωτ., τόμ. Β' : Ἡ Ἄνοδος τοῦ Ἀντιβενιζελισμοῦ (Ἀθήνα: Ἰκαρος, 1955), σσ. 11–12.

ἀρχίσῃ νὰ κόβῃ χαρτονόμισμα καὶ νὰ καταστήσῃ τὴν δραχμὴν εἰς τὴν τύχην τοῦ μάρκου. Φρονῶ ὅτι σπανίως προσεφέρθη τόση μεγάλη ὑπηρεσία εἰς μίαν χώραν ἀπὸ ἐκείνῃ τὴν ὁποίαν προσέφερε τότε ὁ Πρωτοπαπαδάκης. »...¹⁰

Ἀποτελεῖ, ὅμως, αἴτημα τῆς Ἱστορίας ἡ ἐπισήμανση ὅτι ἡ ἐκτέλεση τῶν "Ἐξι –αὐθαίρετη καθ' ἑαυτὴν– ἔδρασε, πάντως, ὡς "νέμεσις καθαρτήριος". Κατὰ τοῦτο, ἄρα, ὑπῆρξε πολιτικὰ πρόσφορη πρὸς ἀναδιοργάνωση τοῦ κράτους. Ἐκτοτε ἀποκατεστάθη ἡ τάξις. Κυρίως ἡ πειθαρχία στὶς Ἑνοπλεις Δυνάμεις. Ἐτσι κατόρθωσε ὁ Πάγκαλος νὰ συγκροτήσῃ τὴν Στρατιὰ τοῦ Ἑβρου ποὺ λειτούργησε ἔναντι τῶν Τούρκων ὡς φόβητρο, ἐπομένως καὶ ὡς μέσο σωφρονισμοῦ ὥστε νὰ φθάσουμε στὴν εἰρήνῃ τῆς συνθήκης τῆς Λωζάννης τῆς 24^{ης} Ἰουλίου 1923. Βέβαια ὁ Πάγκαλος ἀναγκάσθηκε νὰ μετέλθῃ δρακόντεια μέσα πειθαρχίας περιλαμβανομένων καὶ ἀθρόων τυφεκισμῶν λιποτακτῶν ὀπλιτῶν, ἐν γένει δὲ παρεκτρεπομένων καὶ σὲ μικρές, ἀκόμη, παραβάσεις.

Εἶναι πανθομολογούμενο ὅτι τὸν πυρήνα συσπείρωσης τοῦ Ἑθνους καὶ κορεσμοῦ τῆς ἐπαναστατικῆς ὁρμῆς τοῦ στρατοῦ ἀποτελέσσε ἡ ἐκτέλεση.

IV. Βενιζέλος καὶ Βενιζελισμός: Ὁ Ἑλευθέριος Βενιζέλος ἀνήκει στὶς δυνατὲς ἐκείνες προσωπικότητες μπροστὰ στὶς ὁποῖες οὐδεὶς μένει ἀσυγκίνητος. Κατὰ κανόνα ὅσοι τὸν γνώρισαν ἐντυπωσιάσθηκαν. Μετεβλήθησαν σὲ φίλους ἢ ἀντιπάλους. Λατρεύθηκε ἀπὸ τοὺς μὲν κακολογήθηκε ἀπὸ τοὺς δέ. Αὐτοὶ οἱ "δὲ" – κυρίως – ἀποδίδουν στὸν Βενιζέλο συμμετοχὴν στὴν ἐκτέλεση τῶν ἔξι. Ἐπισκόπηση, ὅμως, τῶν γεγονότων τῆς ἐποχῆς ἐξαιλεῖ τὸν ψόγο.

Μετὰ τὸ ἀποτέλεσμα τῶν ἐκλογῶν τῆς 1^{ης} Νοεμβρίου 1920 ὁ Βενιζέλος ἐγκατέλειψε τὴν χώρα. Ὡς φύση βαθύτατα πολιτικὴ εἶχε διαρκῶς τὴν προσοχὴν τοῦ στραμμένη στὸ πολιτικῶς γίνεσθαι. Διατηροῦσε ἐπικοινωνία μὲ τοὺς πολιτικούς του φίλους. Δεινὸς ἐπιστολογράφος δίκην πολιτικῶν παραγγελμάτων πρὸς διάφορες κατευθύνσεις ἐξέθετε τίς ἀπόψεις του. Ἐν τούτοις κατὰ τὴν ἀπουσία του, ἰδίως κατὰ τὴν (καὶ) ἐν προκειμένῳ κρίσιμη περίοδο τῶν ἐτῶν ἀπὸ τὰ τέλη, περίπου, τοῦ 1920 μέχρι καὶ τὰ τέλη τοῦ 1925, ἀναπτύχθηκε ὡς αὐτόνομη πολιτικὴ δύναμις καὶ ὁ "Βενιζελισμός", ἡ τάσις δηλαδή ποὺ ἐξέφραζε τὴν ἀριστερὰ τῶν Φιλελευθέρων. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἡ ἐπαναστατικὴ κυβέρνηση τῶν Πλαστήρα – Γονατᾶ εἶχε ἀναθέσει στὸν Βενιζέλο τὴν ἐκπροσώπηση τῆς χώρας στὶς διαπραγματεύσεις εἰρήνευσης μὲ

10. Σπ. Β. Μαρκεζίνη, *Πολιτικὴ Ἱστορία τῆς Συγχρόνου Ἑλλάδος*, ἐνθ' ἀνωτ., τόμ. Β', σ. 158.

τὴν Τουρκία πὺν διεξήγοντο στὴν Λωζάννη. Ἐν τούτοις, ὡς ἐκπρόσωποι τοῦ “Βενιζελισμοῦ” οἱ ἀρχηγοὶ στρατοῦ καὶ στόλου Θ. Πάγκαλος καὶ Ἀλέξ. Χατζηκυριάκος ἀξίωσαν καὶ πέτυχαν τὴν ἀντικατάσταση τοῦ Βενιζέλου διὰ τοῦ ὑπουργοῦ Ἐξωτερικῶν Ἀπ. Ἀλεξανδρῆ.¹¹

Ἡ τεχνικὴ τῆς μεταβολῆς παραμένει σκοτεινὴ. Ὁ Γρηγ. Δαφνῆς ἐκθέτει ὅτι τὸ βράδυ τῆς 7^{ης} Μαΐου 1923 τὸ ὑπουργικὸ συμβούλιο ἀποφάσισε τὴν ἀντικατάσταση καὶ ὅτι τὴν ἐπόμενη ἡμέρα δημοσιεύθηκε τὸ διάταγμα (τῆς ἀντικατάστασης). Ὁ Σπ. Μαρκεζίνης¹² ἀναφέρεται σὲ ἐξιστόρηση τοῦ ἴδιου τοῦ Ἀπ. Αλεξανδρῆ, πὺν διατείνεται πὺς τὴν 8^η Μαΐου 1923 δημοσιεύθηκε, πράγματι, διάταγμα διορισμοῦ του ὡς πρώτου πληρεξουσίου (τῆς Ἑλλάδας) στὴν διάσκεψη τῆς Λωζάννης. Ἀλλ’ ὁ Μαρκεζίνης περαιτέρω ἐπισημαίνει ὅτι ὁ Στ. Γονατᾶς στ’ Ἀπομνημονεύματά του δὲν κάνει λόγο γιὰ ἀντικατάσταση τοῦ Βενιζέλου. Ἐπίσης καὶ ὅτι στὸ ἐπ’ ἀριθμ. 118 ΦΕΚ τῆς 9^{ης} (ὅμως) Μαΐου 1923 γίνεται ἀπλῶς λόγος γιὰ ἀνάθεση τοῦ ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν στὸν πρωθυπουργὸ Στ. Γονατᾶ.

Ὅπως καὶ νὰ ἔχει τὸ ζήτημα, εἶναι βέβαιον ὅτι ὁ Ἀλεξανδρῆς ταξίδευσε στὴν Λωζάννη. Ἐπίσης ὅτι ἡ ἐκεῖ ἔλευσή του προκάλεσε στὸν Βενιζέλο ...«... **πικρίαν καὶ μελαγχολίαν** ...»...¹³ Ἡ ἀποδοκιμασία τοῦ μέχρι τότε ἔργου τοῦ Βενιζέλου ἀπὸ τὴν κυβέρνησή του ἦταν σαφής. Ἡ **μοῖρα** ὁμως **δὲν** εἶχε πεῖ τὴν **τελευταία** τῆς **λέξη**.¹⁴ Κατὰ τὴν γλαφυρὴ ἐξιστόρηση τοῦ Γρ. Δαφνῆ, τὸ πρωὶ τῆς 26^{ης} Μαΐου 1923, φεύγοντας ὁ Βενιζέλος ἀπὸ τὸ ξενοδοχεῖο γιὰ τὴν διάσκεψη, εἶχε πεῖ στὸν Ἀλεξανδρῆ (κατὰ τὴν ἐπὶ λέξει ἐξιστόρηση) ...«...**Τὸ ἰδικόν μου καθήκον τελειώνει ἐντὸς ὥρῶν** ...»... Ἀκόμη χαρακτηριστικώτερα: Τὴν 10^η π.μ. τῆς αὐτῆς ἡμέρας (26^{ης} Μαΐου 1923) ἄρχιζαν οἱ ἐργασίες τῆς διάσκεψης. Ὁ Βενιζέλος ζήτησε πρώτος τὸν λόγο (!). Παρεμβαίνει ὁμως ὁ Ἀγγλος προεδρεύων. Προτρέπει τὸν Βενιζέλο νὰ ἀναμείνει (ὅπως διηγεῖται ὁ Δαφνῆς). Ἐπὶ λέξει τοῦ λέγει ...«... **Μὴ βιάζεσθε (...)** Ἀφήσατε νὰ ὁμιλήσῃ πρώτος ὁ Ἰσμέτ. Ἴσως σᾶς διευκολύνῃ ...»... Ἡδὲ, ὡς τοῦ θαύματος: Στὴν οὐσία, ὁ Ἰσμέτ παραιτήθηκε τῶν ἀπο-

11. Γρηγ. Δαφνῆ, *ἐνθ’ ἀνωτ.*, τόμ. Α’, σ. 44 ἐπ.

12. Σπ. Β. Μαρκεζίνης, *Πολιτικὴ Ἱστορία τῆς Συγχρόνου Ἑλλάδος*, ἐνθ’ ἀνωτ., τόμ. Β’, σσ. 325–326.

13. *Αὐτόθι*, σ. 326.

14. Γεωργίου Κ. Στεφαννάκη, «Δοκίμιο περὶ τύχης. (Βενιζέλος: Ὁ ἀγαπημένος της)», *Ἀνακρινώσεις ἡμερίδος (18 Μαρτίου 2009) γιὰ τὴν ἐπέτειο τοῦ θανάτου τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου* (Ἀθήνα: Ἰδρυμα Ἱστορίας τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου, 2010), σ. 29.

ζημιωτικῶν ἀπαιτήσεων. Τὸ ζήτημα εἶχε λήξει. Ὁ πραγματιστὴς Βενιζέλος ἀπεδέχθη τὴν τουρκικὴ πρόταση. Ἀναγνώρισε –«γιὰ νὰ τελειώνουμε»– τὴν γενναιοφροσύνη τῆς κεμαλικῆς Τουρκίας καὶ ... **θριάμβευσε**. Τὸ ἐπίσημο τηλεγράφημα τοῦ πρωθυπουργοῦ Γονατᾶ εἶναι ἀποκαλυπτικό: ...«... Ἀποδεχθῆτε **ἄπειρον εὐγνωμοσύνην Πατρίδος δι' ἀπαράμιλλον πατριωτισμὸν καὶ ὑπερόχους διπλωματικὰς ἀρετάς**, χάρις εἰς τὰς ὁποίας κατορθώσατε νὰ προσφέρητε εἰς δοκιμασθεῖσαν Ἑλλάδα ἔντιμον εἰρήνην ...»...¹⁵ Ἀκόμη, ὁ ἴδιος ὁ Ἀλεξανδρῆς, ὁ ἀποσταλεὶς ὥστε νὰ ἀντικαταστήσει τὸν Βενιζέλο, ἀπὸ τὴν στροφὴν ποὺ ἔλαβαν τὰ πράγματα, ...«... **συγκινημένος, σκύβει καὶ τοῦ φιλεῖ τὸ χέρι καὶ ἐκφράζει, ἐν ὀνόματι τῆς Ἑλλάδος, τὴν ἐθνικὴν εὐγνωμοσύνην ...**»...¹⁶ Αὐτὰ κατὰ τὴν αὐτολεξεὶ διήγηση τοῦ Δαφνῆ.

Ἔχει ὅμως καὶ ὁ θριάμβος τὶς σκιές του, καθ' ὑποβολήν, μάλιστα, τοῦ “Βενιζελισμοῦ”. Τὸ ἄνω τηλεγράφημα πρὸς Βενιζέλο, ἀπευθυνόμενον καὶ πρὸς Ἀλεξανδρῆ συμπληρώνεται ὡς ἐξῆς: ...«... **Στρατιωτικὴ ψυχὴ θλίβεται δι' ἄδικον τύχην** ἣτις μᾶς ἀπεμάκρυνεν ἀπροόπτως ἀπὸ κατεύθυνσιν ἐκπληρώσεως ἐθνικῶν πόθων, πρὸς οὓς ἔφερεν ἀσφαλῶς ἡ γιγαντιαία στρατιωτικὴ προσπάθεια ἧς ἡ ἐπιτυχία θὰ ἦτο ἀσφαλεστάτη. Αἰσθανόμεθα ἐν τούτοις ὅτι δὲν ἐξέλειψαν ἐλπίδες τροπῆς πρὸς ποθητὴν κατεύθυνσιν. Εἶναι δυνατὸν καὶ ἐξ ἀδιαλλαξίας Τούρκων πρὸς συμμάχους νὰ εὐρεθῶμεν πρὸ ἐννοϊκωτέρων περιστάσεων...»...¹⁷ Καὶ ἡ διάστασις –ἀπροκάλυπτη πλέον– ἐκφράζεται στὸ τηλεγράφημα τῶν Παγκάλου καὶ Χατζηκυριάκου πρὸς τὸν ἴδιο τὸν Βενιζέλο. Ἐκτίθεται ἐκεῖ ὅτι ...«... **Ἀποδεχόμενοι κατ' ἀνάγκην, χάριν τῆς τιμῆς τῆς Ἑλλάδος, ἀτυχῇ λύσιν**, ἐπειδὴ αὕτη ἐγένετο κατὰ παράβασιν ρητῆς ἐγγράφου ἐντολῆς δοθείσης ὑπουργὸν Ἑξωτερικῶν. Ἀρχηγοὶ Στρατοῦ καὶ Στόλου, πενθοῦντες ἀπὸ χθές, **ἐκφράζουν τὴν βαθεῖαν λύπην των αἰρόντες** ἐφεξῆς τὴν πρὸς τὴν ἀντιπροσωπεῖαν **ἐμπιστοσύνην** των...»...¹⁸

Χαρακτηριστικώτερη τοῦ κλίματος εἶναι ἡ δημόσια ἀντιπαράθεσις “Βενιζελισμοῦ” πρὸς Βενιζέλο ποὺ ὁδήγησε στὴν ἀπομάκρυνση τοῦ τελευταίου ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα στὶς ἀρχές Φεβρουαρίου 1924. Συγκεκριμένα, στὶς ἐκλογές τῆς 16^{ης} Δεκεμβρίου 1923, πανηγυρικὴ ἐκδηλώθηκε ἡ ἐμπιστοσύνη τοῦ φιλελευθέρου κόσμου πρὸς τὸν ἱστορικὸ ἡγέτη του. Χωρὶς νὰ εἶναι παρὼν, μὲ πρόταση τῆς ὑποψηφιότητος ἀπὸ ὁπαδούς του (κατὰ τὸν τότε νόμο), ἐξελέγη

15. Γρηγ. Δαφνῆ, *ἐνθ' ἄνωπ.*, τόμ. Α', σ. 49.

16. *Αὐτόθι*, σ. 47.

17. *Αὐτόθι*, σ. 49 (ἐν τέλει).

18. *Αὐτόθι*, σ. 50.

πρώτος βουλευτής σὲ εἴκοσι ἐκλογικὲς περιφέρειες. Μεταξὺ αὐτῶν καὶ ἡ τῶν “Ἀθηνῶν-Πειραιῶς”. Ἐν τούτοις στὴν τελευταία αὐτὴ καὶ κυρίως πολιτικοποιημένη περιφέρεια τῆς χώρας εἶχαν καταρτισθεῖ δύο “βενιζελικά” ψηφοδέλτια. Τοῦ ἐνὸς ἐπὶ κεφαλῇς εἶχε τεθεῖ τὸ ἴδιο τὸ ὄνομα τοῦ Βενιζέλου. Ὅμως, στὸ ψηφοδέλτιο αὐτὸ σημειώθηκαν περὶ τὶς **τρεῖς χιλιάδες** διαγραφές **τοῦ ὀνόματός του ἐπὶ κεφαλῇς(!)**. Ἀντιδροῦσε ὁ “Βενιζελισμός” ὑπὸ τὴν πολιτικὴ καθοδήγηση τοῦ **Ἀλ. Παπαναστασίου** καὶ τὴν δυναμικὴ ἐπικουρία τῶν Παγκάλου καὶ Χατζηκυριάκου. Ἦταν τεθειμένο τὸ ζήτημα τῆς ἀνακήρυξης τῆς Ἀβασίλευτης Δημοκρατίας. Ὁ Βενιζέλος ἦταν ἐπιφυλακτικός. Ἐν γένει περὶ τοῦ πολιτεύματος εἶχε **ἀριστοτελικὴ ἀντίληψη**. Δὲν τὸν ἐνδιέφερε – κυρίως – ἡ μορφή ἀλλ’ ἡ καλὴ λειτουργία του. Τὸ 1910 διαβλέποντας τὶς ἐπερχόμενες βαλκανικὲς ἀνακατατάξεις ἤθελε ἄρρηκτη τὴν πειθαρχία στὸ σῶμα τῶν Ἐνόπλων Δυνάμεων. Ἐτσι ἐκεῖνος ἐπανάφερε τοὺς βασιλόπαιδες μάλιστα καὶ τὸν Κωνσταντῖνο –βαρυνόμενο μὲ τὴν ἥττα τοῦ 1897– στὸ στράτευμα.¹⁹ Ἀντιθέτως τὸ 1915 στράφηκε κατὰ τοῦ Κωνσταντίνου. Ὁ τελευταῖος ἐπιθυμοῦσε ν’ ἀσκεῖ τὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τοῦ Κράτους χωρὶς, βέβαια, νὰ τὸ δικαιοῦται. Καὶ ὁ Βενιζέλος ἀντέδρασε κατὰ τοῦ σφετερισμοῦ τῶν πρωθυπουργικῶν ἐξουσιῶν. Ἀλλὰ καὶ τότε οὔτε κήρυξε ἔκπτωτη τὴν δυναστεία οὔτε στράφηκε κατὰ τοῦ πολιτεύματος τῆς Βασιλευομένης Δημοκρατίας. Κήρυξε ἔκπτωτο, τὸ 1917, προσωπικῶς, τὸν παρανομήσαντα Κωνσταντῖνο.²⁰ Ἦδη κατὰ τὴν περίοδο 1923–24, ὁ Βενιζέλος ὑποστήριξε ὅτι γιὰ νὰ ἐδραιωθεῖ ἡ ἀμιγῆς Δημοκρατία, αὐτὴ ἔπρεπε νὰ ἐπιβληθεῖ ὄχι διὰ τῆς Βουλῆς, ἀλλὰ διὰ δημοψηφίσματος ὑπὸ συνθήκες ἡρεμῆς ἐπιλογῆς, ὥστε ἡ **πολιτειακὴ ἀμφισβήτηση νὰ μὴν ἐπιβιώσει τῆς κυοφορούμενης μεταβολῆς**. Ἡ ὀρθὴ ὁμῶς αὐτὴ πολιτικὴ θέση ἦταν ἀντίθετη πρὸς τὶς ἀπόψεις τῆς θερμόαιμης

19. Γεωργίου Βεντήρη, *Ἡ Ἑλλὰς τοῦ 1910–1920*, τόμ. πρῶτος (Ἀθήνα: Πυρσός, 1931), σ. 83. Ἐκτίθενται ἐκεῖ ἀντιρρήσεις. Χαρακτηριστικὴ ἡ τοῦ **Στεφ. Δραγούμη** ἀντιλέγοντος ὅτι ...*Δὲν θέλω νὰ εἶμαι Κασσάνδρα καὶ μάντις κακῶν, ἀλλὰ τὸ μέτρο θὰ ἔχῃ ὀλεθρίας συνεπείας...* Ἔτι μᾶλλον ὁ βουλευτὴς Λακωνίας **Ἐ. Κουλουμβάκης** ποὺ – **προφητικῶς** – ἐρώτησε : *Ἀελογίσθητε, κύριε Πρωθυπουργέ, ποίας συνεπείας δύναται νὰ ἔχῃ διὰ τὸ πολίτευμα καὶ τὴν δημοσίαν ζωὴν τῆς χώρας ἡ ἐπιστροφή τοῦ διαδόχου τοῦ θρόνου ἐκ τῶν πεδίων τοῦ πολέμου ἐπὶ κεφαλῇς νικηφόρου στρατοῦ;*

20. Γιὰ τὴν σύγκρουση Βενιζέλου – Κωνσταντίνου, βλ. Γεωργίου Κ. Στεφανάκη, «Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος καὶ τὸ Κράτος τῆς Θεσσαλονίκης ἢ τὸ μεγαλεῖο τῆς τόλμης», *Ἀνακρινώσεις ἡμερίδος (16 Μαρτίου 2006) γιὰ τὴν ἐπέτειο τοῦ θανάτου τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου* (Ἀθήνα: Ἰδρυμα Ἱστορίας τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου, 2007²), σσ. 35–70.

ἀριστερῆς πτέρυγας τῶν φιλελευθέρων ποὺ ἀσκοῦσε τὴν ἐπιρροή της δυναμικὰ μὲ ἔρεισμα τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1922.²¹

Λήγοντος τοῦ 1923 εἶχε ἀναπτυχθεῖ, ὅπως σημειώθηκε, ζωνηρότατη κίνηση ὥστε νὰ πεισθεῖ ὁ Βενιζέλος νὰ ἐπιστρέψῃ καὶ νὰ ἡγηθῇ τῆς χώρας. Τὸ αἷτημα εἶχεν ὑποβάλλῃ ὁ στρατός, ὁ στόλος, ἐπαγγελματικὲς καὶ ἐπιστημονικὲς ὀργανώσεις. Εἶχαν, ἐπίσης, σ' ἐπικουρίᾳ διατυπωθεῖ καὶ ψηφίσματα κατὰ τὴν διεξαγωγὴ ἀντίστοιχων συλλαλητηρίων. Ἡ κινητοποίηση ἦταν γενικὴ. Ἐν ὄψει τοῦ καθολικοῦ αἰτήματος ὁ Βενιζέλος ἐπέστρεψε στὴν Ἑλλάδα. Ἐπανῆλθε ὡς παράκλητος τὴν 4^η Ἰανουαρίου 1924. Ἀνέλαβε τὴν Προεδρίᾳ τῆς Βουλῆς –περίπου– διὰ παμψηφίας καὶ δὴ διὰ 345 ψήφων ἐπὶ 354 ψηφισάντων, ἀμέσως ἐν συνεχείᾳ καὶ τὴν **πρωθυπουργία**. Παράλληλα, ὅμως, διαπίστωνε βαθμιαῖα ὅτι σημαντικὸ τμῆμα τῶν φιλελευθέρων, ἡ ἀριστερὴ, δηλαδή, πτέρυγα, ἀλλὰ καὶ ὁ στρατός καὶ ὁ στόλος εἶχαν ἀποφασίσει τὴν ἄμεση ἐκπτώση τῆς Δυναστείας. Ἄρα ὅχι τὴν διεξαγωγὴ δημοψηφίσματος ἐν καιρῷ, ὑπὸ συνθήκας ἡρεμίας καὶ ἐνεργὸ συμμετοχῇ τῶν δυνάμεων τῆς ἔναντι ὁχθῆς. Φραστικὸς διαξιφισμὸς τοῦ μὲ τὸν Ἀλ. Παπαναστασίου, ποὺ ἡγεῖτο τῆς ἀντιπολίτευσης στὴν Βουλὴ ποὺ προέκυψε μετὰ τὶς ἐκλογὰς τῆς 16^{ης} Δεκεμβρίου 1923, προκάλεσε στὸν Βενιζέλο “καρδιακὴ ἀρρυθμία νευρογενοῦς φύσεως”, κατὰ τὴν διάγνωση τοῦ Δοξιάδη. Στὴν ἀναμέτρηση τοῦ **Βενιζέλου** μὲ τὸν **“Βενιζελισμό”** **κάμφθηκε ὁ Βενιζέλος**. Ἡ καρδιακὴ ἀρρυθμία ὑπῆρξε ὁ “ἀπὸ μηχανῆς θεός”. Ἐλυνε τὴν διαφορὰ τοῦ “Βενιζελισμοῦ” πρὸς τὸν ἰδρυτὴ τοῦ **χωρὶς συντριβὴ** οἰουδήποτε. Ὁ Βενιζέλος ἐγκατέλειψε τὴν Ἀρχὴ καὶ τὴν Ἑλλάδα. Ἐπέστρεψε καὶ πάλι στὸ Παρίσι, διαβλέπων ὅτι ἡ δυναμικὴ τῶν ἐσωτερικῶν μας ἐξελίξεων – ἀντίθετα πρὸς τὶς συμβουλές του – θὰ ὀδηγοῦσε σὲ ἀδιέξοδο.²²

Τὸ φανερό – **κατὰ τὸν γράφοντα** – συμπέρασμα εἶναι ὅτι ὁ Βενιζέλος στὰ τέλη τοῦ 1922 **δὲν** ἦταν σὲ θέση νὰ ὑπαγορεύει συμπεριφορὰ τῶν νικητῶν ἐπαναστατῶν ἔναντι τῶν ἀντιπάλων τους μετανοεμβριανῶν κυβερνητῶν. Ἴ-

21. Γρ. Δαφνῆ, *ἐνθ' ἄνωτ.*, τόμ. Α', χαρακτηριστικὰ σ. 212 ἀλλὰ καὶ 168. Παρατίθεται ἐκεῖ **τηλεγράφημα τοῦ Βενιζέλου**, ἀσυνήθους **βιαιότητας**. Φθάνει μάλιστα ὁ Βενιζέλος – προσεκτικὸς ἐν γένει στὴν ἐκφορὰ τοῦ λόγου του– νὰ χαρακτηρίζῃ ὡς **στασιαστὲς** ὅλους ἐκείνους τοὺς θερμόαιμους ποὺ ἐπιδίωκαν ἄμεση τὴν ἀνακέρυξη τῆς **«Ἀβασίλευτης»**. Ἄμεση, ὑπὸ τὴν ἔννοια, τῆς μὴ προηγούμενης διεξαγωγῆς τοῦ δημοψηφίσματος.

Ἡ θέσις τοῦ Ἠγέτη, στὸ κεφαλαῖῳδες αὐτὸ ζήτημα τῆς μορφῆς τοῦ πολιτεύματος, **δὲν** ἔγινε δεκτὴ. Ἡ ὑπεροχὴ κατ' ἐκείνη τὴ στιγμή τοῦ βενιζελισμοῦ ἦταν, ἔτσι, ὀλοφάνερη.

22. *Αὐτόθι*, σ. 223.

σως, ἐὰν ἐρχόταν σὲ ρήξῃ μὲ ἓνα μεγάλο τμήμα τῆς παράταξής του νὰ ἀπέτρεπε τὶς ἐκτελέσεις. Ἀλλὰ τέτοια ἀξίωση ὑπερβολικὴ, καθ' ἑαυτήν, μάλιστα δὲ καὶ ἐν ὄψει τοῦ διαπαραταξιακοῦ πένθους γιὰ τὸν ἀφανισμό τοῦ Μικρασιατικοῦ Ἑλληνισμοῦ, οὐδεὶς – μέχρι σήμερα – ἔχει προβάλει.

V. Οἱ ἐκτελέσεις μετὰ τὴν 1.3.1935: Εἶναι λυπηρὸ ὅτι ἐκείνη ἡ πολιτικὴ μερίδα ποὺ κατ' ἐξοχὴν θρήνησε τοὺς ἔξι, δὲν φρονηματίσθηκε ἀπὸ τὴν **ἄδικη** ἐκτέλεση. Ἔτσι, δέκα τρία χρόνια ἀργότερα, μετὰ τὸ ἀποτυχημένο βενιζελικὸ κίνημα τῆς 1^{ης} Μαρτίου 1935, μὲ ἀποφάσεις ἐκτάκτων στρατοδικείων τῆς ἀπέναντι ὀχθῆς ἐκτελέσθηκαν οἱ στρατηγοὶ **Παπούλας** καὶ **Κοιμήσης**, μάλιστα δὲ – κατ' οὐσίαν – διότι εἶχαν μεταστῆ ἀπὸ τοῦ Ἀντιβενιζελισμοῦ στὸν Βενιζελισμό, ἐκεῖ δὲ καὶ συνείργησαν στὴν καταδίκη τῶν ἔξι. Ὁμοίως ἀδίκως ἐκτελέσθηκε καὶ ὁ ἐπίλαρχος **Βολάνης**, γόνος ἱστορικῆς κρητικῆς οἰκογένειας μὲ ἔντονη συμβολὴ στὸν Μακεδονικὸ Ἀγώνα.

Καὶ πρέπει, ἀσφαλῶς, νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι ἐπὶ τέλους κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ Μεσοπολέμου ἡ ἀνάμειξη τοῦ Στρατοῦ στὴν πολιτικὴ ἀποτελοῦσε τρέχουσα πρακτικὴ. Ὑπ' αὐτὸ τὸ δεδομένο (καὶ δεκτῆς τῆς ὑποτιθεμένης συμμετοχῆς τῶν τριῶν ἐκτελεσθέντων στὸ ἀποτυχὸν κίνημα) ἡ ἀγριότητα τῆς ἐναντί τους συμπεριφορᾶς δὲν ἐξηγεῖται παρὰ μόνον ὡς ἐκδικητικὴ καταφορὰ λόγῳ τῆς προηγηθείσας ἐκτέλεσης τῶν Ἐξι. **Οὐδεμία**, ἄλλωστε, **ἐκτέλεση θανατικῆς καταδίκης** – ἄλλη – σημειοῦται καθ' ὅλην τὴν ἱστορίαν τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ ἐναντίον **ἀξιοματικοῦ** γιὰ συμμετοχὴ του σὲ **ἀποτυχὸν κίνημα**.

VI. Ἡ αἰτία τῶν δεινῶν: Ὅ,τι ἀναμφισβήτητα βαρύνει τὴν ἀντιβενιζελικὴ παράταξη καὶ ἀποτελεῖ τὴν αἰτία τῶν δεινῶν, ἔγκειται στὸ ὅτι (ἡ παράταξι αὕτη) προσπάθησε ν' ἀσκήσει τὴν “μικρασιατικὴν πολιτικὴν Βενιζέλου” χωρὶς τὸν ἐμπνευστὴ τῆς. Εἶναι καὶ κατὰ τοῦτο ἄκρως διαφωτιστικὸς ὁ Ἰωάννης Μεταξᾶς.²³ Ἐκθέτει ὅτι– συνομιλῶν μὲ τὸν Γούναρη τὴν 29^η Μαρτίου 1921– τόνισε, πρὸς αὐτόν... «...Εἰς τὸ κάτω – κάτω, ἐὰν μόνον διὰ τοῦ **Βενιζέλου** θὰ ἠδύνατο νὰ σωθῇ ἡ **Ἑλλάς**, ἃς ἔλθῃ ὁ **Βενιζέλος**. Πρέπει νὰ ὑπάγῃ ὁ τόπος εἰς τὸν διάβολον, διὰ νὰ μὴν ἔλθῃ ὁ **Βενιζέλος**; ...»...

Δυστυχῶς ὅ,τι ἄνω ἀπηύχετο ὁ Μεταξᾶς εἶναι – ἐν τούτοις – ὅ,τι, ἀκριβῶς, συνέβη ἀπὸ τῆς ἐπομένης τῆς 1^{ης} Νοεμβρίου 1920.

* * *

23. Ἰ. Μεταξᾶς, *Τὸ προσωπικὸ του ἡμερολόγιο*, ἔνθ' ἀνωτ., τόμ. τρίτος, σ. 95.

Ἐν εἶδει ὑστερογράφου: Ὁ παλαιός μου Δάσκαλος στὴν Φιλοσοφία, Καθηγητὴς κ. Κ. Ἰ. Δεσποτόπουλος, ἐπισημαίνει στὸν πρόλογό του, ὡς συνηγορία ὑπὲρ τοῦ Νικ. Στράτου, ὅτι ὁ ἀνθρωπιστὴς αὐτὸς ὑπουργός, ἀντίθετος πρὸς τὴν κυβερνητικὴ –τότε– πολιτικὴ τῆς ἀποφυγῆς δημιουργίας «Προσφυγικοῦ Ζητήματος», ζήτησε ἀπὸ τὸν ἐπὶ τῆς Ναυτιλίας ὑπουργό, ποῦ ἀνῆκε στὸ δικό του κόμμα (τοῦ Στράτου δηλαδὴ) νὰ καλέσει ἅπαντα τὰ ἑλληνικὰ πλοῖα, ὥστε νὰ πλεύσουν στὴ μικρασιατικὴ ἀκτὴ πρὸς παραλαβὴ τῶν διωκομένων ἀπὸ τοὺς Τούρκους ὁμοεθνῶν μας.

Εἶναι διαυγὴς ἐκεῖνη ἡ ἐπίσημη κυβερνητικὴ ἄποψη νομοθετικὰ ἐκφρασμένη στὸν ν. 2870 *Περὶ τῆς παρανόμου μεταφορᾶς προσώπων* ὁμαδὸν ἐρχομένων εἰς ἑλληνικοὺς λιμένας ἐκ τῆς ἀλλοδαπῆς,²⁴ τὸ κείμενο τοῦ ὁποίου ἔχει ὡς ἑξῆς:

ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Ἐν Ἀθῆναις τῇ 20 Ἰουλίου 1922

ΤΕΥΧΟΣ ΠΡΩΤΟΝ

Ἀριθμὸς φύλλου 119

Νόμος 2870

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ
ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

Ψηφισάμενοι ὁμοφώνως μετὰ τῆς Γ' ἐν Ἀθῆναις Ἐθνικῆς Συνελεύσεως, ἀπεφασίσαμεν καὶ διατάσσομεν:

Ἄρθρον 1.

Ἀπαγορεύεται ἡ ἐν Ἑλλάδι ἀποβίβασις προσώπων ὁμαδὸν ἀφικνουμένων ἐξ ἀλλοδαπῆς, ἐφ' ὅσον οὔτοι δὲν εἶναι ἐφωδιασμένοι διὰ τακτικῶν διαβατηρίων νομίμως τεθεωρημένων ἢ δι' ἐγγράφων τῶν ἐκάστοτε ὀριζομένων διὰ Β. Διαταγμάτων, ἐκδιδομένων προτάσει τῶν ἐπὶ τῶν Ἐσωτερικῶν, Ἐθνικῆς Οἰκονομίας καὶ Περιθάλψεως ὑπουργῶν.

24. Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος, Α', ἀρ. 119 (20 Ἰουλίου 1922), σ. 556.

Ἄρθρον 2.

1. Πᾶς πλοιοκτήτης, πράκτωρ, πλοίαρχος, ἢ ἄλλο οἰονδήποτε μέλος τοῦ πληρώματος πλοίου τινὸς ὅστις ἤθελε ἀναλάβει, διευκολύνει, ἢ δεχθῇ τὴν εἰς Ἑλλάδα μεταφορὰν τῶν περὶ ὧν ἢ ἐν ἄρθρῳ 1 ἀπαγόρευσις προσώπων τιμωρεῖται διὰ φυλακίσεως ἐξ τοῦλάχιστον μηνῶν καὶ διὰ χρηματικῆς ποινῆς ἀπὸ τρισχιλίων μέχρι δεκάκισχιλίων δραχμῶν δι' ἑκαστον κατὰ παράβασιν τοῦ παρόντος νόμου μεταφερόμενον πρόσωπον.

2. Προκειμένου περὶ πλοίαρχον ἢ ἄλλον μέλους τοῦ πληρώματος, ἢ καταδικαστικῇ ἀπόφασιν δύναται ν' ἀπαγγείλῃ εἰς βάρος τοῦ ἐνόχου καὶ τὴν ὁριστικὴν ἢ προσωρινὴν στέρησιν τοῦ δικαιώματος τῆς παρ' αὐτοῦ ἀσκήσεως τοῦ ναυτικοῦ ἐπαγγέλματος.

3. Αἱ κατὰ τὸ παρὸν ἄρθρον ὑποθέσεις εἰσάγονται δι' ἀπ' εὐθείας κλήσεως ἐνώπιον τοῦ ἁρμοδίου πλημμελειοδικείου.

Ἄρθρον 3.

Τὸ ἐνεργῆσαν παράνομον μεταφορὰν πλοίου θεωρεῖται ὑπέγγνον διὰ τὴν πληρωμὴν τῆς κατὰ τὸ προηγούμενον ἄρθρον ποινῆς, ὑποχρεουμένης τῆς λιμενικῆς Ἀρχῆς νὰ μὴ ἐπιτρέπῃ τὸν ἀπόπλουν αὐτοῦ μέχρι τῆς ὁριστικῆς καὶ τελεσιδίκου ἐκδικάσεως τῆς ὑποθέσεως κατὰ τῶν συμφώνως πρὸς τὸ ἄρθρον 3 ὑπαιτίων παρανόμου μεταφορᾶς καὶ τῆς καταβολῆς τῶν χρηματικῶν ποινῶν.

Ἄρθρον 4.

Ἡ ἰσχὺς τοῦ παρόντος νόμου, οὔτινος αἱ λεπτομέρειαι δύνανται νὰ ὀρίζωνται διὰ β. διαταγμάτων, ἄρχεται ἀπὸ τῆς καταχωρίσεως αὐτοῦ εἰς τὴν ἐφημερίδα τῆς Κυβερνήσεως.

Ὁ παρὼν νόμος, ψηφισθεὶς ὑπὸ τῆς Γ' ἐν Ἀθήναις Ἐθνικῆς Συνελεύσεως καὶ παρ' Ἡμῶν σήμερον κυρωθεὶς, δημοσιευθήτω διὰ τῆς Ἐφημερίδος τῆς Κυβερνήσεως καὶ ἐκτελεσθήτω ὡς νόμος τοῦ Κράτους.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 15 Ἰουλίου 1922

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Β.

Ὁ ἐπὶ τῆς Ἐθν. Οἰκονομίας Ὑπουργὸς Α. Κ. ΡΟΥΦΟΣ

Ἐθεωρήθη καὶ ἐτέθη ἡ μεγάλη τοῦ Κράτους σφραγίς.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 18 Ἰουλίου 1922

Ὁ ἐπὶ τῆς Δικαιοσύνης Ὑπουργὸς Δ. ΓΟΥΝΑΡΗΣ

Υ.Γ.⁽²⁾ Ὁ πολιτικὸς φανατισμὸς δὲν ἔχει εἰσέτι ἐκλείψει. Ἔτσι, κριτικὲς παρατηρήσεις ἐπὶ τοῦ ἄνω κειμένου προσκόπτουν σὲ μεθοδολογικὸ σφάλμα βαρὺ. Παραγνωρίζεται ἄδρὸς λογικὸς κανόνας ὅτι: *Les faits sont têtus*. Ὅτι, δηλαδή, τὰ γεγονότα καθ' ἑαυτὰ εἶναι αὐτὰ ποὺ εἶναι. Ἔτσι, ἀκριβῶς, ὡς ἐκ τῆς παραγνώρισης, ἀναγορεύεται –σὲ θέσφατο– γνώμη μεμονωμένη καὶ ἀθεμελίωτη. Εἰδικώτερα: γίνεται ἀναφορά στὸ ἔργο τοῦ Ἀντιστρατήγου Ἰωάννου Ἰωαννίδου: *Κωνσταντῖνος IB'* ὅπου μνημονεύεται τηλεγράφημα Βενιζέλου μὲ ὑπόδειξη πρὸς Πλαστήρα ὅπως ἐπισπευσθοῦν οἱ ἐκτελέσεις.²⁵ Ἔτσι ὥστε μεταγενέστερο τηλεγράφημα τοῦ Βενιζέλου, ὑπὲρ τῶν καταδικασθέντων, νὰ λεχθεῖ ὅτι ἐλήφθη ἐκ τῶν ὑστέρων. Οἱ ἐπικαλούμενοι τέτοια συμπεριφορά, ὡς μὴ ὦφειλαν, παραβλέπουν: α) Ἄν, πράγματι, ὑπῆρχε τὸ τηλεγράφημα, ὁ Ἀντιβενιζελισμὸς, στὰ ἀκολουθήσαντα χρόνια τῆς ἔντασης ἰδίως μεταξὺ 1935-1936 θὰ τὸ εἶχε ἀναγάγει σὲ “σημαία” κατὰ Βενιζέλου. β) Ὁ στρατηγὸς Ἰωαννίδης εἶναι ἰδεοληπτικὸς, συνεπαρμένος ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο. Τὸν θαυμάζει ὡς “Πορφυρογέννητο”, ἤδη στὸν πρόλόγῳ του (!!!).²⁶ Δὲν εἶναι, ἔτσι, πηγὴ ἀξιόπιστη. Τέλος γ) γιὰ τὸ τηλεγράφημα αὐτὸ οὐδεμία διαλαμβάνεται ὑποστηρικτικὴ παραπομπή.

Ἀντιθέτως, παραγνωρίζεται ὅ,τι ἄνω ἐκτίθεται καὶ ἀποτελεῖ ἀπὲς πρᾶγματικότητά. Ὅτι δηλαδή: i) Ὁ Ἑλ. Βενιζέλος δὲν ἐπιθυμοῦσε τὴν κήρυξη τῆς ἀβασίλευτης δημοκρατίας χωρὶς προηγούμενο δημοψήφισμα. Ἀλλὰ ἡ ἐπιθυμία του αὐτὴ δὲν ἔγινε δεκτὴ.²⁷ ii) Ὅτι ὁ Βενιζέλος καθαιρέθηκε, κυριολεκτικῶς, κατὰ τὴν διαδρομὴ τῶν διαπραγματεύσεων πρὸς ὑπογραφή τῆς Συνθήκης τῆς Λωζάννης.²⁸ Τέλος iii) Ὅτι ὁ Βενιζέλος ἐπιστρέψας στὶς ἀρχὲς τοῦ 1924 καὶ ἀναδειχθεὶς –γιὰ μίαν ἀκόμη φορὰ– Πρωθυπουργός, ἀναγκάσθηκε, παρὰ ταῦτα, καὶ πάλι νὰ ἐκπατρισθεῖ.²⁹

Ἡ ριζοσπαστικότερη πτέρυγα τῶν βενιζελογενῶν, ὅ,τι ἀποκαλῶ “Βενιζελισμὸς”, εἶχε –κατὰ τὰ κρίσιμα ἐκεῖνα χρόνια (1920-1925)– χειραφετηθεῖ τοῦ Ἀρχηγοῦ. Ὁ Βενιζελισμὸς δροῦσε, τότε, ἐρήμην ἀλλὰ καὶ ἐναντίον τῆς ἐπιθυμίας τοῦ ἱστορικοῦ του Ἠγέτη.

Γ.Κ.Σ.

25. Ἰωάν. Ἰωαννίδου, *Κωνσταντῖνος IB'*, τόμ. Β' (Ἀθήνα: Γκοβόστης, 1935), σ. 825.

26. *Αὐτόθι*, σ. 9.

27. *Ἀνωτέρω*, σ. 41-42.

28. *Ἀνωτέρω*, σ. 39 ἐπ.

29. *Ἀνωτέρω*, σ. 42.

THE TRIAL OF THE EIGHT AND THE EXECUTION OF THE SIX
A MODERN GREEK DRAMA, EIGHTY SEVEN YEARS AFTER

(Summary)

Two basic issues can be ascertained: a) Justice was never rendered by a Court-Martial Extraordinary; and b) Justice was never rendered by a “consideration” of historical facts.

With these in mind, one can understand that the Six personalities put to death in 1922 were not guilty of High Treason. They were executed, however, within the framework of Nemesis; and Nemesis must take place after the Greek Catastrophe in Asia Minor. Veniselos, moreover, who afterwards admitted the unjust character of the High Treason accusation, had no chance then to save their lives. For, during that very period, Veniselism stood against Veniselos himself. And a “dialectical relationship” should be pointed out between the Execution of the Six in 1922 and the Execution of three Veniselists in 1935 – after the aborted military coup. As a matter of fact, the latter were put to death at a time when no passion similar to the one that dominated Greece and Greek souls after the Catastrophe in Asia Minor existed. It should be stressed, therefore, that the three Veniselists were put to death in 1935 only for revenge.

GEORGIOS K. STEFANAKIS

ΜΙΚΗ ΠΡΩΤΟΠΑΠΑΔΑΚΗ

τ. Υπουργοῦ καὶ Εὐρωβουλευτῆς

ΤΟ ΔΡΑΜΑ ΤΗΣ ΔΙΚΗΣ ΤΩΝ ΕΞΙ

Μνήματα τῶν Ἑξι στὸν τόπο τῆς Ἐκτέλεσης

Τὸ θέμα τῆς δίκης τῶν "Ἐξι μπορεῖ νὰ ἐξετασθεῖ ἀπὸ πολλές ἀπόψεις. Στὶς γραμμὲς ποὺ ἀκολουθοῦν θὰ ἀσχοληθοῦμε μὲ τὴν ἀνθρώπινη πλευρὰ τοῦ δράματος.

"Ὅταν χαρακτηρίζουμε αὐτὴν τὴ δίκη καὶ τὴν ἐκτέλεση ποὺ ἀκολούθησε ὡς δρᾶμα, ὁ νοῦς μας συνήθως πηγαίνει στοὺς ἴδιους τοὺς ἐκτελεσθέντες καὶ στὶς οἰκογένειές τους. Δὲν εἶναι, ὅμως, μόνον ἐκεῖνοι ποὺ πέρασαν δραματικές στιγμές. Μαζί τους πόνεσαν καὶ πολλοὶ "Ἕλληνες, ἀκόμη καὶ κομματικὰ ἀντίθετοι πρὸς τὰ θύματα. Πόνεσε καὶ ἡ Ἑλλάδα, ἐπειδὴ πληγώθηκε ἡ τιμὴ της.

Τὴν προσβολὴ ποὺ δέχθηκε ἡ Ἑλλάδα ἀπὸ τὸν πολιτισμένο κόσμον ἔνιωσα προσωπικά, ὅταν βρέθηκα στὸ Παρίσι τὸ 1961. Ἦταν ἡ ἐποχὴ ποὺ εἶχε ἀπαχχονισθεῖ ἀπὸ τοὺς κομματικούς του ἀντιπάλους ὁ Πρωθυπουργὸς τῆς Τουρκίας Ἀντνὰν Μεντερές. Σὲ ἐπαφὲς ποὺ εἶχα μὲ Γάλλους πολίτες, μοῦ ἔκανε ἐντύπωση ὁ ἔντονος ἀποτροπιασμὸς τους ὡς πρὸς τὴν Τουρκία, «ἐπειδὴ σκότωσαν τὸν Πρωθυπουργό τους». Ἡ στάση αὐτὴ τῶν Γάλλων μὲ ἔκανε νὰ φαντασθῶ ζωντανὰ τὴ στάση τῶν πολιτισμένων κρατῶν πρὸς τὴν Ἑλλάδα, ὅταν τὸ ἴδιο συνέβη σ' ἐμᾶς τὸ 1922.

Ὁ πόνος ποὺ προκάλεσε ἡ περιπέτεια τοῦ Νοεμβρίου τοῦ 1922 δὲν περιορίσθηκε στὸν κόσμον ποὺ ἀνέφερα παραπάνω. Μαζί πόνεσαν καὶ πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς ποὺ φάνηκαν στὸ προσκήνιο ὡς πρωτεργάτες τοῦ δράματος. Ἐννοῶ ἐκεῖνους ποὺ ἔβαλαν σὲ ἐφαρμογὴ τὸ σχέδιον ποὺ εἶχε ἐκπονηθεῖ ἀπὸ ἄλλους, γιὰ νὰ πραγματοποιηθεῖ ἡ δίκη καὶ ἡ ἐκτέλεση.

Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα προσώπου ποὺ βρέθηκε στὴν παραπάνω κατὰστασι εἶναι ὁ Ἀλέξανδρος Ὁθωναῖος, πρόεδρος τοῦ Ἐκτάκτου Στρατοδικείου. Εἶναι φυσικὸ οἱ συγγενεῖς καὶ φίλοι τῶν θυμάτων νὰ νιώθουμε ἀγανάκτηση, ὅταν ἀκοῦμε τὸ ὄνομα αὐτό. Ἀξιζεῖ, ὅμως, νὰ τὸν πλησιάσουμε καὶ νὰ δοῦμε τὴν ἀνθρώπινη πλευρὰ του, ὅπως μᾶς τὴν παρουσιάζει ὁ Δημ. Χρονόπουλος στὸ βιβλίον του *Δημήτριος Γούναρης*, δανειζόμενος στοιχεῖα ἀπὸ τὴν περιγραφὴ τῆς δίκης – ὅπως τὰ ἔδωσε ὁ Γ. Πεσμαζόγλου.

Ἐγραψε, λοιπόν, γιὰ αὐτὸν ὁ Γ. Πεσμαζόγλου ὅτι, καθὼς μετὰ τὸ τέλος τῆς δίκης, ἀνέβαινε στὴν ἔδρα γιὰ νὰ διαβάσει τὴν καταδικαστικὴ ἀπόφαση ἥτο κάτωχρος καὶ δυσκόλως συνεκράτει τὴν ταραχὴν του.¹

Μπορεῖ κανεὶς στὸ σημεῖο αὐτὸ νὰ διερωτηθεῖ γιατί δέχθηκε νὰ προεδρεύσει σὲ δικαστήριο, ποὺ ἔμελλε νὰ καταδικάσει σὲ θάνατο ἄτομα τὴν ἀθωότητα τῶν ὁποίων καὶ ὁ ἴδιος ἐγνώριζε. Γιατί, ἄραγε, δέχθηκε νὰ προβεῖ σὲ αὐτὴν τὴν πράξη, ἐφόσον ἤξερε ὅτι ἔμελλε νὰ τοῦ προκληθεῖ τόσο σφοδρὴ ψυχικὴ ταλαιπωρία; Γιατί, πράγματι, δὲν ἀκολούθησε τὸ παράδειγμα τοῦ Τερτσέτη, τοῦ δικαστῆ ποὺ ἦταν μέλος τοῦ δικαστηρίου στὴ «δίκη» τοῦ Κολοκοτρώνη; Αὐτός, μόλις εἶδε ὅτι τὰ πράγματα φέρονταν πρὸς τὴν καταδίκη τοῦ μεγάλου Ἡρώα, κατέβηκε ἀπὸ τὴν ἔδρα καὶ δήλωσε φωναχτά: Ἐγὼ δὲν δέχομαι νὰ βάλω τὴν ὑπογραφή μου σὲ τέτοια ἀπόφαση!

Ὁ Θ. Πάγκαλος ὑποστήριξε πῶς, ἂν δὲν εἶχε ἀκολουθηθεῖ αὐτὴ ἡ πορεία, θὰ εἶχε γίνει σφαγὴ ὅχι μόνον τῶν Ἑξὶ ἀλλὰ καὶ πολλῶν ἄλλων. Εἶναι δύσκολο, τοῦλάχιστον πρὸς τὸ παρόν, νὰ ἐξακριβωθεῖ τὸ παρασκήνιο τῆς ὑπόθεσης. Ἐκεῖνο ποὺ εἶναι βέβαιο εἶναι πῶς ἡ ἀντιμετώπιση τέτοιων καταστάσεων δὲν εἶναι εὐκόλο πράγμα. Ἀξίζει, πάντως, νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ οἰκογένεια τοῦ Ὁθωναίου ἔχει ζητήσῃ συγγνώμη.

Ἄλλο πρόσωπο ποὺ πρέπει νὰ προσέξουμε εἶναι ὁ Θ. Πάγκαλος, ποὺ ὡς πρόεδρος τῆς σχετικῆς Ἀνακριτικῆς Ἐπιτροπῆς ὑπέγραψε τὸ πόρισμα μὲ τὸ ὁποῖο τὰ θύματα παραπέμπονταν στὸ Ἐκτακτὸ Στρατοδικεῖο – μὲ τὴν κατηγορία τῆς ἐσχάτης προδοσίας.

Διαβάζουμε σχετικῶς μὲ αὐτὸν στὰ *Ἐπίσημα Πρακτικὰ τῶν συνεδριάσεων τῆς Βουλῆς* τοῦ ἔτους 1928 τὴ δήλωσή του, πῶς οἱ κατηγορηθέντες ἀναμφιβόλως δὲν ἦσαν προδότες. Δήλωσε ἀκόμη πῶς τὸ πόρισμα τῆς ἀνάκρισης ποὺ τοὺς χαρακτηρίζε «προδότες» ἦταν ἐπηρεασμένο ἀπὸ τὶς περιστάσεις καὶ ὄχι ἀπὸ τεκμήρια. Σὲ κάποια στιγμή τῆς ζωῆς του εἶναι βέβαιο ὅτι ἡ συνείδησή του θὰ τοῦ προκάλεσε ἐσωτερικὴ ἀναστάτωση.

*
* *

Ἄς μεταφερθοῦμε τώρα στὶς φυλακὲς Ἀβέρωφ ὅπου ἐκρατοῦντο τὰ θύματα τῆς τραγωδίας. Ἐκεῖ προσῆλθε, ὀρμητικὸς καὶ σκληρός, ὁ Ἐπαναστατικὸς Ἐπίτροπος Νεόκοσμος Γρηγοριάδης γιὰ νὰ διαβάσει τὴν καταδικαστικὴ ἀπό-

1. Δημ. Χρονόπουλου, *Δημήτριος Γούναρης* (Ἀθήνα: Ἑλληνικὴ Εὐρωεκδοτικὴ, ἄ. ἔ.), σ. 482.

φαση στους δικασθέντες. Έχω διαβάσει πώς, μόλις άρχισε την ανάγνωση τής απόφασης, λιποθύμησε και γι' αυτό ανέλαβε τὸ ἔργο αὐτὸ ὁ Πεπονῆς.

Ἀκόμη καὶ γιὰ τὸν Νικόλαο Πλαστήρα, ποὺ στὴ δημόσια ζωὴ φαίνονταν σκληρὸς καὶ ἀμετανόητος, ἔχω ἀντίθετες πληροφορίες ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐσωτερικὴ ζωὴ του. Συγκεκριμένα, μοῦ ἔχει πεῖ πρόσωπο ποὺ τὸν ἐπισκέφθηκε στὸ σπίτι του, πὼς ἐπάνω σὲ μιὰ συζήτηση, ἀκούσθηκε νὰ ψιθυρίζει μὲ ἀναστεναγμό: Ὁχι, ὄχι ἄλλο αἷμα...

Ἀς προχωρήσουμε στὸν τόπο τῆς ἐκτέλεσης, στὸ Γουδι ἢ στοῦ Γουδῆ, στὸν σημερινὸ Χολαργό, ἐκεῖ ὅπου βρίσκεται τὸ μνημεῖο τῶν ἐκτελεσθέντων. Ἐκεῖ παρευρισκόταν ὁ ἐπικεφαλῆς τῆς Intelligence Service στὴν Ἑλλάδα, Sir Basil Thomson, ὁ ὁποῖος ἔχει γράψει βιβλίο μὲ θέμα τὰ γεγονότα ἐκείνης τῆς ἐποχῆς.

Ἀναφέρει, λοιπόν, στὸ βιβλίο του ὁ Sir Basil ὅτι στὸ ἐκτελεστικὸ ἀπόσπασμα καὶ εἰδικότερα στὴν ὁμάδα ποὺ θὰ πυροβολοῦσε τὸν Πρωτοπαπαδάκη ἦταν ἓνας φαντάρος καταγόμενος ἀπὸ τὴ Νάξο, ἰδιαίτερη πατρίδα τοῦ μελλοθάνατου. Ὅταν ἀκούσθηκαν οἱ πυροβολισμοί, ὁ Νάξιος φαντάρος ἔπεσε κάτω νεκρός. Ὁ γιαντρός ποὺ τὸν ἐξέτασε διέγινωσε συγκοπή.²

Ἐνας ἄλλος φαντάρος, ποὺ ἦταν στὴν ἴδια ὁμάδα μὲ τὸν Νάξιο, ἦταν κι αὐτὸς Κυκλαδίτης – συγκεκριμένα ἀπὸ τὸν Δῆμο τῆς Ἄνω Σύρου. Ἐκεῖ τὸν γνώρισα τὸ 1967. Μοῦ περιέγραψε πὼς ἔνοιωσε ἐκεῖνες τὶς τραγικὲς στιγμές. Μοῦ εἶπε πὼς, ὅταν δόθηκε ἡ ἐντολή, πυροβόλησε στὸν ἀέρα. Δὲν δέχθηκε νὰ πυροβολήσει τὸν συντοπίτη του πολιτικὸ, τὸν ὁποῖο ἐκτιμοῦσε γιὰ τὸν πατριωτισμὸ του, τὴν τιμιότητά του καὶ γιὰ τὸ ξεχωριστὸ μυαλό του, ποὺ σκορπίστηκε στὴ γῆ ἀπὸ τὸν τουφεκισμό. Ὁ Συριανὸς φαντάρος ἔφυγε ἀπὸ τὸν τόπο τῆς ἐκτέλεσης, ἀντίθετα ἀπὸ τοὺς ἄλλους ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, ἐπειδὴ εἶχε τὸ θάρρος νὰ ἐνεργήσει σύμφωνα μὲ τὴ φωνὴ τῆς συνείδησής του – παρὰ τὸν κίνδυνο νὰ ἀντιμετωπίσει καὶ αὐτὸς ποινὴ θανάτου, ἐὰν γινόταν ἀντιληπτὴ ἡ πράξη του αὐτή.

Στὴν εὐρύτερη κοινωνία πονεμένοι ἦσαν, ὅπως ἤδη εἶπαμε, οἱ ὀπαδοὶ τοῦ κόμματος ποὺ εἶχε χάσει τοὺς ἡγέτες του. Ὑπῆρχε, ὅμως, καὶ ἓνα γενικότερο μούδιασμα, μιὰ ἀμφιβολία γιὰ τὸ τί ἔμελλε γενέσθαι. Ὁ βαθὺς πόνος ἑνὸς ὁλόκληρου κόσμου περιγράφθηκε γλαφυρὰ σὲ δημοσίευμα τῆς ἐφημερίδας Χρόνος.³ Νὰ ἓνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ δημοσίευμα αὐτό: *Ἐνα ἔτος πλησιάζει*

2. Sir Basil Thomson, *The Allied Secret Service in Greece* (Λονδῖνο: Hutchinson, 1931), σ. 270.

3. Φύλλο 19⁷⁵ Ὀκτωβρίου 1923.

*νά συμπληρωθῇ. Ἐνα ἔτος σκληρᾶς ἐγκατεργήσεως κατὰ τὸ ὁποῖον ἐκατα-
πίαμε βωβοὶ τὰ δάκρυά μας... Δὲν εἶχαμε τὸ δικαίωμα νὰ κλαύσωμε τοὺς
νεκροὺς μας... Μᾶς ἡρνήθησαν ὅ,τι δὲν ἡρνήθησαν οἱ Ἀχαιοὶ εἰς τὸν νεκρὸν
τοῦ Ἑκτορος, ὅ,τι δὲν ἡρνήθη ὁ Μωάμεθ ὁ Πορθητῆς εἰς τὸν νεκρὸν τοῦ
Κωνσταντίνου Παλαιολόγου...*

Στὴν Ἀπειρανθο τῆς Νάξου, γενέτειρα τοῦ Πρωτοπαπαδάκη, κηρύχθηκε
γενικὸ πένθος. Οἱ καμπάνες τῶν ἐκκλησιῶν χτυποῦσαν πένθιμα καὶ μαῦρες
σημαῖες κυμάτιζαν σὲ πολλὰ σπίτια. Σὲ συγκεντρώσεις Ἀπειρανθίων τρα-
γουδήθηκαν μοιρολόγια ποὺ εἶχαν συνθέσει ποιητὲς καὶ ποιήτριες τοῦ χωριοῦ.
Ὅσο γιὰ τὸν πόνο ποὺ πέρασαν τὰ θύματα καὶ οἱ οἰκογένειές τους, ἔχω νὰ πῶ
ὅτι τὸ νὰ σὲ ποῦν «προδότῃ τῆς Πατρίδας» εἶναι πιὸ βαρὺ ἀπὸ τὸ νὰ σὲ
στήσουν μπροστὰ στὸ ἐκτελεστικὸ ἀπόσπασμα. Καὶ εἶναι ἡ κατηγορία ἀκόμη
βαρύτερη, ὅταν γιὰ αὐτὴν τὴν Πατρίδα ἔχεις ἀναλώσει ὁλόκληρη τὴ ζωὴ σου
– καὶ μάλιστα σὲ βάρος τῶν συμφερόντων τόσο τῶν προσωπικῶν ὅσο καὶ
ἐκείνων τῆς οἰκογένειάς σου.

Εἶναι, πραγματικά, βαρεῖα ἡ κατηγορία τῆς ἐσχάτης προδοσίας. Τὴ
βρῆκαν ὡς πρόφαση ἐκεῖνοι ποὺ εἶχαν σχεδιάσει τὴν ἐκτέλεση, ἐπειδὴ μόνον
αὕτῃ μποροῦσε νὰ ἐπισύρει τὴν ποινὴ τοῦ θανάτου. Οἱ Ἑῒ, δηλαδή, δὲν
ἐκτελέσθηκαν ὡς ὑπεύθυνοι τῆς ἀποτυχίας τῆς Μικρασιατικῆς Ἐκστρατείας,
ὅπως συνηθίζεται νὰ λέγεται. Στὴν καταδικαστικὴ ἀπόφαση, πράγματι, δὲν
ἀναφέρεται κάτι τέτοιο. Ὅ,τι ἀναφέρεται εἶναι πὼς τάχα παρέδωσαν στοὺς
Τούρκους ὅπλα ἀπὸ ἀποθῆκες τοῦ Ἑλληνικοῦ Στρατοῦ καί, γενικά, πὼς ἀπὸ
τὸ 1920, ὁπότε τοὺς ἔδωσε ὁ Λαὸς τὴν ἐντολὴ νὰ κυβερνήσουν, μέχρι τὸ 1922,
ὁπότε ἐκτελέσθηκαν, προέβαιναν σὲ πράξεις ποὺ ἀδυνάτιζαν τὸν Ἑλληνικὸ
Στρατὸ καὶ τίς ἑλληνικὰς θέσεις διεθνῶς – μὲ σκοπὸ νὰ ἐνισχύσουν τὴν
Τουρκία. Αὐτά, ὅπως λέγεται στὴν ἀπόφαση, τὰ ἔκαναν ἐν ἐπιγνώσει καὶ
ἐκ προθέσεως!!!

Ἄς εἶναι αἰωνία ἡ μνήμη ὅλων τῶν θυμάτων τῆς Μικρασιατικῆς Ἐκ-
στρατείας.

THE TRIAL OF THE SIX DRAMA

(Summary)

The trial of the Six did not produce only the ‘physical’ death of Demetrios Gounaris, Petros Protopapadakis and the other ones. As a result, that trial disgraced their memory and provoked a deep, constant sorrow in the souls of their relatives, friends, fellow townspeople – and descendants. It is well known that a soldier who was present at the Execution died of crushing grief. Another one, who was at the fire squad, fired in the air. At the Protopapadakis’ homeland, Naxos island, public mourning was declared. The point is, however, that the Six were not condemned as being responsible for the defeat the Greek Army suffered in Asia Minor, but as guilty of High Treason! This very accusation morally aggravates their posterity. The restoration of their memory is, therefore, necessary.

MICHAEL PROTOPAPADAKIS

ΝΙΚΟΥ ΒΑΣΙΛΑΤΟΥ

Δικηγόρου – Συγγραφέα

Η ΔΙΚΗ ΠΟΥ ΣΥΝΤΑΡΑΞΕ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Τὸ θρυλικὸ «ψαλίδι τοῦ Πρωτοπαπαδάκη»

Ἡ Ἑλληνικὴ Ἱστορία εἶναι γεμάτη ἀπὸ στιγμὲς δόξας, προσφορᾶς στὸν πολιτισμό, ἐθνικῆς καὶ κοινωνικῆς ἀλληλεγγύης, ὑπερηφάνειας, μόχθου καὶ προσπαθειῶν γιὰ τὰ εὐγενῆ ἀγαθὰ τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἀνεξαρτησίας, ἀλλὰ καὶ γεμάτη ἀπὸ ζοφερὲς στιγμὲς ἀλληλοσπαραγμοῦ, ἔντονης ἀντιπαράθεσης καὶ ζωηρῶν διαφωνιῶν ποὺ ὡς ἀποτέλεσμα ἔχουν τὸ ἀβυσσάλειο μῖσος, τὸ ὁποῖο σβῆνει μόνο μὲ τὴν πάροδο πολλῶν δεκαετιῶν, ἀφήνοντας ὅμως πίσω του βαθεῖς πληγές.

Μιὰ ἀπὸ τὶς χειρότερες καὶ πλέον σκοτεινὲς σελίδες τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας ἀποτελεῖ ἀσφαλῶς ἡ μεγαλύτερη δίκη τοῦ 20^{οῦ} αἰῶνα, ἡ ὁποία σημειολογικὰ πέρασε στὴν Ἱστορία ὡς «Δίκη τῶν ῥΕΞ», καίτοι τελικὰ οἱ κατηγορούμενοι συνολικὰ ἦταν ὀκτώ.

Εἶναι ἡ μοναδικὴ δίκη στὸν κόσμος, ὅπου, πλὴν τῶν ἄλλων κορυφαίων πολιτικῶν, τρεῖς πρῶην πρωθυπουργοὶ (ὁ ἓνας μάλιστα υπῆρξε καὶ Πρόεδρος τῆς Βουλῆς) δικάστηκαν γιὰ ἐσχάτη προδοσία ἀπὸ ἔκτακτο στρατοδικεῖο, καταδικάστηκαν καὶ ἐκτελέστηκαν.

Βεβαίως σὲ ἐποχὲς κοινωνικῆς ἀναταραχῆς, ἀταξίας, ἀσυνταξίας, διάλυσης τῶν δομῶν τοῦ κράτους, ὀργῆς, καταστροφῆς καὶ ἀποπροσανατολισμοῦ, ἀπαιτοῦνται ἀνθρωποθυσίες καὶ ἡ δίκη καὶ ἐκτέλεση τῶν ἑξὶ ἀπὸ τοὺς ὀκτὼ κατηγορουμένους ἀποτελοῦσε στὴν οὐσία μιὰ ἀνθρωποθυσία.

Τὸ γεγονός αὐτὸ υπῆρξε τὸ θλιβερὸ ἐπακόλουθο τῆς ὀλέθριας γιὰ τὴν Ἑλλάδα ἐκστρατείας στὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ τοῦ ὀριστικοῦ ἐνταφιασμοῦ μιᾶς πολιτικῆς ποὺ ἐνθουσίαζε τοὺς ῥΕλληνες στὶς ἀρχὲς τοῦ 20^{οῦ} αἰῶνα καὶ χαρακτηριζόταν ὡς «Μεγάλῃ Ἰδέᾳ».

Σήμερα, τὸ διεθνὲς δίκαιο ἔχει πλέον προσανατολιστεῖ πρὸς τὴν ὀρθὴ κατεύθυνση τῆς δικαίωσης καὶ ἀποκατάστασης πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν ἡγετῶν οἱ ὁποῖοι καταδικάστηκαν ἀπὸ ἔκτακτα δικαστήρια μὲ συνοπτικὲς διαδικασίες κατὰ τὴ διάρκεια ταραγμένων περιόδων σὰν καὶ αὐτὲς τὶς ὁποῖες περιέγραψα.

Μέσα σ' αὐτὰ τὰ πλαίσια εἴχαμε πρόσφατα καὶ τὴν ἀποκατάσταση τῆς μνήμης τοῦ Λουδοβίκου ΙΣ' ἀπὸ τῆ γαλλικῆ δικαιοσύνης.

Στὸ ἐλληνικὸ δίκαιο τὸ ἄρθρο 525 τοῦ ΚΠΔ τὸ ὁποῖο προβλέπει τὴν ἐπανάληψή τῆς διαδικασίας παλαιῶν καταδικαστικῶν ἀποφάσεων ἐδράζεται στοὺς φιλοσοφικοὺς κανόνες τοῦ γαλλικοῦ διαφωτισμοῦ.

Τέτοιου εἶδους διατάξεις ἔχουν ὅλα τὰ δικαιοῦκα συστήματα ὁργανωμένων κοινωνιῶν ὑψηλοῦ πολιτιστικοῦ ἐπιπέδου.

Στόχος τῆς διάταξης εἶναι ἡ προστασία αὐτῆς τῆς ἴδιας τῆς ἔννοιας τῆς δικαιοσύνης ἀπὸ τυχόν δικαστικὰ σφάλματα ἢ ἀποφάσεις ἐκτάκτων δικαστηρίων ἀλλὰ καὶ ἡ ἀποκατάσταση τοῦ πολίτη μετὰ ἀπὸ ἐσφαλμένες δικαστικὰς ἀποφάσεις. Τοῦτο εἶναι πολὺ ὀρθό, διότι, ὅταν ἡ δικαιοσύνη δὲν λειτουργεῖ καλὰ, καὶ ἡ δημοκρατία δὲν λειτουργεῖ καλὰ καί, ὅταν ἔστω καὶ ἓνας πολίτης ἀδικεῖται, τότε κανένας πολίτης δὲν μπορεῖ νὰ αἰσθάνεται ἡσυχος καὶ ἀσφαλῆς.

Βεβαίως, οἱ νεκροὶ δὲν γυρίζουν πίσω· αὐτὸ τὸ εἶχε δηλώσει –μὲ ἀπελπισία– καὶ ὁ ἴδιος ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος στὴ Βουλὴ τῶν Ἑλλήνων.

Ὅμως, γιὰ τοὺς πολιτικοὺς ἄνδρες (καὶ ὄχι μόνον) δὲν ὑπάρχει μόνον ὁ φυσικὸς θάνατος· ὑπάρχει καὶ ὁ ἠθικὸς θάνατος καὶ ὁ θάνατος τῆς προσωπικότητος.

Αὐτοὺς ἀκριβῶς τοὺς θανάτους ὁ Μίχης Πρωτοπαπαδάκης καὶ οἱ λοιποὶ ἀπόγονοι τῶν ἐκτελεσθέντων δικαιολογημένα θέλουν νὰ ἄρουν μὲ δικαστικὴ ἀπόφαση, ἔτσι ὥστε νὰ ἀποκατασταθεῖ καὶ ἡ μνήμη τῶν προγόνων τους ἀλλὰ καὶ ἡ ἱστορικὴ ἀλήθεια.

Πόσο ἄδικη ἦταν ἡ ἀπόφαση τοῦ ἐκτακτοῦ στρατοδικείου τὸ εἶχε δηλώσει ἐπανειλημμένα ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος καὶ γραπτῶς μὲ τὴν ἀπὸ Ἰανουαρίου 1929 ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Παναγῆ Τσαλδάρη ἀλλὰ καὶ προφορικὰ ἐνώπιον τῆς Βουλῆς. Εἶχε δηλώσει μάλιστα (31 Μαρτίου 1932) ὅτι ἦταν εἰλικρινῆς του ἐπιθυμία νὰ ἀποκατασταθεῖ ἡ μνήμη τῶν νεκρῶν καὶ ὅτι ὁ ἴδιος ἦταν ἑτοιμος νὰ προσέλθει μὲ τοὺς συγγενεῖς καὶ φίλους τους σὲ ἐπιμνημόσυνη δέηση.¹

Εἰδικότερα γιὰ τὸν Πέτρο Πρωτοπαπαδάκη εἶχε δηλώσει ὅτι: *Ὁ ἀδικώτερον τουφεκισθεὶς ἦτο ὁ μακαρίτης ὁ Πρωτοπαπαδάκης. Φοβοῦμαι ὅτι ἡ καταδίκη του καὶ ἡ ἐκτέλεσίς του ὠφείλετο κυρίως εἰς μίαν ἀνδρικήν πρᾶξιν, τὴν ὁποία ἔκαμε νὰ προτιμήσῃ [δηλαδὴ] νὰ κόψῃ τὸ χαρτονόμισμα εἰς δύο, παρὰ ν' ἀσχίσῃ νὰ ἐκτυπώσῃ χαρτονομίσματα καὶ νὰ καταντήσῃ τὴν δραχμὴν εἰς τὴν*

1. *Ἐπίσημα Πρακτικὰ τῶν συνεδριάσεων τῆς Βουλῆς*, Περίοδος Β' – Σύνοδος Α' (Ἀθήνα: Ἐθνικὸ Τυπογραφεῖο, 1932), συνεδρίαση Ν' (31 Μαρτίου 1932), σ. 668.

τύχην τοῦ μάρκου. Θεωρῶ ὅτι σπανίως προσεφέρθη τόση μεγάλη ὑπηρεσία εἰς μίαν χώραν, ἀπὸ ἐκείνῃ τὴν ὁποίαν προσέφερε τότε ὁ Προτοπαπαδάκης.²

Δήλωνε μάλιστα ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος ὅτι κανένας ἀπὸ τοὺς πολιτικούς ἡγέτες τῆς δημοκρατικῆς παράταξης δὲν πίστευε ὅτι οἱ ἐκτελεσθέντες ὑπῆρξαν προδότες, ἀλλὰ ἀντίθετα ὅλοι πίστευαν ὅτι θὰ ἦταν εὐτυχεῖς, ἂν ἡ πολιτικὴ τὴν ὁποία ἀκολούθησαν εὐδοκιμοῦσε ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδας καὶ εὐνοοῦσε τὴ χώρα.

Θὰ ἀναφέρω τρία γεγονότα τὰ ὁποῖα ἀποδεικνύουν καθαρὰ ὅτι ἡ δίκη τῶν Ὀκτῶ καὶ ἡ ἐκτέλεση τῶν Ἐξ δὲν ἦταν στὴν πραγματικότητα μία δίκαιη δίκη ἀλλὰ ἓνας ἐνδικοφανὴς φόνος.

Κατ'ἀρχὰς τὸ ἄρθρο 91 τοῦ τότε Συντάγματος τῆς Ἑλληνικῆς Πολιτείας, ἡ ἰσχὺς τοῦ ὁποίου δὲν εἶχε ἀνασταλεῖ, ἀπαγόρευε τὴ λειτουργία ἐκτάκτων στρατοδικείων ἐπιπλέον, ἡ λεγόμενη «ἐπαναστατικὴ ἐπιτροπὴ» εἶχε παραδώσει τὴν ἐξουσία ἀπὸ τὰ μέσα Σεπτεμβρίου 1922 σὲ πολιτικὴ κυβέρνησις, ἐκείνῃ τοῦ Σωτηρίου Κροκιδᾶ, καὶ δὲν εἶχε πλέον κανενὸς εἶδους ἀρμοδιότητα νὰ συγκροτήσῃ ἐκτακτο στρατοδικεῖο.

Ὅταν δὲ φάνηκε καθαρὰ ποιά θὰ ἦταν ἡ τύχη τῶν δικαζομένων καὶ ἡ ἀπόφασις τοῦ στρατοδικείου, ὁ πρωθυπουργὸς Σωτήριος Κροκιδᾶς παραιτήθηκε, διαχωρίζοντας σαφῶς τὴ θέσις του.

Πέραν αὐτῶν, τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1925, σὲ ἀγόρευσίν του στὴ Βουλὴ τῶν Ἑλλήνων, ὁ τότε ἀντιστράτηγος Θεόδωρος Πάγκαλος εἶχε δηλώσει ὅτι: *Ἡ ἐπανάστασις τοῦ 1922 ὑπῆρξε μία ἐπανάστασις ἰδεολόγων ἢ ὁποία κατέληξε εἰς τὴν σκληρὰν ἀπόφασιν τῆς θανατικῆς καταδίκης, ἵνα χρησιμεύσῃ τὸ αἷμα ἐκεῖνο πρὸς νέαν ἀναδημιουργίαν. Ἐξ ὧν, ὅμως, ἐλέχθησαν φαίνεται ὅτι τὸ αἷμα ἐκεῖνο ἔρρευσεν ἐπὶ ματαίῳ.*

Ἀπὸ τὰ λεγόμενα, λοιπόν, τοῦ Θεόδωρου Πάγκαλου προκύπτει ὅτι οἱ ἐκτελεσθέντες ὅχι μόνον δὲν ἦταν προδότες, ἀλλὰ καὶ ὅτι ἡ ζοφερὴ ἀπόφασις τῆς ἐκτέλεσής τους εἶχε ληφθεῖ ἀπὸ ἐξωδικαστηριακὰ κέντρα.

Τέλος, ἀξίζει νὰ ἀναφερθεῖ ἓνα ἔγγραφο τὸ ὁποῖο ἔστειλε πρὸς τὸν «κ. Ἀρχηγὸν τῆς Ἐπαναστάσεως» ὁ Κ. Μαζαράκης, πρόεδρος τῆς Ἀνακριτικῆς Ἐπιτροπῆς Ἐπιχειρήσεων Μικρᾶς Ἀσίας μὲ ἡμερομηνία 14 Σεπτεμβρίου 1923.

Μὲ τὸ ἔγγραφο αὐτὸ ὁ πρόεδρος τῆς Ἐπιτροπῆς παραπονεῖται ὅτι, ἂν καὶ ἔχουν ἐπιστρέψει ἀπὸ τὴν αἰχμαλωσίαν στὴν Ἑλλάδα πολλοὶ ἀπὸ τοὺς διοικῆσαντες μεγάλες μονάδες ἀνώτατοι Ἕλληνες ἀξιωματικοί, αὐτοὶ δὲν εἶχαν

2. *Αὐτόθι*, σ. 673.

υποβάλλει τις εκθέσεις τους ενώπιον της επιτροπής για τὸ τί συνέβη κατὰ τὴν τελευταία φάση τῆς Μικρασιατικῆς Ἐκστρατείας καὶ καταλήγει ὅτι, κατόπιν αὐτοῦ, ὄχι μόνον ἡ ὑποβολὴ πορίσματος ἀλλὰ οὔτε καὶ ὁ σχηματισμὸς ἀπλῆς γνώμης δὲν ἦταν δυνατόν νὰ γίνῃ. Δηλαδή ἓνα περίπου χρόνον μετὰ τὴ δίκη καὶ τὴν εἰδεχθῆ πράξῃ τῆς ἐκτέλεσης τῶν πολιτικῶν ἀρχηγῶν καὶ τοῦ ἀρχιστράτηγου οὔτε ἡ ἀρμόδια στρατιωτικὴ ἐπιτροπὴ δὲν μπορούσε ἀκόμη νὰ ἐκφράσῃ ἀπλῆ γνώμη γιὰ τὸ τί συνέβη τότε στὴ Μικρὰ Ἀσία. Ὅμως ὑπάρχει καὶ σωρεία ἄλλων γεγονότων, ποὺ λόγω χρόνου δὲν μπορούν νὰ παρουσιαστοῦν καὶ τὰ ὁποῖα ἀποδεικνύουν ὅ,τι εἶχε πεῖ ὁ Πάγκαλος, πὼς δηλαδή ἐκείνη τὴν ἐποχὴ χρειάζοταν τὸ αἷμα τους γιὰ τὴν ἀναγέννηση τοῦ τόπου.

Ὁ Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης καὶ οἱ συγκατηγορούμενοί του ἀνέλαβαν τὰ ἥνία τῆς διακυβέρνησης τῆς Ἑλληνικῆς Πολιτείας μὲ νόμιμες, δημοκρατικὲς διαδικασίες. Χειρίστηκαν δὲ τὶς ὑποθέσεις τοῦ Κράτους χωρὶς νὰ φεισθοῦν κόπων καὶ προσωπικῶν θυσιῶν, μὲ σοβαρότητα, ὑπευθυνότητα, περισσὴ σύνεση καὶ πατριωτισμό.

Προσπάθησαν νὰ ὁλοκληρώσουν μία ὑπερπόντια ἐκστρατεία, πρὸς ὄφελος τῆς Ἑλλάδας, τὴν ὁποία δὲν ξεκίνησαν οἱ ἴδιοι, ἀλλὰ ἀτύχησαν. Ὑπῆρξαν ὅμως ἀναντίρρητα ἄνθρωποι ὑψηλοῦ φρονήματος, θαρραλεοί, ἐντιμοί, καλοὶ πατριῶτες καὶ ἀνιδιοτελεῖς.

Εἶναι καιρὸς πλέον νὰ κοιτάξουμε τὴν Ἱστορία μας κατὰμάτα καὶ νὰ ἀποκαταστήσουμε τὴν ἱστορικὴ ἀλήθεια, ἀποκαθιστώντας ταυτόχρονα τὴν τιμὴ καὶ τὴ μνήμη τους, διότι ὑπῆρξαν θύματα. Θύματα μιᾶς ζοφερῆς ἐποχῆς καὶ μιᾶς ἐθνικῆς καταστροφῆς ποὺ ἀπαιτοῦσαν «ἀνθρωποθυσίες», γιὰ νὰ καταλαγιάσῃ ἡ τυφλὴ ὀργὴ τὴν ὁποία προκάλεσε ἡ στρατιωτικὴ ἥττα, ποὺ προηγήθηκε τῆς καταστροφῆς.

Ἦδη τὸ Ζ' τμῆμα τοῦ Ἀρείου Πάγου, ἐνώπιον τοῦ ὁποίου εἶχα τὴν τιμὴ νὰ ὑποστηρίξω τὴν αἴτηση ἐπανάληψης τῆς διαδικασίας τοῦ Πέτρου Πρωτοπαπαδάκη, ἔκανε κατὰ πλειοψηφία δεκτὴ τὴν αἴτησή μου καὶ πιστεύω ὅτι σύντομα ἀλλὰ καὶ τελειωτικὰ θὰ ἀποκατασταθεῖ τὸ δίκαιο καὶ ἡ ἀλήθεια καὶ θὰ ἐξαφανισθεῖ ὀριστικὰ ἡ ἀπόφαση τοῦ παράνομου ἔκτακτου στρατοδικείου ποὺ ἔκοψε τὸ νῆμα τῆς ζωῆς καὶ τοῦ Πέτρου Πρωτοπαπαδάκη καὶ τῶν ἄλλων πέντε καταδικασθέντων.

Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ ἐκ τῶν ἀρχηγῶν τοῦ στρατιωτικοῦ κινήματος Στυλιανὸς Γονατᾶς, ἐνώπιον τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων, στὴ συνεδρίαση τῆς 17^{ης} Φεβρουαρίου 1925, κατηγορηματικὰ εἶχε δηλώσει ὅτι: *Ἡ ψυχρὰ ἱστορία, ἀνεπηρέαστος προσωπικῶν συμπαθειῶν ἢ ἀντιπαθειῶν, θὰ κρίνῃ βραδύτερον ἢ ἡ ἀπόφασις ἐκείνη ὑπῆρξε δικαία ἢ ἀδικος...* Τώρα, λοιπόν, εἶναι ἡ ὥρα.

A TRIAL THAT SHOOK GREECE

(Summary)

The execution of the Six in 1922 is one of the darkest pages of Greek History. The fact that those years were overcharged with animosity, might constitute some “excuse”. This “excuse”, however, cannot be a cause of disgrace to the memory of the personalities then put to death, since they were unjustly condemned as “traitors”.

In principle, that “trial” was contrary to what the Constitution of Greece imposes. Moreover, Eleutherios Veniselos himself admitted, in 1929, that the accusation of “treason” was utterly unjust; and even more, in 1932, that the reputation of the Victims should be restored. As far as Petros Protopapadakis was concerned, the same El. Veniselos declared that he was shot because he had saved the drachma, national currency of Greece.

Of course, dead people cannot return to life. Given, nonetheless, that the famous 1922 “trial” constitutes a unique case in World History, whereby top political personalities, who had consumed their lives in the unselfish service of Greece, were “judged” and unjustly condemned to death, the restoration of their memory is a supreme moral duty.

NIKOS VASSILATOS

ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ Γ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ Δρ Ν.

Ἱστορικὸς τοῦ Δικαίου

ΤΟ ΕΚΤΑΚΤΟΝ ΣΤΡΑΤΟΔΙΚΕΙΟΝ
ΠΡΟΣ ΕΚΔΙΚΑΣΙΝ ΤΩΝ «ΚΑΤΑ ΤΩΝ ΥΠΑΙΤΙΩΝ
ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ» ΚΑΤΗΓΟΡΙΩΝ (1922)

Σελίδες Νομικῆς Ἱστορίας

Συγκυμώοντο τῆς Δίκης

Τὸ θέμα τῆς παρούσης ανακοινώσεως¹ ἐκφεύγει τυπικῶς τῶν πολιτικῶν παραμέτρων τῆς περιόδου τοῦ Μεσοπολέμου. Ἐντάσσεται εἰς τὰ πλαίσια τῶν θεσμικῶν θεμάτων τὰ ὅποια ἐκυριάρχησαν καὶ συγκεκριμένως εἰς τὴν νομιμότητα ἢ μὴ τοῦ συγκροτηθέντος Ἐκτάκτου Στρατοδικείου, τὸ ὅποιον διεξήγαγε τὴν δίκην τῶν φερομένων ὡς «ὕπαιτίων τῆς Ἑθνικῆς Καταστροφῆς», ὡς εἶναι ὁ ἐπίσημος τίτλος ποὺ ἐδόθη κατὰ τὸ 1922 εἰς τὴν ἐναπομείνασαν εἰς τὴν Ἱστορίαν μας ὡς *Δίκη τῶν Ἑξ*.² Δὲν πρόκειται περίληψις τῶν ἐν γένει

1. Τὸ παρὸν δημοσίευμα-μελέτη προέκυψεν ἐν συνεχείᾳ τῆς κατ' ἀρχὴν Ἀποφάσεως τοῦ ἄρμοδιου Ζ' Τμήματος (Ποινικοῦ) τοῦ Ἀρείου Πάγου περὶ τῆς κατόπιν αἰτήσεως τοῦ κ. Μ. Πρωτοπαπαδάκη, ἐγγόνου τοῦ Πέτρου Πρωτοπαπαδάκη, ἐπαναλήψεως τῆς *Δίκης τῶν Ἑξ* βάσει νέων στοιχείων καὶ ἀνατροπῆς τῆς ἀποφάσεως τοῦ Ἐκτάκτου Στρατοδικείου τοῦ 1922, καὶ τῆς παρακλήσεως πρὸς με τῶν διοργανωτῶν σχετικῆς ἡμερίδος ὅπως ἀναφερθῶ ἐξ ἐπόψεως Ἱστορίας τοῦ Δικαίου εἰς τὴν ἀκολουθηθεῖσαν τῷ 1922 δικαστικὴν διαδικασίαν.

2. Περὶ τῆς *Δίκης* τῶν Ἑξ πηγὴν ἀποτελεῖ ἡ ἑκδοσις τῆς ἐφ. *Πρωτῆς, Ἡ Δίκη τῶν Ἑξ. Τὰ ἐστεινογραφημένα Πρακτικά*, Ἐν Ἀθήναις 1931. Ὁ αὐτούσιος φάκελος τῆς *Δίκης* δὲν ἔχει ἐντοπισθῆ ἀρχικαῶς μέχρι στιγμῆς. Βασικὰ βοήθηματα παραμένουν τὰ βιβλία τῶν Χαρ. Κ. Βοζίκη, *Αἱ ἀπολογίαι τῶν θυμάτων τῆς 15 Νοεμβρίου 1922*, Ἐν Ἀθήναις (1926;)· Ἰωάνν. Ἐ. Ἰωαννίδου, ἀντιστρατήγου, *Κωνσταντῖνος ΙΒ΄*, τόμ. 2, Ἐν Ἀθήναις (1934-5)· Ἀναστ. Ἀ. Χαραλάμπη, ἀντιστρατήγου, *Ἀναμνήσεις*, Ἐν Ἀθήναις 1947· Γρηγορίου Δαφνῆ, *Ἡ Ἑλλὰς μεταξὺ δύο πολέμων, 1923-1940*, Ἐν Ἀθήναις 1955· Στυλιανοῦ Γονατᾶ, *Ἀπομνημονεύματα ἐκ τοῦ στρατιωτικοῦ καὶ πολιτικοῦ δημοσίου βίου τοῦ ἀπὸ τοῦ 1897 μέχρι τοῦ 1957*, Ἐν Ἀθήναις 1958· Κώστα Ἀθάνατου, *Τὸ Ἑθνικὸν Κίνημα*, Ἐν Ἀθήναις 1923· Μιλτ. Ἰ. Μαλαίνου, *Τὰ τραγικὰ ἡμερολόγια ἀπὸ τὸν Γολγοθᾶ τῆς Ἑλλάδος*, Ἐν Ἀθήναις 1963· Λεωνίδου Σπαῆ, ὑποστρατήγου, π. ὑπουργοῦ, *Πενήντα χρόνια στρατιώτης στὴν ὑπηρεσία τοῦ Ἑθνους καὶ τῆς Δημοκρατίας*, Ἐν Ἀθήναις 1970· Φοῖβου Νεοκ. Γρηγοριάδου, *Διχασμὸς – Μικρὰ Ἀσία, 1909-1930*, τόμ. 2^{ος}, Ἐν Ἀθήναις 1971· Σπ. Μαρκεζίνη, *Πολιτικὴ Ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος. Σειρὰ Β΄: Σύγχρονος Ἑλλάς*, τόμ. 2, Ἐν Ἀθήναις 1973· Ἀλ. Κοτζίτς, *Ἐπίλογος στὸ Γουδί. Ἡ Δίκη τῶν Ἑξ*, Ἐν Ἀθήναις 1974· Γεωργίου Ἰ. Πεσμαζόγλου, *Τὸ Χρονικὸν τῆς Ζωῆς μου (1889-1979)*, Ἐν Ἀθήναις 1979· Γερασίμου Βασιλάτου, *Ἡ Δίκη καὶ ἡ ἐκτέλεσις τῶν Ἑξ, ἀποκορύφωμα πολιτικοῦ φανατισμοῦ*, Ἐν Ἀθήναις 1980. Πρέπει ἐπίσης

πολιτικῶν γεγονότων τῆς περιόδου οὐδὲ τῆς προκλήσεως αὐτῶν. Ἐξετάζεται εἰδικὸν νομικὸν θέμα.

νὰ μνημονευθῇ ἡ ἔκδοσις: *Ποῖοι οἱ ἐπεύθυνοι διὰ τὴν Μικρασιατικὴν Καταστροφὴν. Τὰ ἀπώτερα αἷτια τῶν σημερινῶν οἰκονομικῶν μας δυσχερεῶν. Τρεῖς ἱστορικαὶ ἀγορεύσεις τοῦ πρωθυπουργοῦ κ. Ἐ. Κ. Βενιζέλου*, Ἐν Ἀθήναις 1932. Πέρα αὐτῶν τῶν εἰδικῶν βιβλίων πρέπει νὰ ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν αἱ ἐργασίαι ἄλλων πρωταγωνιστῶν τῆς τραγωδίας, εἰδικαὶ βιογραφίαι καὶ γενικὰ ἱστορικὰ ἔργα. Βιβλιογραφίαν περὶ τῆς περιόδου βλ. εἰς τὴν παλαιότεραν μελέτην τοῦ Κώστα Ν. Τριανταφύλλου, *Μικρασιατικὴ Καταστροφὴ. Εἰσαγωγή εἰς τὴν ἱστοριογραφικὴν θεώρησιν τοῦ θέματος*, Ἐν Ἀθήναις 1962 καθὼς καὶ ἐν Heinz A. Richter, *Greece and Cyprus since 1920 – Griechenland und Zypern seit 1920 – Ἑλλάς καὶ Κίπρος μετὰ τὸ 1920*, Ἐν Heidelberg – Heilbronn 1984, ὅπου ἔχουν καταγραφῇ καὶ πολλὰ λίαν ἐνδιαφέροντα ἄρθρα εἰς ἐφημερίδας καὶ περιοδικὰ.

Περὶ τῆς Μικρασιατικῆς Ἐκστρατείας καὶ τοῦ τέλους τῆς βλ. τὴν σειρὰν τῆς Διευθύνσεως Ἱστορίας Στρατοῦ: Γ.Ε.Σ. / Δ.Ι.Σ., *Ὁ Ἑλληνικὸς Στρατὸς εἰς τὴν Σμύρνην (Μάιος 1919 – Μάιος 1920)*, Ἐν Ἀθήναις 1957· *Ἐπιχειρήσεις Φιλαδελφείας – Προύσης – Οὐσὰκ (Ἰούνιος – Νοέμβριος 1920)*, Ἐν Ἀθήναις 1957· *Ἐπιθετικαὶ ἐπιχειρήσεις Δεκεμβρίου 1920 – Μαρτίου 1921*, Ἐν Ἀθήναις 1963· *Ἐπιχειρήσεις Ἰουνίου – Ἰουλίου 1921*, Ἐν Ἀθήναις 1964· *Ἐπιχειρήσεις πρὸς Ἀγκυραν 1921, Μέρος Α'*, Ἐν Ἀθήναις 1965 καὶ Μέρος Β', Ἐν Ἀθήναις 1965· *Τὰ πρὸ τῆς τουρκικῆς ἐπιθέσεως γεγονότα (Σεπτέμβριος 1921 – Αὔγουστος 1922)*, Ἐν Ἀθήναις 1960· *Τὸ τέλος τῆς Ἐκστρατείας, 1922, Μέρος Α'*: *Ὑποχωρητικοὶ Ἀγῶνες τῶν Α' καὶ Β' Σωμάτων Στρατοῦ*, Ἐν Ἀθήναις 1962 καὶ Μέρος Β': *Σύμπυξις τοῦ Γ' Σώματος Στρατοῦ*, Ἐν Ἀθήναις 1962· *Ἀνεφοδιασμοὶ καὶ Μεταφοραὶ κατὰ τὴν Μικρασιατικὴν Ἐκστρατείαν (1919-1922)*, Ἐν Ἀθήναις 1969· *Ἡ Ὑγειονομικὴ Ὑπηρεσία τοῦ Στρατοῦ κατὰ τὴν Μικρασιατικὴν Ἐκστρατείαν (1919-1922)*, Ἐν Ἀθήναις 1968· *Ἐπίτομος Ἱστορία Ἐκστρατείας Μικρᾶς Ἀσίας, 1919-1922*, Ἐν Ἀθήναις 1967 καὶ Ἐν Ἀθήναις 2001².

Παραλλήλως ἐπισημαίνομεν τὴν πρώτην συνοπτικὴν μὲν ἀλλὰ πλήρη ἐξιστόρησιν τῶν γεγονότων τῆς συγκεκριμένης περιόδου Ἐκστρατείας τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ὑπὸ τοῦ ἀντιστρατήγου Ἀλεξ. Κοντούλη, «Ἡ Ἐκστρατεία τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Περίοδος Β', 1921», περ. *Μεγάλῃ Στρατιωτικῇ καὶ Ναυτικῇ Ἐγκυκλοπαιδεΐᾳ*, τόμ. Β' (1928), τόμ. Γ' (1929)· Τοῦ Αὐτοῦ, «Ἡ Ἐκστρατεία τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Περίοδος Γ', 1922», *Αὐτόθι*, τόμ. Δ' (1929), τόμ. Ε' (1930), τόμ. Σ' (1930). Τὸ πρῶτον μέρος τῆς Ἐκστρατείας κατεγράφη ὑπὸ τοῦ ἀντιστρατήγου Κων. Ξ. Νίδερ: «Ἡ Ἐκστρατεία τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Περίοδος Α' (1919 – 1920)», *Αὐτόθι*, τόμ. Β' (1928).

Ἐκ τῶν στρατιωτικῶν ἡγητῶρων καὶ ἀνωτέρων ἀξιωματικῶν οἱ ὅποιοι μετέσχον τῆς Μικρασιατικῆς Ἐκστρατείας ἔγραψαν σχετικῶς οἱ ἑξῆς: Νικ. Τρικούπης, *Διοικήσεις Μεγάλων Μονάδων ἐν πολέμῳ, 1918-1922*, Ἐν Ἀθήναις 1922 καὶ *Ἀναμνήσεις ἐπεισοδίων καὶ γεγονότων ἐκ τῶν πολέμων μας (Μάρτιος 1897 – Μικρὰ Ἀσία – Αὔγουστος 1922)*, Ἐν Ἀθήναις 1952· Ἀναστ. Παπούλας, *Ἡ ἀγωνία ἐνὸς Ἑθνους*, Ἐν Ἀθήναις 1925 (ἐγγραφή ὑπὸ Ἰωάν. Δ. Πασσᾶ)· Λ. Παρασκευόπουλος, *Ἀναμνήσεις 1896-1920*, τόμοι 2, Ἐν Ἀθήναις

Ἐάν δεχθῶμεν ὅτι ἦτο ὀρθή ἡ παραπομπή τῶν πολιτικῶν ἡγετῶν τῆς ἀποκαλουμένης τότε ὑπὸ τῶν ἐφημερίδων «Κωνσταντινικῆς παρατάξεως» εἰς

1933, 1935· Μιχ. Δ. Πάσσαρης, *Στρατιᾶς Μικροῦς Ἀσίας διάσπασις, διάλυσις, αἰχμαλωσία*, τόμ. Α', Ἐν Ἀθήναις 1934 (ἐκδ. ἐφημ. *Τὰ Παγκόσμια Στρατιωτικὰ Νέα*)· Βίκτ. Δούσμανης, *Ἀπομνημονεύματα. Ἱστορικαὶ σελίδες τὰς ὁποίας ἔζησα*, Ἐν Ἀθήναις 1946· Κλ. Κ. Μπουλαῖς, *Ἡ Μικρασιατικὴ Ἐκστρατεία 1919-22 (Μὲ τὸν φακὸν τῆς ἱστορικῆς ἀληθείας)*, Ἐν Ἀθήναις 1959· Θεόδ. Πάγκαλος, *Τὰ Ἀπομνημονεύματά μου, 1897-1947*, Ἐν Ἀθήναις 1950, 1959· Σέργ. Ἀ. Γυαλίστρας, *Τὰ αἶτια τῆς Καταστροφῆς τοῦ '22*, Ἐν Ἀθήναις 1924· Χρ. Καράσσος, *Ὁ Μικρασιατικὸς Πόλεμος. Αἱ Ἐπιχειρήσεις τοῦ Μαρτίου 1921*, Ἐν Ἀθήναις 1968· Κων. Δ. Κανελλόπουλος, *Ἡ Μικρασιατικὴ ἦττα. Αὔγουστος 1922*, Ἐν Ἀθήναις 1936 (ἐνεκρίθη ἡ ἐκδοσις διὰ τῆς ὑπ' ἀρ. 57170/6/4/1935 Διατ. Ὑπ. Στρατιωτικῶν)· Γεώργ. Θ. Κονδύλης, *Ὁ δρόμος πρὸς τὴν καταστροφὴν. Ἐθνικὸς Διχασμός. Αἶτια τῆς Μικρασιατικῆς Καταστροφῆς*, Ἐν Ἀθήναις 1979· Πάτρ. Κοντογιάννης, *Ὁ Στρατὸς μας καὶ οἱ τελευταῖοι πόλεμοι. Ἀπομνημονεύματα καὶ γινῶμαι*, Ἐν Ἀθήναις 1924· Παν. Παναχᾶκος, *Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Δεκαετίας 1912-1922*, Ἐν Ἀθήναις 1960· Ν. Σπυρόπουλος, «Ἡ ἀποχώρησις τοῦ Γ' Σώματος Στρατοῦ ἀπὸ τῆς Μικροῦς Ἀσίας εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Θράκην», *Γενικὴ Στρατιωτικὴ Ἐπιθεώρησις*, τεύχ. 92, 93, 94 (Αὔγ.-Ὀκτ. 1932)· Βασιλόπουις Ἀνδρέας, *Δορυλαῖον - Σαγγάριος*, Ἐν Παρίσις 1928 (ἀγγλ. ἐκδ. Ἐν Λονδίνῳ 1928, Ἐν Λονδίνῳ 1930²)· Ἀθην. Χρυσόχοου, *Τὸ ἐλληνικὸν ἱππικὸν κατὰ τὴν Μικρασιατικὴν Ἐκστρατείαν, 1919-1922*, Ἐν Ἀθήναις 1934· Ἰω. Κωνσταντίνου, *Ἡ δοῶσις τῆς Ἀνεξαρτήτου Μεραρχίας κατὰ τὴν Μικρασιατικὴν Καταστροφὴν τοῦ 1922*, Ἐν Ἀθήναις 1933· Τοῦ Αὐτοῦ, *Ἡ Μικρασιατικὴ Καταστροφὴ κατὰ τὸν Αὔγουστον τοῦ 1922*, Ἐν Ἀθήναις 1934· Χρίστος Θ. Μαντζᾶς, *Δι' ἀνάμνησιν τῶν παλαιῶν (Μικρὰ Ἀσία). Πολεμικαὶ σελίδες*, Ἐν Ἀθήναις 1934· Τιμ. Ἀρπελᾶ, *Ἡ κάθοδος τῶν νεωτέρων μυρῶν. Ἐκ τῆς δράσεως τῆς Ἀνεξαρτήτου Μεραρχίας ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ*, Ἐν Ἀθήναις 1937· Γεώργ. Σπυρίδωνος, *Πόλεμος καὶ ἐλευθερίαι. Ἡ Μικρασιατικὴ Ἐκστρατεία ὅπως τὴν εἶδα*, Ἐν Ἀθήναις 1957· Ξενοφῶν Στρατηγός, *Ἡ Ἑλλάς ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ. Ἱστορικὴ ἐπισκόπησις*, Ἐν Ἀθήναις 1925· Ἀρ. Βλαχόπουλος, *Ἀπομνημονεύματα ἐκ τῶν ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ ἐπιχειρήσεων Μαρτίου-Ἰουλίου 1921*, Ἐν Ἀθήναις 1963· Νικ. Ζορμπᾶς, *Ἀπομνημονεύματα*, Ἐν Ἀθήναις 1925· Δημ. Βακᾶς, *Ὁ Ἑλ. Βενιζέλος πολεμικὸς ἡγέτης: ἱστορικαὶ σελίδες ἀπὸ τὴν δημιουργίαν τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος, 1910-1920*, Ἐν Ἀθήναις 1949 καὶ Τοῦ Αὐτοῦ, *Ἐλευθέριος Βενιζέλος: Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργον του*, Ἐν Ἀθήναις (1965). Ἐπίσης πολὺ πλούσιαι πληροφορίαι εἶναι δυνατόν νὰ ἀντληθοῦν ἐκ τῶν σχετικῶν ἄρθρων πού ἐδημοσιεύθησαν εἰς τὸ περ. *Γενικὴ Στρατιωτικὴ Ἐπιθεώρησις* μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1925 (ὅποτε πρωτοεξεδόθη αὐτὸ) καὶ 1940. Θὰ σημειώσωμεν προσέτι τὸ ἄρθρον τοῦ τότε ἀντισυνταγματάρχου Ἐπιμελητείας Δημ. Γ. Δημακοπούλου (1888-1957, βραδύτερον ὑποστρατήγου καὶ τελευταίου Ἀρχηγοῦ τῆς Ἐπιμελητείας πρὸ τῆς καταργήσεως τοῦ Σώματος [1946], καὶ πρώτου Ἀρχηγοῦ τοῦ νέου κατὰ τὸ 1946 Οἰκονομικοῦ Σώματος), «Ἐφαρμοσμένη περίπτωσις τακτικῆς ἐφοδιασμοῦ. Ἕνας ἄθλος τῆς Ἐπιμελητείας (Τὸ Γενικὸν Κέντρον Ἐφοδιασμοῦ Δορυλαίου)», περ. *Ἐπιθεώρησις Ὑπηρεσιῶν*, τεύχη 11 (Σεπτ.-Ὀκτ. 1930),

δίκην, δηλαδή τοῦ Λαϊκοῦ Κόμματος καὶ τῶν συνεργαζομένων μὲ αὐτὸ μικροτέρων κομμάτων, ὡς εἶχεν ἤδη συμβῆ καὶ κατὰ τὸ 1917,³ μετὰ τὴν πολιτικὴν νίκην τοῦ Κόμματος τῶν Φιλελευθέρων, τότε ἡ διαδικασία θὰ ἐβασίζετο εἰς τὴν κειμένην νομοθεσίαν. Οἱ κατὰ τὴν ἐμφανῆ πολιτικὴν ἐπιδιώξιν «κατηγορούμενοι», πλὴν τοῦ ἀντιστρατήγου Γεωργίου Χατζανέστη καὶ τοῦ ὑποναύάρχου ἐν ἀπ. Μιχαήλ Ἀναστ. Γούδα (1868–1931), ἦσαν πρόωγιν πρωθυπουργοὶ ἢ ὑπουργοί. Ἡ ἰδιότης τῶν ἐπέβαλλε διὰ τὴν κρίσιν τῶν τὴν κατ' ἀρχὴν τήρησιν τοῦ Συντάγματος καὶ τῶν νόμων. Αὐτὸ ἐσήμαινε τὴν παραπομπὴν τῶν εἰς δίκην, ἐφ' ὅσον θὰ ἐπιθανολογεῖτο διάπραξις ἀδικήματος, ἐνώπιον τῆς μελλούσης τότε νὰ προέλθῃ ἐκ τῶν προαγγελλθεισῶν ἐκλογῶν τοῦ Δεκεμβρίου 1922 ἢ τοῦ Ἰανουαρίου 1923 Βουλῆς, ἡ ὁποία θὰ διετύπωνε τὸ

σσ. 23-50, 12 (Νοεμβρ.-Δεκ. 1930), σσ. 24-68 καὶ 13 (Ἰαν.-Φεβρ. 1931), σσ. 37-91 καὶ Τοῦ Αὐτοῦ, «Ἕνας ἄθλος τῆς Ἐπιμελητείας (Τὸ Γενικὸν Κέντρον Ἐφοδιασμοῦ Δορυλαίου)», *Γενικὴ Στρατιωτικὴ Ἐπιθεώρησις*, τεύχ. 103 (Ἰουλ. 1933), σσ. 151-174. Λίαν προσφάτως ἐκυκλοφορήθη εἰς δύο τόμους ἡ ἐργασία τοῦ Σαράντου Ἰ. Καργάκου, *Ἡ Μικρασιατικὴ Ἐκστρατεία (1919-1922)*. Ἀπὸ τὸ ἔπος στὴν τραγωδία, Ἐν Ἀθήναις 2010.

3. Βλ. Ἰωάνν. Ἐ. Ἰωαννίδου, *Κωνσταντῖνος ΙΒ'*, τόμ. Β', σσ. 525-533. Καταγράφονται λεπτομερῶς, ἂν καὶ μετὰ τινος πολιτικῆς ἐντάσεως, ὅλα αἱ διεξαχθεῖσαι δίκαι τῆς περιόδου 1917-1920 κατὰ πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν παραγόντων τῆς λεγομένης «βασιλόφρονος» παρατάξεως. Βάσει τοῦ Νόμου ΦΠΣ'/1877 περὶ εὐθύνης ὑπουργῶν ἀπεφασίσθη ὑπὸ τῆς Βουλῆς ἡ παραπομπὴ εἰς δίκην τῶν μελῶν τῶν Κυβερνήσεων τοῦ Στεφάνου Σκουλούδη (1838-1928) καὶ τοῦ Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου καὶ ἐξέχοντος Βυζαντινολόγου Σπυρίδωνος Λάμπρου (1851-1919) ἐπὶ «ἐσχάτῃ προδοσίᾳ» (κατὰ τὸν ἰσχύοντα τότε Ποινικὸν Νόμον τοῦ 1833/1834. Ἐπὶ τοῦ θέματος βλ. ἀκολούθως). Ἐξ αὐτῶν εἰσήχθησαν εἰς δίκην τὰ μέλη τῆς Κυβερνήσεως Σκουλούδη. Βλ. σχετικῶς καὶ Στεφάνου Σκουλούδη, *Ἀπολογία ἐπὶ τῶν ἀπαγγελλθεισῶν κατηγοριῶν*. 1919, Ἐν Ἀθήναις (1920;). Ἐπίσης εἰς τὴν σειρὰν τῶν δικῶν τοῦ 1919 πρέπει νὰ μνημονευθῇ καὶ ἡ *Δίκη τῶν Νοεμβριανῶν*, κατὰ τὴν ὁποίαν κατεδικάσθησαν εἰς θάνατον κατ' ἀντιμωλίαν ὁ Σπ. Μερκούρης, ὁ διαπρεπὴς νομικὸς Κων. Ἑσπλιν (ὁ ὁποῖος καὶ ἀπεβίωσεν εἰς τὴν φυλακὴν χωρὶς νὰ καταδεχθῇ νὰ ζητήσῃ χάριν, καίτοι εἶχε καταδικασθῇ ἀδίκως), ὁ ἀνάπηρες πολέμου λοχαγὸς Γ. Σαγιᾶς καὶ ἐρήμην ὁ εὐρισκόμενος ἤδη δι' «ἀρπαγῆς» κατ' ἀπόφασιν τῶν Γάλλων εἰς τὴν Κορσικὴν Γεώργ. Πεσμαζόγλου. Κατηγορούμενος ἦτο τότε καὶ ὁ ὑποστράτηγος ἀκόμη Ἀναστ. Παπούλας, ὁ ὁποῖος ἠθώωθη. Τὰ μέλη τῆς Κυβερνήσεως Λάμπρου δὲν ὠδηγήθησαν τελικῶς εἰς δίκην, ὁ ἴδιος ὅμως ὁ Σπ. Λάμπρος κατεδικάσθη, ἐξετοπίσθη, ὑπέστη δήμευσιν τῆς περιουσίας του καὶ ἐν τέλει ἠσθένησεν ἐν ἐκτοπίσει εἰς Σκόπελον, ἀπεβίωσε δὲ μετ' ὀλίγον ἐν Ἀθήναις. Αἱ διώξεις ὅμως ἔλαβον εὐρυτάτην πολιτικὴν διάστασιν. Βλ. καὶ Κωνστ. Γ. Ζαβιτζιάνου, *Αἱ Ἀναμνήσεις τοῦ ἐκ τῆς ἱστορικῆς διαφωνίας Βασιλέως Κωνσταντίνου καὶ Ἐλευθερίου Βενιζέλου ὅπως τὴν ἔζησε (1914-1922)*, τόμ. Β', Ἐν Ἀθήναις 1947, σσ. 32-41.

κατηγορητήριοι καὶ θὰ συνεκρότει τὸ Δικαστήριοι περὶ εὐθύνης ὑπουργῶν βάσει τοῦ σχετικοῦ Νόμου.

Ὁ περὶ εὐθύνης ὑπουργῶν Νόμος ὑπ' ἀριθμ. ΦΠΣ' τῆς 23^{ης} Φεβρουαρίου 1877⁴ εἶχεν ὑποστῆ σειρὰν τροποποιήσεων διὰ μεταγενεστέρων νόμων μέχρι καὶ τοῦ 1920. Δὲν παρατηροῦνται ὅμως μεταβολαὶ ὡς πρὸς τὸ Δικαστήριοι κρίσεως τῶν παραπεμπομένων ὑπουργῶν. Τὸ Δικαστήριοι τοῦτο προεβλέπετο ὅτι συνεκροτεῖτο ἐξ ἀρεοπαγιτῶν καὶ ἐφετῶν ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ Προέδρου τοῦ Ἀρείου Πάγου καὶ ἐπομένως παρεῖχεν ὅλα τὰ ἐχέγγυα πρὸς διάγνωσιν τῆς ἀληθείας καὶ πρὸς καταλογισμὸν τῶν προβλεπομένων ποινῶν διὰ τὰ ἀδικήματα εἰς τὰ ὁποῖα θὰ προέκυπτεν ὅτι εἶχον ὑποπέσει οἱ κατηγορούμενοι καὶ διὰ τὰ ὁποῖα ἴσως θὰ κατεδικάζοντο. Ἐν ἀσῇ περιπτώσει, δὲν προεβλέπετο νὰ παραπεμφθοῦν ὑπουργοὶ εἰς τὸ Δικαστήριοι δι' ἐσφαλμένας πολιτικὰς ἀποφάσεις καὶ ἀτυχεῖς χειρισμοὺς τῶν ἐθνικῶν ἢ ἄλλων πολιτικῶν θεμάτων, μάλιστα δ' ἐὰν δὲν ἀπεδεικνύετο πρόθεσις ἐπελεύσεως τῶν δυσμενῶν ἐξελίξεων.

Ἐν τούτοις, τὰ πράγματα δὲν ἐξειλίχθησαν κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον. Ἡ ἐκδηλωθεῖσα «Ἐπανάστασις τοῦ 1922», κίνημα ἀσαφές κατὰ τοὺς στόχους του, παρὰ τὰς ἐξαγγελίας του,⁵ πέρα τῆς καταλήψεως τῆς ἐξουσίας, ἐξ ἀρχῆς ἔλαβε διαστάσεις διχαστικὰς καὶ ἐντὸς τῶν κόλπων τοῦ Κόμματος τῶν Φιλελευθέρων. Ἀπὸ τὴν μίαν πλευρὰν ὑπῆρχεν ἡ Ἐπαναστατικὴ Ἐπιτροπὴ τῶν Πλαστήρα, Γονατᾶ, Φωκᾶ καὶ λοιπῶν καὶ ἀπὸ τὴν ἑτέραν ἡ ἐν Ἀθήναις Ἐπαναστατικὴ Ὀμάς τῶν ὑποστρατῆγων Θεοδ. Παγκάλου καὶ Ἐμμ. Χαβίνη.⁶

4. Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως, φ. 11 (23 Φεβρουαρίου 1877), σσ. 45-48. Ἐτροποποιήθη καὶ συνεπληρώθη διὰ τοῦ Ν. ΧΕ'/1877, τοῦ Ν. 871/1917, τοῦ Ν. 1162/1918, τοῦ Ν. 1815/1920, τοῦ Ν. 2182/1920 καὶ τοῦ Ν. 2234/1920.

5. Βλ. Διάγγελμα τῆς Ἐπαναστάσεως πρὸς τὸν Λαόν (: περὶ τῶν πολιτικῶν θέσεων αὐτῆς), Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως, φ. Α' 187 (5 Ὀκτ. 1922), σ. 1153. Εἰς αὐτὸ διεκηρύττετο ὅτι «ἡ Ἐπανάστασις ἔχει ταχθῇ ὑπεράνω τῶν κομμάτων· αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ Ἐπανάστασις οὔτε κομματίζειται οὔτε φατριάζει». Εἰς τοὺς στόχους τῆς Ἐπαναστάσεως πρῶτος ἐτίθετο ἡ «ἐθνικὴ σωτηρία», ἀκολούθως δὲ ἡ «πλήρης ἀνασύνθεσις τῶν συμμαχικῶν σχέσεων τῆς Ἑλλάδος πρὸς τὰς Μεγάλας Δυνάμεις» καὶ ἡ «συναδέλφωσις τοῦ πλανηθέντος λαοῦ». Τὸ Διάγγελμα ὑπεγράφετο ὑπὸ τῶν Στυλιανοῦ Γονατᾶ, Νικολάου Πλαστήρα, Λουκᾶ Σακελλαροπούλου, Ἀλεξάνδρου Χατζηκυριάκου καὶ Δημητρίου Φωκᾶ.

6. Ὁ Θεόδωρος Ἀναστ. Χαβίνης (1886-1960), ὑποστράτηγος ἐκ τοῦ πυροβολικοῦ, ἀπεστρατεύθη κατὰ τὴν 8^{ην} Ὀκτωβρίου 1926. Ἀποκατεστάθη ἐπὶ Κυβερνήσεως Ἰω. Ράλλη ἐπὶ Κατοχῆς κατὰ τὸ 1944 καὶ ἐλογίσθη εἰς ἀντιστράτηγον ἀπὸ τῆς 15^{ης} Ὀκτωβρίου 1935. Ὑπῆρξε κυρίως πολιτικός.

Σκοπός μου δὲν εἶναι νὰ ἱστορήσω πολιτικὰ γεγονότα. Ἀλλὰ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ μὴ λεχθῇ ὅτι κατὰ τὴν ἄφιξιν εἰς Ἀθήνας τὴν 15^{ην} Σεπτεμβρίου 1922 τῶν στρατευμάτων τῆς Ἐπαναστατικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ 1922 ἠκολούθησαν συλλήψεις⁷ τῆς ἡγεσίας τοῦ Λαϊκοῦ Κόμματος. Οἱ συλληφθέντες κατὰ τὴν πρώτην ἡμέραν ἦσαν οἱ: Δημήτριος Γούναρης, Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης, Νικόλαος Στράτος, Νικόλαος Θεοτόκης, Μιχαὴλ Γούδας ἀλλὰ καὶ οἱ ὑποστράτηγοι ἐκ τοῦ μηχανικοῦ Κωνσταντῖνος Κωνσταντινόπουλος,⁸ τέως Φρούραρχος τῶν Ἀθηνῶν, λίαν διακεκριμένος ἐν πολέμῳ καὶ εὐπαίδευτος ἀξιωματικός, καὶ πεζικοῦ Ἀθανάσιος Φράγκου,⁹ τέως Διοικητῆς τῆς I Μεραρχίας ἣ ὁποία προήλασε νικηφόρος μέχρι καὶ πέρα τοῦ Σαγγαρίου.

Ἐφ' ὅσον εἶχεν ἐκδηλωθῇ στρατιωτικὸν κίνημα καὶ ἥδη εἶχεν ἐπικρατήσῃ, αὐτομάτως αἱ κανονικαὶ νομοθετικαὶ ρυθμίσεις ἐτίθεντο εἰς τὸ περιθώριον καὶ ἐπεβάλλοντο ἴδιαι ρυθμίσεις τῆς κρατησάσης Ἐπαναστάσεως.¹⁰ Ἐν

7. Βλ. ἐφ. Σκορίπ, φ. τῆς 15^{ης} Σεπτεμβρίου 1922, σ. 4.

8. Ὁ Κωνστ. Γεωργίου Κωνσταντινόπουλος (Πάτρα 1863-Ἀθῆναι 1932) ἀπεφοίτησε τῆς Στρατ. Σχολῆς τῶν Εὐελπίδων κατὰ τὸ 1886 ὡς ἀνθυπαπιστῆς μηχανικοῦ (πρῶτος ἐκ τῆς τάξεώς του), ἦτο δὲ συμμαθητῆς τοῦ τότε Διαδόχου Κωνσταντίνου. Μετέσχε τοῦ Πολέμου τοῦ 1897 εἰς τεχνικὰς ὑπηρεσίας καὶ διετέλεσε στέλεχος τῆς Χαρτογραφικῆς Ὑπηρεσίας (σήμερον Γεωγραφικῆς Ὑπηρεσίας Στρατοῦ), περὶ τῆς ὁποίας βλ. Γεωγραφικὴ Ὑπηρεσία Στρατοῦ, 1889-1957 (ἔκδ. τῆς Γεωγραφικῆς Ὑπηρεσίας Στρατοῦ, Δεκέμβριος 1957) καὶ Εὐαγγέλου Λιβιεράτου, Χαρτογραφικὴς περιπέτειες τῆς Ἑλλάδος, 1821-1919. Μὲ ἀφορμὴ ἓνα χειρόγραφο τοῦ Κωνσταντίνου Νίδεο (1919), Ἐν Ἀθῆναις 2009. Κατὰ τὸν Α' Βαλκανικὸν Πόλεμον (1912) διώκησεν Ἀπόσπασμα λαβὼν τὸ ὄνομά του καὶ ἀποτελεσθὲν ἐκ τοῦ 2^{ου} καὶ 6^{ου} Εὐζωνικῶν Ταγμάτων, ἐνῶ κατὰ τὸν Πόλεμον τοῦ 1913 διετέλεσε διοικητῆς μικτοῦ ἀποσπάσματος. Κατὰ τὸ φθινόπωρον τοῦ 1915 ἐτοποθετήθη Διοικητῆς τῆς Στρατ. Σχολῆς τῶν Εὐελπίδων κατὰ διαδοχὴν τοῦ Γ. Χατζανέστη. Ἀπεμακρύνθη τοῦ στρατεύματος διὰ πολιτικοὺς λόγους κατὰ τὸ διάστημα 1917-1920, ἀνεκλήθη εἰς τὴν ἐνέργειαν κατὰ Δεκέμβριον 1920 καὶ ὑπηρέτησεν ὡς Φρούραρχος καὶ Διοικητῆς τῆς Ἀναπληρωματικῆς Διοικήσεως Ἀθηνῶν. Ἀπεστρατεύθη κατὰ τὴν 22^{αν} Μαρτίου 1923. Κατὰ τὸ 1929 ἀποκατεστάθη ἐν ἀποστρατείᾳ εἰς ἀντιστράτηγον. Περὶ τῶν εἰς βάρος του ἀνακρίσεων βλ. ἐφ. Ἐστία, φ. τῆς 14^{ης} Ὀκτωβρίου 1922, σ. 4.

9. Φράγκου Δ. Φράγκου, Ὁ στρατηγὸς Ἀθανάσιος Φράγκου καὶ ἡ I^η Μεραρχία τῶν Θεσσαλῶν, Ἐν Ἀθῆναις 1997.

10. Παραδόξως ἡ Ἐπανάστασις τοῦ 1922 δὲν προέβη εἰς ἐκδοσιν συντακτικῶν πράξεων, ὡς εἶθισται εἰς τὰς περιπτώσεις ἐπιβολῆς καθεστώτος ἐκτάκτων ἐξουσιῶν. Ἐδημοσίευσεν τὴν πρώτην Προκήρυξίν της, ἐκδοθεῖσαν ἐν Λέσβῳ τὴν 11^{ην} Σεπτεμβρίου 1922, μόλις κατὰ τὴν 15^{ην} Σεπτεμβρίου 1922 (Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως, φ. Α' 173α [21 Σεπτ. 1922], σ. 1078α). Μάλιστα εἶναι προφανὲς ἐκ τῆς ἰδιοτύπου ἀριθμήσεως τὸσον τοῦ φύλλου

τούτοις, καὶ παρὰ πᾶσαν προσδοκίαν, ἡ Ἐπανάστασις τοῦ 1922, ἐνῶ ἔλει-

τῆς Ἐφημερίδος τῆς Κυβερνήσεως ὅσον καὶ τῆς σελιδαριθμήσεώς του ὅτι πρόκειται περὶ παρεμβλήτου φύλλου, ἐκδοθέντος μετὰ τὴν 21^{ην} Σεπτεμβρίου, δοθέντος μάλιστα ὅτι κατὰ τὴν ἡμέραν ἐκείνην ἐσημειώθησαν ἐπεισόδια περὶ τὸν χρόνον τοῦ Ἐθνικοῦ Τυπογραφείου μὲ στόχον τὴν παρεμπόδισιν ἐκδόσεως τοῦ συγκεκριμένου φύλλου. Ἡ Προκήρυξις εἶχε δημοσιοποιηθῇ ἤδη κατὰ τὴν 14^{ην} Σεπτεμβρίου διὰ τοῦ ἡμερησίου Τύπου. Βλ. ἐφ. Σκρίπ, φ. τῆς 14^{ης} Σεπτ. 1922, σ. 1 καὶ ἐφ. Ἐμπρός, φ. τῆς 14^{ης} Σεπτ. 1922, σ. 1. Ἀρχικῶς ἡ Ἐπανάστασις ἠρκέσθη εἰς τὴν παραίτησιν τοῦ Βασιλέως Κωνσταντίνου, εἰς τὴν διάλυσιν τῆς Ἐθνικῆς Συνελεύσεως, εἰς τὴν παραίτησιν τῆς Κυβερνήσεως Τριανταφυλλάκου καὶ εἰς τὴν ἀντικατάστασιν τῆς τελευταίας ὑπὸ Κυβερνήσεως ὑπὸ τὸν Ἀλέξ. Ζαῖμην (ἀπόντα τότε διὰ λόγους ὑγείας), ὀρκισθείσης κατὰ τὴν 16^{ην} Σεπτεμβρίου 1922. Συνεπῶς δὲν ὑπῆρξε περίοδος «ἐκτάκτων ἐξουσιῶν» κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ κυβερνητικὴ ἐξουσία ἡσκήθη ὑπὸ τῶν ὀργάνων τῆς Ἐπαναστάσεως. Ἡ Ἐπαναστατικὴ Ἐπιτροπὴ παρέμεινεν ὡς παράλληλος ἐξουσία δρῶσα καὶ καθορίζουσα ἐν πολλοῖς τὰς ἐνεργείας τῆς Κυβερνήσεως. Ἐκ τῆς ἐν λόγω αἰτίας τελικῶς ὁ Ἀλ. Ζαῖμης ἠνῆθη τὴν προεδρίαν τῆς Κυβερνήσεως καὶ ἀνέλαβεν αὐτὴν ὁ Σωτ. Κροικιδᾶς κατὰ τὴν 18^{ην} Σεπτεμβρίου 1922.

Ἀρχικῶς ἡ Ἐπαναστατικὴ Ἐπιτροπὴ ἀπετελέσθη (ἐν Μυτιλήνῃ) ὑπὸ τῶν Νικ. Πλαστήρα, Π. Γαρδῖκα καὶ Μιλτ. Κοιμήση, μὲ ἐπιτελάρχην τὸν ταγματάρχην πεζικοῦ Εὐρ. Μπακιρτζῆν (10 Σεπτ. 1922), ἀκολούθως ἀνεπτύχθη εἰς 11 μελῆ ἐκ τῶν συνταγματάρχου πεζ. Στ. Γονατᾶ, συνταγματάρχου πεζ. Βασ. Κουρουσοπούλου, συνταγματάρχου πεζ. Παν. Γαρδῖκα, συνταγματάρχου πεζ. Νικ. Πλαστήρα, συνταγματάρχου πεζ. Ἀλεξ. Ἐδιπιδου, ἀντισυνταγματάρχου πεζ. Μιλτ. Κοιμήση, ἀντιπλοιάρχου Ἰωάννου Πετροπουλάκη, ἀντισυνταγματάρχου πεζ. Ἀριστ. Χασαπίδου, ἀντισυνταγματάρχου πεζ. Ἀχιλλ. Πρωτοσυγκέλλου, ἀντισυνταγματάρχου πυρ. Ν. Παναγοπούλου, ἀντισυνταγματάρχου πυρ. Κ. Μαμούρη, ἀντιπλοιάρχου Δημ. Φωκᾶ. Μετὰ τὴν ἄφισιν τῶν στρατευμάτων εἰς τὸ Λαύριον ἡ Ἐπαναστατικὴ Ἐπιτροπὴ ἐνεφανίσθη ὡς τριανδρία ἐκ τῶν Στ. Γονατᾶ, Νικ. Πλαστήρα καὶ Δ. Φωκᾶ. Κατὰ τὴν 2^{αν} Ὀκτωβρίου δι' ἐπισήμου ἀνακινωθέντος ἡ Ἐπαναστατικὴ Ἐπιτροπὴ ἐγνωστοποίησεν ὅτι ἀπὸ τῆς 28^{ης} Σεπτεμβρίου ἀπηρτίσθη ἐκ τῶν ἐξῆς πέντε μελῶν: συνταγματάρχου πεζ. Στ. Γονατᾶ, συνταγματάρχου πεζ. Λουκᾶ Σακελλαροπούλου, πλοιάρχου Ἀλεξ. Χατζηκυριάκου καὶ ἀντιπλοιάρχου Δημ. Φωκᾶ.

Ἐξ ἄλλου, ἀπὸ τῆς 20^{ης} Σεπτεμβρίου 1922 ἐγνωστοποιήθη πρὸς τὸ κοινὸν ὅτι ἐδημιουργήθη *Στρατιωτικὸν Κατάστημα* τῆς Ὑπηρεσίας τῆς Ἐπαναστατικῆς Ἐπιτροπῆς ἀπαρτισθὲν ὡς ἐξῆς: Ἀρχηγός: συνταγματάρχης πεζ. Στ. Γονατᾶς· Α' Γραφεῖον: ἀντισυνταγματάρχης πεζ. Ἀχ. Πρωτοσύγκελλος, λοχαγὸς πεζ. Γεωργ. Χονδρός· Β' Γραφεῖον: ἀντισυνταγματάρχης πυρ. Κ. Μαμούρης, λοχαγὸς πεζ. Α. Κατσαράκης· Γ' Γραφεῖον: ἀντισυνταγματάρχης πεζ. Μιλτ. Κοιμήσης, ὑπολοχαγὸς πεζ. Κωνστ. Ἰατροῦ· Γραμματεία: λοχαγὸς πυρ. Π. Χαλόφτης. (Βλ. ἐφ. Σκρίπ, φ. τῆς 20 Σεπτ. 1922, σ. 4.)

Κατὰ τὴν 13^{ην} Νοεμβρίου 1922 διὰ Διατάγματος τῆς Ἐπαναστατικῆς Ἐπιτροπῆς *Περὶ ἀσκήσεως τῆς δικαιοδοσίας τῆς Ἐπαναστατικῆς Ἐπιτροπῆς* ἐπὶ τοῦ συνταγματάρχου κ. Ν. Πλαστήρα (*Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως* φ. Α' 233 [14 Νοεμβρ. 1922],

τούργει καὶ Κυβέρνησις,¹¹ δὲν ἐπέβαλεν ἀμέσως τὸν λεγόμενον Στρατιωτικὸν Νόμον, ἥτοι τὰς διατάξεις τοῦ Νόμου ὑπ' ἀριθμ. ΔΞΘ' τῆς 6^{ης} Ὀκτωβρίου 1912 *Περὶ καταστάσεως πολιτορκίας*,¹² διὰ τῶν ὁποίων ἀνεστέλλοντο διατάξεις τοῦ Συντάγματος καὶ ἐλειτούργουν ὅχι μόνον τὰ ὑφιστάμενα Διαρκῆ Στρατοδικεῖα, ἀλλ' ἠδύναντο νὰ συσταθοῦν καὶ νὰ λειτουργήσουν καὶ ἑκτακτα Στρατοδικεῖα, βεβαίως ὅμως τὰ ὑπὸ τοῦ Νόμου προβλεπόμενα. Ἡ ἐπιβολὴ τοῦ Νόμου *Περὶ καταστάσεως πολιτορκίας* ἔγινε κατὰ τὴν 29^{ην} Σεπτεμβρίου 1922,¹³ πολὺ μετὰ τὴν σύλληψιν τῶν περισσοτέρων πολιτικῶν ἡγηγμάτων τοῦ Λαϊκοῦ Κόμματος.

Ἄς σημειωθῇ ὅτι εἰς τὸ Νεοελληνικὸν Κράτος, τὸ Στρατιωτικὸν Ποινικὸν Δίκαιον εἰσῆχθη ἀπὸ τοῦ 1822, ὅταν διὰ τοῦ Νόμου ὑπ' ἀριθμ. 8 τῆς 1^{ης} Ἀπριλίου 1822 *Περὶ ὀργανώσεως τοῦ Στρατοῦ* (ἄρθρ. ι' καὶ ια'),¹⁴ ἐκδοθέντος βάσει τοῦ Προσωρινοῦ Πολιτεύματος τῆς Ἑλλάδος τῆς 1^{ης} Ἰανουαρίου 1822, ἐθεσπίσθη ἡ ἰσχὺς τοῦ Γαλλικοῦ Στρατιωτικοῦ Ποινικοῦ Κώδικος καὶ ἐν Ἑλλάδι. Κατὰ τὴν ἀρχικὴν φάσιν (περίοδος 1822–1833), ὁ Γαλλικὸς Στρατιωτικὸς Ποινικὸς Κώδιξ ἴσχυσε καὶ ἐφηρμόσθη χωρὶς νὰ μεταφρασθῇ. Ὁμοίως ἴσχυσε καὶ κατὰ τὴν ἐπομένην περίοδον τῆς Βασιλείας τοῦ Ὁθωνος. Τότε ὅμως συνετάγησαν πρὸς διευκόλυνσιν τῶν ἐφαρμοστῶν του καὶ πρὸς διδασκαλίαν εἰς τὴν Στρατιωτικὴν Σχολὴν τῶν Εὐελπίδων, ἰδιωτικὰ μεταφρά-

σ. 1411), ἐξεχωρήθη ἡ δικαιοδοσία τῆς Ἐπαναστάσεως εἰς ἓνα πρόσωπον, τὸν Ν. Πλαστήραν. Διὰ τῆς πρωτοφανοῦς αὐτῆς πράξεως περιήλθεν εἰς τὸν Νικ. Πλαστήραν ὅχι μόνον ἡ Νομοθετικὴ καὶ ἡ Ἐκτελεστικὴ Λειτουργία, ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἡ **Λαϊκὴ Κυριαρχία**. Ἐπρόκειτο περὶ μοναδικῆς περιπτώσεως εἰς τὴν ἑλληνικὴν Πολιτικὴν Ἱστορίαν, τόσον πρὸ τοῦ 1922 ὅσον καὶ μετὰ ταῦτα μέχρι σήμερον. Ὁ νέος Ἀρχηγὸς τῆς Ἐπαναστάσεως Νικ. Πλαστήρας ὑποκατέστησε τὸν Ἑλληνικὸν Λαὸν εἰς ἅπαντα τὰ δικαιώματά του.

11. Ἄρα δύο παράλληλοι ἐξουσιαστικαὶ Ἀρχαί· εἶναι δὲ ἄξιον παρατηρήσεως ὅτι κατὰ τὸ διάστημα ἀπὸ τῆς ἀναλήψεως τῆς ἐξουσίας ὑπὸ τῆς Κυβερνήσεως Κροκιδᾶ ἕως τῆς 14^{ης} Νοεμβρίου 1922 ἡ Ἐπαναστατικὴ Ἐπιτροπὴ παρίστατο καὶ μετεῖχε τῶν συνεδριάσεων τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου. Βλ. Ἀναστ. Ἀ. Χαραλάμπη, *Ἀναμνήσεις*, σ. 104.

12. *Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως*, φ. Α' 317 (8 Ὀκτ. 1912), σσ. 1725–1726. Περὶ τοῦ ἱστορικοῦ τῆς θεσπίσεώς του βλ. Γεωργ. Δ. Δημακοπούλου, «Ἡ Διοικητικὴ Ὁργάνωσις τῶν καταληφθέντων ἑδαφῶν (1912–1914). Ἱστορικὴ ἐπισκόπησις», εἰς τὸν συλλ. Τόμον: *Ἡ Ἑλλάδα τῶν Βαλκανικῶν Πολέμων*, Ἐν Ἀθήναις 1993, σσ. 204–205.

13. Βλ. ἐφ. Σκορίπ, φ. τῆς 29^{ης} Σεπτ. 1922, σ. 4.

14. Γ. Δ. Δημακοπούλου, «Ὁ Κώδιξ τῶν Νόμων τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, 1822–1828», *Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἑρεῖνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου* τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμ. 10 (1966), σσ. 72–73.

σεις που ἐχρησιμοποιήθησαν εὐρέως. Μόλις κατὰ τὸ 1860 ἐξεδόθη τελικῶς ὁ ἐλληνικὸς Στρατιωτικὸς Ποινικὸς Νόμος, ὑπ' ἀριθμ. Φ4Β' τῆς 19^{ης} Μαΐου 1860, *Περὶ τῆς Στρατιωτικῆς Ποινικῆς Νομοθεσίας*,¹⁵ ὁ ὁποῖος ἀπετέλει ἀπόδοσιν τοῦ νέου Γαλλικοῦ ἀντιστοίχου, ἐκδοθέντος τότε. Ὁ ἐν λόγῳ νόμος διηρεῖτο εἰς βιβλία, ἐξ ὧν τὸ πρῶτον ἀναφέρεται εἰς τὴν ὀργάνωσιν τῶν Στρατιωτικῶν Δικαστηρίων, τὸ δεύτερον εἰς τὴν ἀρμοδιότητα αὐτῶν, τὸ τρίτον εἰς τὴν Στρατιωτικὴν Ποινικὴν Δικονομίαν (Διαδικασίαν), τὸ τέταρτον περιλαμβάνει τὸ καθ'αυτὸ Στρατιωτικὸν Ποινικὸν Δίκαιον (δηλ. τὰ ἀδικήματα καὶ τὰς ποινάς), ἐνῶ ἀκολουθοῦν αἱ ἀκροτελεύτιοι Γενικαὶ Διατάξεις. Ὁ Νόμος τοῦ 1860 ἐφηρμόσθη εἰς τὸν Ἑλληνικὸν Στρατὸν μέχρι τῆς ἐκδόσεως νεωτέρου κατὰ τὸ 1941.¹⁶ Σημειώνομεν ὅτι τὸ Σῶμα τῆς Στρατιωτικῆς Δικαιοσύνης συνεστήθη τὸ 1914.¹⁷

Βάσει τοῦ Στρατιωτικοῦ Ποινικοῦ Νόμου ὑπ' ἀριθμ. Φ4Β'/1860, λοιπόν, ἔπρεπε κανονικῶς νὰ συγκροτηθῇ καὶ τὸ δικαστήριον ποὺ θὰ ἔκρινε τὴν μεταξὺ 1920 καὶ 1922 στρατιωτικὴν ἡγεσίαν τῆς χώρας ἵνα διερευνήσῃ τυχὸν εὐθύνas διὰ τὴν στρατιωτικὴν καταστροφὴν τοῦ 1922 καὶ καταλογίσῃ τὰς ποινάς. Δοθέντος ὅτι ἡ δίκη θὰ διεξήγετο ἐν Ἀθήναις καὶ ὅχι ὑπὸ στρατιωτικοῦ σώματος ἐν ἐκστρατεία, ἔδει αὐτομάτως νὰ διεξαχθῇ ὑπὸ τοῦ τακτικοῦ στρατοδικείου καὶ συνεπῶς νὰ τηρηθοῦν χρονικὰ διαστήματα διὰ τὴν ἀνάκρισιν καὶ τὴν διακρίβωσιν τῶν εὐθυνῶν πολὺ μακρότερα τῶν ἐπιθυμητῶν κατὰ τὴν δεδομένην στιγμὴν.

15. *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως*, φ. 51 (24 Ὀκτ. 1860), σσ. 297–321. Ὑπῆρξε καὶ αὐτοτελὲς ἐπίσημος ἔκδοσις τοῦ Νόμου: *Στρατιωτικὴ Ποινικὴ Νομοθεσία*, Ἐν Ἀθήναις, ἐκ τοῦ Βασιλικοῦ Τυπογραφείου, 1860. Πρβλ. Εὐαγγ. Κ. Οἰκονομίδου, *Ἐγχειρίδιον τῆς Στρατιωτικῆς Ποινικῆς Νομοθεσίας*. ἦτοι τοῦ Νόμου ΦΗΒ' (sic) τῆς 19^{ης} Μαΐου 1860, ὡς ἐτροποποιήθη ὑπὸ νεωτέρων νόμων καὶ διαταγμάτων, τευχ. Α', Ἐν Θεσσαλονίκῃ 1925. (Εἰς τὴν Ἑθνικὴν Βιβλιοθήκην τῆς Ἑλλάδος καὶ τὴν Βιβλιοθήκην τῆς Βουλῆς τὸ βιβλίον δὲν ὑπάρχει. Ἀντίτυπον αὐτοῦ ἀπόκειται εἰς τὴν Βιβλιοθήκην τοῦ Δικηγορικοῦ Συλλόγου Ἀθηνῶν. Δὲν προκύπτει ὅτι ἐξεδόθησαν καὶ τὰ ἐπόμενα τεύχη.)

16. Ἀναγκ. Νόμος ὑπ' ἀριθμ. 2803 τῆς 1^{ης} Μαρτίου 1941, *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως*, φ. Α' 49 (21 Φεβρ. 1941), σσ. 225–268 καὶ Ἀναγκ. Νόμος ὑπ' ἀριθμ. 2840 τῆς 10^{ης} Μαρτίου 1941, *Αὐτόθι*, φ. Α' 73 (14 Μαρτ. 1941), σσ. 367–368. Ἐκυκλοφόρησε καὶ εἰς εἰδικὴν ἐπίσημον ἔκδοσιν ἐκ τῆς Διευθύνσεως Μελετῶν τοῦ Ὑπουργείου Δικαιοσύνης, *Στρατιωτικὸς Ποινικὸς Κώδιξ*, Ἐν Ἀθήναις 1941, Ἑθνικὸν Τυπογραφεῖον.

17. Νόμος ὑπ' ἀριθμ. 484 τῆς 30^{ης} Νοεμβρίου 1914, *Περὶ συστάσεως Σώματος Στρατιωτικῆς Δικαιοσύνης*, *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως*, φ. Α' 378 (15 Δεκ. 1914), σσ. 2063–2066.

Ἡ σύνθεσις τοῦ στρατοδικείου ἔπρεπε κατὰ τὸν νόμον νὰ περιλαμβάνη Πρόεδρον τοῦ δικαστηρίου ἀνώτερον ἢ ὁμοίωβαθμον τοῦ ἀνωτάτου ἀξιωματικοῦ ὁ ὁποῖος θὰ ἐκρίνετο, δηλαδὴ ἔπρεπε νὰ εἶναι ἀντιστράτηγος ἀρχαιότερος τοῦ ἀντιστρατήγου Γεωργίου Χατζανέστη. Ἐπίσης τὰ μέλη τοῦ Στρατοδικείου ἔδει νὰ εἶναι ἀντιστράτηγοι ἢ ἔστω ὑποστράτηγοι. Καὶ προεβλέπετο ὅτι οἱ καλούμενοι νὰ μετὰσχουν τοῦ στρατοδικείου ἀντιστράτηγοι καὶ ὑποστράτηγοι δὲν ἠδύναντο νὰ ἀρνηθοῦν τὴν συμμετοχὴν των εἰμὴ «ἐνεκα κωλύματος ἐγκριθέντος ὑπὸ τοῦ Ὑπουργοῦ τῶν Στρατιωτικῶν δι' ἡτιολογημένης ἀποφάσεως αὐτοῦ». Αἱ κείμεναι δικονομικαὶ διατάξεις προέβλεπον συστηματικὴν καὶ καθ' ὅλα τυπικὴν διαδικασίαν, κατὰ τὴν ὁποίαν οἱ κατηγορούμενοι εἶχον τὴν δυνατότητα νὰ χρησιμοποιήσουν ἅπαντα τὰ ἀπαιτούμενα ἔγγραφα καὶ στοιχεῖα πρὸς στήριξιν τῆς ὑπερασπίσεώς των. Ἐπίσης, καὶ κυρίως, οἱ κατηγορούμενοι ἔδει νὰ λάβουν ἐγκλησιν διὰ τὴν ἀνακριτικὴν διαδικασίαν εἰς τὴν ὁποίαν νὰ σημειώνεται σαφῶς τὸ ἀδίκημα διὰ τὸ ὁποῖον ἐδιώκοντο καὶ τὸ ἄρθρον τοῦ νόμου τὸ ὁποῖον εἶχε παραβιασθῇ.

Τὸν Σεπτέμβριον/Ὀκτώβριον τοῦ 1922 τίποτε ἀπὸ αὐτὰ δὲν ἐτηρήθη. Ἡ ἔκρυθμος κατάστασις ποὺ εἶχε δημιουργηθῇ ἐκ τῆς ἐκδηλώσεως τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1922 μετ' ἐπὶ κεφαλῆς τοὺς Στυλ. Γονατῶν καὶ Νικ. Πλαστήραν διηκολύνε τὰ πράγματα διὰ τὴν ἡγεσίαν τῆς τελευταίας. Ὡς ἀνεφέρθη, οἱ Δ. Γούναρης, Π. Πρωτοπαπαδάκης, Ν. Στράτος, Ν. Θεοτόκης, Μ. Γούδας, Κ. Κωνσταντινόπουλος καὶ Ἀθ. Φράγκου εἶχον συλληφθῇ κατὰ τὴν 15^{ην} Σεπτεμβρίου.¹⁸ Ὁ ἀντιστράτηγος Γεώργιος Χατζανέστης συνελήφθη ἐκ τῶν ὑστέρων, κατὰ τὴν 27^{ην} Σεπτεμβρίου,¹⁹ ὁ Ξενοφῶν Στρατηγὸς κατὰ τὴν 9^{ην} Ὀκτωβρίου 1922,²⁰ ὁ Γεώργιος Μπατατζῆς μόλις κατὰ τὴν 11^{ην} Ὀκτωβρίου 1922,²¹ ἐνῶ ὁ ἀντιστράτηγος Βίκτωρ Δούσμανης, ὁ ὁποῖος εἶχεν ἐπίσης συλληφθῇ κατὰ τὰς πρώτας ἡμέρας τοῦ Κινήματος, ἀφέθη ἐλεύθερος κατὰ τὴν 27^{ην} Σεπτεμβρίου,²² διότι ἐκρίθη, χωρὶς νὰ ἔχουν διεξαχθῇ ἀνακρίσεις, ὅτι δὲν ἔφερεν εὐθύνas διὰ τὴν Μικρασιατικὴν Καταστροφὴν. Ὑπῆρξαν καὶ ἄλλαι συλλήψεις, ἀλλὰ δὲν εἶναι εὐκόλον νὰ ἀνιχνευθοῦν τὰ ὀνόματα τῶν συλλη-

18. Βλ. ἐφ. Σκρίπ, φ. τῆς 15^{ης} Σεπτ. 1922, σ. 4. Πρβλ. Αὐτόθι, φ. τῆς 16^{ης} Σεπτ. 1922, σ. 4.

19. Αὐτόθι, φ. τῆς 28^{ης} Σεπτ. 1922, σ. 4.

20. Βλ. Ἐφ. Ἐστία, φ. τῆς 9^{ης} Ὀκτωβρίου 1922, σ. 4. Ἡ σύλληψις του εἶχε διαταχθῇ ἀπὸ τῆς 7^{ης} Ὀκτωβρίου, ἀλλὰ δὲν ἐξετελέσθη, διότι ὁ Ξ. Στρατηγὸς ἦτο ἀσθενής.

21. Μιλτ. Ἰ. Μαλαίνου, *Τὰ τραγικὰ ἡμερολόγια*, σσ. 221-222.

22. Βλ. ἐφ. Σκρίπ, φ. τῆς 27^{ης} Σεπτ. 1922, σ. 4.

φθέντων ἐκ τοῦ ἡμερησίου Τύπου τῆς ἐποχῆς. Αἱ συνθῆκαι συλλήψεως τῆς ἡγεσίας τοῦ Λαϊκοῦ Κόμματος ὑπῆρξαν τοιαῦται, ὡς καταγεράφησαν εἰς τὰς ἐφημερίδας, ὥστε νὰ μὴ ἀφήνουν πολλὰς ἐλπίδας περὶ τῆς ἐκβάσεως τῶν πραγμάτων, δοθέντος ὅτι συνωδεύθησαν ὑπὸ προπηλακισμῶν, προσπαθειῶν ταπεινώσεως τῶν συλλαμβανομένων καὶ διαρπαγῆς τοῦ προσωπικοῦ των ἀρχείου, ἰδίᾳ εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ Δ. Γούναρη.

Πρὶν ἢ ἀκόμη τεθῇ θέμα διώξεως καὶ πιθανῆς καταδίκης τῶν μελλόντων νὰ κριθοῦν ὡς ὑπαίτιοι τῆς Καταστροφῆς, εἰς τὰς ἐφημερίδας συνεζητεῖτο τὸ θέμα συγκροτήσεως Ἀνακριτικῆς Ἐπιτροπῆς. Τὸ πρῶτον ὄνομα τοῦ ἀνεφέρθη διὰ τὴν προεδρίαν τῆς ἐν λόγῳ ἐπιτροπῆς ἦτο αὐτὸ τοῦ ἀντιστρατήγου Κωνστ. Καλλάρη,²³ ὁ ὁποῖος ὅχι μόνον ἀπετέλει ἐμβληματικὴν μορφήν διὰ τὸν Στρατὸν καὶ τὸν Λαόν, ἀλλ' ἦτο γνωστὸν ὅτι εἶχεν ἀπωλέσει ἐν πολέμῳ τοὺς δύο υἱούς του, τὸν ἓνα εἰς τὴν Μάχην τοῦ Μπιζανίου κατὰ τὸ 1913 καὶ τὸν ἕτερον κατὰ τὴν ὑποχώρησιν εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν. Ὁ Καλλάρης ὅμως ἡρνήθη διότι ἐζήτησε διάστημα ἕξ μηνῶν διὰ τὴν διεξαγωγὴν τῶν ἀνακρίσεων καὶ τότε ἐτέθη τὸ ὄνομα τοῦ ἀντιστρατήγου Ἑμμ. Ζυμβρακάκη, ὁ ὁποῖος ὅμως καὶ αὐτὸς ἡρνήθη κατὰ τὴν 2^{ην} Ὀκτωβρίου μετ' ἐπὶ λόγων ὑγείας.²⁴ Ὡς Πρόεδρος τῆς Ἀνακριτικῆς Ἐπιτροπῆς προεκρίθη τότε ὁ ὑποστράτηγος Θ. Πάγκαλος.²⁵

23. Βλ. Ἀναστ. Ἀ. Χαλαράμπη, *Ἀναμνήσεις*, σ. 101. Οὗτος ἦτο ὁ ἀπὸ τῆς 15^{ης} Σεπτεμβρίου 1922 Ὑπουργὸς τῶν Στρατιωτικῶν καὶ συνεπῶς ὁ καθ' ὅλην ὑπεύθυνος διὰ τὴν συγκρότησιν τῆς Ἀνακριτικῆς Ἐπιτροπῆς. Παρ' αὐτοῦ σημειοῦται ὅτι τὴν ἐπιλογὴν τοῦ στρατηγοῦ Καλλάρη ἀπέρριψεν ἡ Κυβέρνησις Κροκιδᾶ τῇ εἰσηγήσει τοῦ Πρωθυπουργοῦ Σ. Κροκιδᾶ καὶ τοῦ Ὑπουργοῦ Οἰκονομικῶν Ἀλ. Διομήδους. Ἐν τούτοις, ἀφίεται ἀσαφές εἰς τὰς ἐν λόγῳ Ἀναμνήσεις ἐὰν ἐπρόκειτο περὶ τῆς Ἀνακριτικῆς Ἐπιτροπῆς Ἐνόχων Ἐθνικῆς Καταστροφῆς ἢ περὶ τῆς προβλεπομένης ὑπὸ τοῦ Στρατ. Ποινικοῦ Δικαίου ἀνακριτικῆς ἐπιτροπῆς ἐξετάσεως τῶν εὐθυνῶν περὶ τῆς γενικωτέρας καταστάσεως εἰς τὸν Στρατόν. Ἐκ τῶν συμφραζομένων συνάγεται ὅτι ἐπρόκειτο περὶ τῆς Ἀνακριτικῆς Ἐπιτροπῆς Ἐνόχων Ἐθνικῆς Καταστροφῆς. Πρβλ. Μιλτ. Ἰ. Μαλαίνου, *Τὰ τραγικὰ ἡμερολόγια*, σ. 169.

24. Βλ. ἐφ. Σκριπ, φ. τῆς 2^{ης} Ὀκτωβρίου 1922, σ. 4. Ἡ ἐπιλογή τοῦ Ἑμμ. Ζυμβρακάκη ἀπετέλεσε καὶ πάλιν πρότασιν τοῦ Ὑπουργοῦ Στρατιωτικῶν Ἀναστ. Χαλαράμπη· οὗτος ἀνέλαβεν ὑπηρεσίαν, ἀλλὰ εὐρέθη εἰς διένεξιν πρὸς τὴν Ἐπαναστατικὴν Ἐπιτροπὴν ἢ ὅποια παρενέβαιnen εἰς τὰ καθήκοντά του καὶ ἐπέζηεν αὐτὸν ὅπως συντομεύσῃ τὰς ἐργασίας ἐντὸς δεκαπενθημέρου. Κατόπιν αὐτοῦ ὁ Ἑμμ. Ζυμβρακάκης ἐθίγη καὶ παρτήθη. Βλ. Ἀναστ. Χαλαράμπη, *Ἀναμνήσεις*, σσ. 101–103.

25. *Αὐτόθι*, σ. 103, ἐνθα σημειοῦται ὅτι ὁ Θ. Πάγκαλος ἐπελέγη ὑπὸ τῆς Ἐπαναστατικῆς Ἐπιτροπῆς. Πρβλ. Ἰωάν. Ἐ. Ἰωαννίδου, *Κωνσταντῖνος ΙΒ΄*, τόμ. Β', σ. 781. Ὁ

Ἡ Ἐπαναστατικὴ Ἐπιτροπὴ, ἀντιλαμβανομένη ὅτι δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἀντιμετωπίσῃ τὴν βιαιοτάτην πολιτικὴν κατακραυγὴν διὰ τὴν ἐπιβληθεῖσαν

Θεόδωρος Πάγκαλος (Σαλαμίς 1878–Ἀθήναι 1952), ἀπόφοιτος τῆς Στρατ. Σχολῆς τῶν Εὐελπίδων (ἐξῆλθε πρῶτος ἐκ τῆς τάξεώς του, 1900) καὶ τῆς Ἀνωτέρας Σχολῆς Πολέμου τῆς Γαλλίας, δὲν ἦτο τυχαῖος ἀξιωματικὸς καὶ ὡς διοικητὴς καὶ ὡς ἐπιτελικός. Εἶχε διατελέσει ἐπιτελάρχης τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ Γενικοῦ Στρατηγείου καὶ ἀκολούθως τῆς Στρατιᾶς Μικρᾶς Ἀσίας ὑπὸ τὸν Ἀρχιστράτηγον Λεωνίδαν Παρασκευόπουλον καὶ ἐπὶ κεφαλῇ τοῦ Κλιμακίου ποὺ μετέβη εἰς Σμύρνην πρὸς ἐγκατάστασιν τῆς ἔδρας τῆς Στρατιᾶς, με ἐξαίρετον συμμετοχὴν εἰς τοὺς Βαλκανικοὺς Πολέμους προηγουμένως. Ἐκ τῶν πρωταγωνιστῶν τοῦ λεγομένου «Κινήματος τοῦ Γουδῆ» διεκρίνετο διὰ τὴν κατάρτισίν του καὶ τὴν μεγαλοῖδεατικὴν του τοποθέτησιν, ὅπως διεπιστώθη καὶ ἀργότερον ὅταν ἐτοποθετήθη Ἀρχηγὸς τοῦ Στρατοῦ τοῦ Ἐβρου, 12.12.1922, με σκοπὸν τὴν ἀνάγκησιν τῆς Ἀνατολ. Θράκης τοῦλάχιστον, σκοπὸν ποὺ κατεπειγόντως παρημποδίσθη προσωπικῶς, προφανῶς κατόπιν ξένης ἀπαιτήσεως, ὑπὸ τοῦ Νικ. Πλαστήρα (Βλ. Γρηγ. Δαφνῆ, *Ἡ Ἑλλάς μεταξὺ δύο πολέμων*, τόμ. Α', σσ. 21-24, 49-54) με συνέπειαν τὴν ἐκδήλωσιν διαρκοῦς διαστάσεως τῶν δύο ἀνδρῶν, τοῦ δευτέρου μὴ δυναμένου νὰ συγκριθῇ πρὸς τὴν προσωπικότητα τοῦ Θ. Παγκάλου, ὁ ὁποῖος ἦτο «passionné» ἐθνικιστής, ἀποφασιστικὸς καὶ εὐθικτος, δραστήριος, εὐφυὴς καὶ λίαν μορφωμένος, με ἀνήσυχον πνεῦμα καὶ ἰσχυρὰν ἐπιβολήν. Ἡ ἀποχώρησίς του ἐκ τοῦ στρατεύματος, ἡ ὁποία ἐγένετο «τῇ αἰτήσει του καὶ δι' ἀρχαιότητα ἐπηρεσίας» τὴν 19^{ην} Νοεμβρίου 1920, κατὰ συνέπειαν ἐκεῖνης τοῦ Ἀρχιστρατήγου Λεωνίδου Παρασκευοπούλου, ἀσφαλῶς ἐπέδρασεν ἡθικῶς ἐπὶ τῶν ἐν συνεχείᾳ ἐνεργειῶν του. Ἡ μεγαλοῖδεατικὴ του τοποθέτησις ἐξεδηλώθη ὅταν βραδύτερον (Ἀπρίλιος 1926) κατέστη Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας (ὡς ἡ ἵδρυσις τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ἡ ὁποία ἐμπίπτει εἰς τὴν προεδρικὴν θητεῖαν του ἀλλὰ καὶ τὰ ὄνειρά του), εἰς τὴν σύστασιν τοῦ παρασήμου τοῦ Τάγματος τοῦ Φοίνικος, με τὰ ἀρχικὰ διὰ βυζαντινῶν γραμμάτων τῆς φράσεως ἐπὶ τοῦ διασήμου *ΕΤΤΑ: Ἐκ Τῆς Τέφρας μου Ἀναγεννώμαι*). Ἐπίσης κατὰ τὴν προεδρικὴν θητεῖαν του εἰσήγαγε νέον τύπον ἐθνικοῦ θυρεοῦ, με σύμβολα ἐκ τῆς ἀρχαίας, τῆς ἐλληνιστικῆς, τῆς βυζαντινῆς καὶ τῆς νεωτέρας Ἱστορίας τοῦ τόπου, δηλαδὴ με δικέφαλον ἀετὸν καὶ ἀναγεννώμενον φοῖνικα. (Βλ. Χαρ. Γ. Δημακοπούλου, «Αἱ μεταβολαὶ τοῦ Ἐθνικοῦ Θυρεοῦ κατὰ τὴν περίοδον 1862–1975», *Ἐπετηρὶς Ἰδρύματος Νεοελληνικῶν Σπουδῶν*, τόμ. 12 [2001–2003], σ. 278.) Ἦτο ἰδιαιτέρως συμπαθὴς εἰς τὸν Γαλλικὸν Στρατόν, προφανῶς λόγῳ τῆς φοιτήσεώς του εἰς τὴν Ἀνωτέραν Σχολὴν Πολέμου τῶν Παρισίων, ὡς καὶ ἐν συνεχείᾳ εἰς τὴν παρ' ἡμῖν Γαλλικὴν Στρατιωτικὴν Ἀποστολὴν (1925). Ἐτρεφεν ἀντιπάθειαν πρὸς τὸν νεώτερόν του εἰς τὴν Στρατ. Σχολὴν τῶν Εὐελπίδων Πρίγκηπα Ἀνδρέαν (1882–1944). Ἐλλείπει μία ἱκανοποιητικὴ βιογραφία του στηριζομένη καὶ εἰς ἀνέκδοτον ὕλικόν ἐκ τῆς Διεθύνσεως Ἱστορίας Στρατοῦ. Πλούσια βεβαίως στοιχεῖα ἀντλοῦνται ἐκ τῶν *Ἀπομνημονευμάτων* του (*Τὰ Ἀπομνημονεύματά μου*, 1897 – 1947, Ἐν Ἀθήναις 1950/59 εἰς δύο τόμους) καὶ ἐκ τοῦ δημοσιευμένου Ἀρχείου του (*Ἀρχεῖον Θεοδώρου Παγκάλου*, τόμ. Α': 1919–1925, καὶ τόμ. Β': 1925–1952, Ἐν Ἀθήναις 1973/1974). Βλ. καὶ τὴν σχετικῶς πρόσφατον βιογραφίαν

ὑπὸ τῶν Βρεταννῶν, τῶν Γάλλων καὶ τῶν Τούρκων ἐκκένωσιν τῆς Ἀνατολικῆς Θράκης βάσει τῆς Ἀναχωρῆς τῶν Μουδανιῶν καὶ τὴν εὐθεῖαν ἀπειλὴν ἀκόμη καὶ κατὰ τῆς Δυτικῆς Θράκης,²⁶ ἔσπευσε κατὰ τὴν 5^{ην} Ὀκτωβρίου 1922 διὰ Διαγγέλματος πρὸς τὸν Λαὸν νὰ διακηρύξῃ ὅτι ἡ Ἐπανάστασις «θεωρεῖ ἐπιβεβλημένην τὴν παραδειγματικὴν ποινικὴν τιμωρίαν τῶν ἐχθρῶν τῆς πατρίδος, εἰς τοὺς ὁποίους ὀφείλεται ἡ κατάρρευσις τοῦ Μικρασιατικοῦ Μετώπου, καθὼς καὶ ἡ διεθνὴς καταδίκη τῆς Θράκης, ἡ ὁποία δυστυχῶς εἶχε προηγηθῇ τῆς Ἐπαναστάσεως, καθὼς καὶ τὸν ὀριστικόν, ἡθικὸν καὶ πολιτικὸν θάνατον τῶν πρωτεργατῶν τῆς καταστροφῆς».²⁷

Κατὰ τὴν αὐτὴν ἡμέραν διὰ τῆς Ἀποφάσεως τῆς Ἐπαναστάσεως ὑπ' ἀριθμ. 57 (ἐμπ.) συνεστῆθη ἡ Ἀνακριτικὴ Ἐπιτροπὴ Ἐνόχων Ἐθνικῆς Καταστροφῆς, μὲ ἀποστολὴν «τὴν διακρίβωσιν τῶν ὑπευθύνων τῆς τελευταίας Ἐθνικῆς Συμφορᾶς, στρατιωτικῶν καὶ μὴ, καὶ τὴν ταχίστην τιμωρίαν αὐτῶν».²⁸ Ἡ Ἐπαναστατικὴ Ἐπιτροπὴ δὲν εἶχε τὸ θάρρος νὰ ἀποφασίσῃ αὐτὴ ὡς ἐπεθύμει καὶ ἐπέδιώξῃ νὰ ἀναθέσῃ τὴν «νομιμοποίησιν» τῶν πράξεων τῆς εἰς ἴδιον ὄργανον. Ἡ Ἀνακριτικὴ Ἐπιτροπὴ ἀπετελέσθη²⁹ ἀπὸ τὸν ὑποστράτηγον Θεόδωρον Πάγκαλον καὶ τοὺς συνταγματάρχας πεζικοῦ Χαράλαμπον Λούφαν³⁰

ὑπὸ Κώστα Χατζηαντωνίου, Θεόδωρος Πάγκαλος. *Ἱστορικὴ βιογραφία*, Ἐν Ἀθήναις 2004 καὶ τὰ περὶ αὐτοῦ βιογραφικὰ λήμματα εἰς τὰ μεγάλα ἐγκυκλοπαιδικὰ Λεξικά. Ἡ ἀνασχεθεῖσα ὑπὸ τοῦ Ν. Πλαστήρα ἐπίθεσις τοῦ Θ. Παγκάλου πρὸς ἀνάγκησιν τῆς Ἀνατολικῆς Θράκης πρέπει νὰ μελετηθῇ ὡς μέγα δραματικὸν πολιτικὸν καὶ διπλωματικὸν θέμα. Φρονοῦμεν ὅτι ὁ Θ. Πάγκαλος θὰ εἶχε φθάσει μέχρι τῆς Πόλεως.

26. Βλ. τὰ συνεχῆ δημοσιεύματα περὶ τῆς τύχης τῆς Θράκης ἐνδεικτικῶς εἰς τὴν ἐφ. Σκόπ, φ. τῆς 20^{ης} Σεπτ. 1922 ἕως τῆς 22^{ας} Ὀκτ. 1922, σ. 4. Πρβλ. ὅσα στοχαστικὰ καταγράφονται ὑπὸ τοῦ Σπ. Μαρκεζίνη, *Πολιτικὴ Ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος*. Σειρὰ Β': *Σύγχρονος Ἑλλάς*, τόμ. 2, σσ. 136-138.

27. *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως*, φ. Α' 187 (5 Ὀκτ. 1922), σ. 1153.

28. *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως*, φ. Α' 189 (5 Ὀκτ. 1922), σ. 1157.

29. Ἡ συγκρότησις τῆς Ἀνακριτικῆς Ἐπιτροπῆς ἐγένετο δι' ἀποφάσεως τοῦ Ὑπουργοῦ τῶν Στρατιωτικῶν τῆς αὐτῆς 5^{ης} Ὀκτωβρίου 1922.

30. Ὁ Χαράλαμπος Λούφας, ἐκ Φιλιατρῶν Μεσσηνίας, κατετάγη εἰς τὸν στρατὸν τῷ 1895 καὶ μετέσχε τοῦ Πολέμου τοῦ 1897. Ἐφοίτησεν εἰς τὴν Στρατ. Σχολὴν Ὑπαξιωματικῶν καὶ ἐξῆλθεν αὐτῆς ὡς ἀνθυπολοχαγὸς πεζικοῦ τὴν 29.8.1902. Διετέλεσε μέλος τοῦ Στρατιωτικοῦ Συνδέσμου τοῦ 1909. Εἰς συνταγματάρχην προήχθη τὴν 26.4.1919. Μετέσχε τῶν Βαλκανικῶν Πολέμων, τοῦ Α' Παγκοσμίου Πολέμου καὶ τῆς Μικρασιατικῆς Ἐκστρατείας. Εἰς ὑποστράτηγον προήχθη τὴν 18.7.1924. Ἦτο ἀρχηγὸς τοῦ Κινήματος τῆς 19^{ης}/20^{ης} Νοεμβρίου 1924 κατὰ τῆς Κυβερνήσεως Ἀνδρέου Μεγαλοκοπούλου μὲ ἄμεσον συνεργάτην τὸν ἀντισυνταγματάρχην πεζικοῦ Βασ. Ντερτιλῆν. Ἀπεστρατεύθη τὴν

καὶ Ἰωάννην Καλογερᾶν.³¹ εἰργάσθη συντόνως καὶ ἐξήτασε πολλοὺς μάρτυρας, τέλος δὲ καὶ τοὺς κατηγορουμένους, οἱ ὅποιοι ἐτέλουν ἐν ἀπομονώσει εἰς τὰς φυλακὰς Ἀβέρωφ ἀπὸ τῆς 7^{ης} Ὀκτωβρίου 1922.³² Πρὶν ἢ ὁλοκληρωθοῦν αἱ ἀνακρίσεις ἀνεκοινώθη ὅτι τὸ Πόρισμα τῆς Ἐπιτροπῆς θὰ ὑπεβάλλετο τμηματικῶς εἰς τὴν Ἐπαναστατικὴν Ἐπιτροπὴν.³³ Ὑπῆρξε πράγματι συνεργασία μεταξὺ τῆς Ἀνακριτικῆς Ἐπιτροπῆς καὶ τῆς Ἐπαναστατικῆς Ἐπιτροπῆς πρὶν ἢ ἀπολογηθῇ ὁ Δημ. Γούναρης.³⁴ Κατὰ τὴν 24^{ην} Ὀκτωβρίου 1922 ἐξεδόθη

5.1.1925, ἀνεκλήθη τὴν 27.6.1925 καὶ ἀπεστρατεύθη ἐκ νέου τὴν 25.9.1926, μετὰ τὴν πτώσιν τοῦ Θ. Παγκαλίου. Ἀνεκλήθη καὶ πάλιν τὴν 14.11.1935, προήχθη εἰς ἀντιστράτηγον ἀναδρομικῶς ἀπὸ 19.10.1929 καὶ ἐθεωρήθη ὡς ἀποστρατευθεὶς ὀριστικῶς τὴν 6.6.1935.

31. Ὁ Ἰωάννης Καλογερᾶς, ἐκ Σπαρτιᾶς Αἰτωλοακαρνανίας, κατετάγη εἰς τὸν στρατὸν τῷ 1897 καὶ ὡς λοχίας μετέσχε τοῦ Πολέμου τοῦ 1897. Ἀρχικῶς ἐφοίτησεν εἰς τὴν Προπαρασκευαστικὴν Στρατ. Σχολὴν Ὑπαξιωματικῶν καὶ ἐξῆλθεν αὐτῆς ὡς ὑπαξιωματικὸς καὶ ἀκολούθως εἰς τὴν Στρατ. Σχολὴν Ὑπαξιωματικῶν καὶ ἀποφοίτησεν ὡς ἀνθυπολοχαγὸς πεζικοῦ τὴν 31. 7. 1904. Διετέλεσε μέλος τοῦ Στρατιωτικοῦ Συνδέσμου τοῦ 1909. Εἰς συνταγματάρχην προήχθη τὴν 17.11.1918. Μετέσχε τῆς ἀποστολῆς πρὸς ὀργάνωσιν τῆς Κρητικῆς Πολιτοφυλακῆς, τῶν Βαλκανικῶν Πολέμων, τοῦ Α' Παγκοσμίου Πολέμου καὶ τῆς πρώτης περιόδου τῆς Μικρασιατικῆς Ἐκστρατείας. Κατὰ τὸ χρονικὸν διάστημα 20.2.1921-16.11.1922 ἐτέλει ἐν ἀποστρατείᾳ. Διετέλεσεν Ἐπαναστατικὸς Ἐπίτροπος εἰς τὴν δίκην τοῦ Πρίγκηπος Ἀνδρέου. Τὴν 18.7.1924 προήχθη εἰς ὑποστράτηγον καὶ ἀπεστρατεύθη τῷ 1926. Ἀκολούθως ἐπολιτεύθη. Μορφωμένος ἀξιωματικὸς, ὑπῆρξε συγγραφεὺς στρατιωτικῶν μελετῶν

32. Βλ. ἐφ. Ἑστία, φ. τῆς 8^{ης} Ὀκτωβρίου 1922, σ. 4. Πρβλ. Ἰωάνν. Ἐ. Ἰωαννίδου, *Κωνσταντῖνος ΙΒ'*, τόμ. Β', σ. 788, ὅπου περιγράφονται αἱ πράγματι ἄθλια συνθήκαι κρατήσεως τῶν κατηγορουμένων. Βλ. καὶ *Αὐτόθι*, σσ. 825-827. Πρβλ. καὶ Σπ. Μαρκεζίνη, *Πολιτικὴ Ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος*. Σειρὰ Β': *Σύγχρονος Ἑλλάς*, τόμ. 2, σ. 136.

33. Βλ. ἐφ. Ἑστία, φ. τῆς 10^{ης} Ὀκτωβρίου 1922, σ. 4.

34. Βλ. ἐφ. Ἑστία, φ. τῆς 14^{ης} Ὀκτωβρίου 1922, σ. 4· φ. τῆς 25^{ης} Ὀκτωβρίου 1922, σ. 4· φ. τῆς 27^{ης} Ὀκτωβρίου 1922, σ. 4. Κατὰ τὴν 18^{ην} Ὀκτωβρίου ἀνεκοινώθη ἐπισήμως ὅτι ἐπρόκειτο νὰ διαيرهθῇ ἡ κατὰ τῶν ὑπευθύνων δίκη εἰς τέσσαρα «στάδια», δηλ. πρῶτον τῶν πολιτικῶν ὑπευθύνων καὶ τοῦ Ἀρχιστρατήγου, ἀκολούθως τῶν στρατιωτικῶν οἱ ὅποιοι εἶχον ἐγκαταλείψει τὰς θέσεις των ἐνώπιον τοῦ ἐχθροῦ, τῶν ἐνεχομένων εἰς στρατιωτικὰς καταχρήσεις καὶ τέλος τῶν ὑποπεσάντων εἰς ὑπέρβασιν καθήκοντος. Βλ. Ἰωάνν. Ἐ. Ἰωαννίδου, *Κωνσταντῖνος ΙΒ'*, τόμ. Β', σ. 788. Ἐκ τῶν λοιπῶν τριῶν «σταδίων» οὐδὲν ἐπραγματοποιήθη. Περὶ τῶν εὐθυνῶν τῶν στρατιωτικῶν οἱ ὅποιοι εἶχον ἐγκαταλείψει τὰς θέσεις των ἐνώπιον τοῦ ἐχθροῦ συνεστήθη ἀκολούθως κατὰ τὴν 15^{ην} Φεβρουαρίου 1923 ἡ εἰδικὴ Ἀνακριτικὴ Ἐπιτροπὴ Ἐπιχειρήσεων Μικρᾶς Ἀσίας ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ ὑποστρατήγου πυρ. Κωνστ. Μαζαράκη. Περὶ αὐτῆς καὶ τῆς τελικῆς ἐκβάσεως τοῦ ἔργου της βλ. Χαρ. Γ. Δημακοπούλου, «Αἱ Ἀνακριτικαὶ Ἐπιτροπαὶ περὶ τῶν εὐθυνῶν τῶν

τὸ Πόρισμα ὑπὸ τὸν τίτλον: «Μερικὴ Ἑκθεσις ἐνεργηθείσης ἀνακρίσεως ὑπὸ τῆς Ἀνακριτικῆς Ἐπιτροπῆς». Τὸ κείμενον τοῦ Πορίσματος ἐδημοσιοποιήθη καὶ διὰ τῶν ἐφημερίδων τῆς ἐποχῆς κατὰ τὴν 26^{ην} Ὀκτωβρίου³⁵ καὶ ἐν συνεχείᾳ ἐξετυπώθη εἰς ἴδιον τεῦχος.³⁶ Ἐπ' αὐτοῦ τοῦ Πορίσματος φέρεται ὅτι ἐστηρίχθη ἡ παραπομπὴ τῶν ὀκτὼ πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν εἰς τὸ Εἰδικὸν Ἑκτακτὸν Στρατοδικεῖον, ὡς ἐὰν δὲν εἶχεν ἤδη πολιτικὸν στόχον ἡ Ἐπαναστατικὴ Ἐπιτροπὴ.³⁷

Εἰς τὴν οὐσίαν τὸ κείμενον τοῦ Πορίσματος ἀπετέλει καθαρῶς πολιτικὸν κατηγορητήριον κατὰ τοῦ Βασιλέως Κωνσταντίνου καὶ τῶν Δημητρίου Γούναρη, Πέτρου Πρωτοπαπαδάκη, Γεωργίου Μπαλτατζῆ, Ξενοφώντος Στρατηγοῦ, Μιχαήλ Γούδα, Νικολάου Στράτου, Νικολάου Θεοτόκη, ὡς καὶ τοῦ τελευταίου, δι' ἐλαχίστους μῆνας, Διοικητοῦ τῆς Στρατιᾶς Μικρᾶς Ἀσίας ἀντιστρατήγου Γεωργίου Χατζανέστη. Εἰς βάρος τοῦ τελευταίου προσεγράφετο

στρατιωτικῶν διοικητῶν κατὰ τὴν Μικρασιατικὴν ὑποχώρησιν», Ἴδρυμα Ἱστορίας τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου καὶ τῆς ἀντίστοιχης ἐθνικῆς περιόδου, Ἀνακοινώσεις Ἡμερίδος γιὰ τὴν ἐπέτειο τοῦ θανάτου τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου (16 Μαρτίου 2005), Ἐν Ἀθήναις 2005, τόμ. Β', σσ. 41-67.

35. Βλ. ἐνδεικτικῶς ἐφ. Ἑστία, φ. τῆς 26^{ης} Ὀκτωβρίου 1922, σ. 1-4· ἐφ. Σκρίπ, φ. τῆς 26^{ης} Ὀκτ. 1922, σσ. 1-4· ἐφ. Ἐμπρός, φ. τῆς 26^{ης} Ὀκτωβρίου 1922, σσ. 1-4· ἐφ. Ριζοσπιάστης, φ. τῆς 26^{ης} Ὀκτ. 1299, σσ. 1-2, φ. τῆς 27^{ης} Ὀκτ. 1922, σσ. 1-2, φ. τῆς 28^{ης} Ὀκτ. 1922, σ. 1.

36. Ἀνακριτικὴ Ἐπιτροπὴ Ἐνόχων Ἐθνικῆς Καταστροφῆς, *Μερικὴ Ἑκθεσις ἐνεργηθείσης Ἀνακρίσεως ὑπὸ τῆς Ἀνακριτικῆς Ἐπιτροπῆς*, ἄ.τ.ἔ.ἔ., ἀλλὰ τοῦ 1922 ἐν Ἀθήναις, πιθανῶς ἔκ τινος τῶν ἡμερησίων ἐφημερίδων τῆς ἐποχῆς. Τὸ Πόρισμα ἦτο **γνωμοδοτικόν**, ἀνεξαρτήτως τῆς ὀξύτητός του. Ἡ **ἀπόφασις** ἀπέκειτο εἰς τὴν Ἐπαναστατικὴν Ἐπιτροπὴν, ἡ ὁποία ἄλλωστε δὲν ἀπετελεῖτο ἐξ ἱστορικῶν ἢ λογίων ἀλλ' ἐκ προσώπων ποὺ εἶχον συμμετοχὴν εἰς τὰ συντελεσθέντα καὶ κατόπιν ἐκρίθησαν λίαν δυσμενῶς. Βλ. τὸ ἐπίσημον Ἀνακοινωθὲν τῆς 25^{ης} Ὀκτωβρίου 1922 ὡς ἐξεδόθη ὑπὸ τῆς Ἀνακριτικῆς Ἐπιτροπῆς καὶ ἐβεβαίωσεν ὅτι τὸ Πόρισμα εἶχεν ὑποβληθῆ εἰς τὴν Ἐπαναστατικὴν Ἐπιτροπὴν «ὥςθις θὰ ἀποφανθῇ περὶ τῆς παραπομπῆς τούτων (: τῶν ἀνακριθέντων) εἰς τὸ Στρατοδικεῖον», ἐφ. Σκρίπ, φ. τῆς 25^{ης} Ὀκτωβρίου 1922, σ. 4. Πρβλ. Χαρ. Γ. Δημακοπούλου, «Αἱ Ἀνακριτικαὶ Ἐπιτροπαὶ περὶ τῶν εὐθυνῶν τῶν στρατιωτικῶν διοικητῶν κατὰ τὴν Μικρασιατικὴν ὑποχώρησιν», γενικῶς, Ἀποτελεῖ δειλίαν καὶ ὑποκρισίαν ὅτι ἐστηρίχθησαν τὰ μέλη τῆς Ἐπαναστατικῆς Ἐπιτροπῆς καὶ τοῦ Στρατοδικείου εἰς τὰ περιληφθέντα εἰς τὸ Πόρισμα στοιχεῖα, ὅταν ἐν συνεχείᾳ κατηγορήθησαν τὰ ἐν λόγῳ διὰ τὰς ζημιολόγους ἐνεργείας των.

37. Τὸ Ἐγκλητήριον Ἐγγραφον ὑπὸ ἡμερομηνίαν 26 Ὀκτωβρίου 1922 βλ. ἐν Γερ. Βασιλάτου, *Ἡ Δίκη καὶ ἡ ἐκτέλεσις τῶν Ἑξ*, σσ. 72-74.

κυρίως ἡ ἀπόφασις τῆς ἀποσπάσεως στρατιωτικῶν δυνάμεων ἐκ τοῦ Μικρασιατικοῦ Μετώπου καὶ ἡ ἀποστολὴ των εἰς τὴν Θράκην μὲ στόχον τὴν πραγματοποίησιν ἐλιγμοῦ πρὸς κατάρληψιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως. "Ὅπως ἐσημειοῦτο εἰς τὸ Πόρισμα «*Ἡ σύλληψις τῆς ἐπιχειρήσεως κατὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐὰν δὲν ᾗτο σκοτίον ἐγκλημα, εἶνε ἀσφαλῶς ἀποτέλεσμα διανοητικῆς παρακρούσεως. Ποῖος ὁ λόγος τῆς μεταφορᾶς τῶν δυνάμεων ἐκ Μ. Ἀσίας εἰς Θράκην, ἐφ' ὅσον οὐδεμία ἔνδειξις ὑπῆρχε ὅτι θὰ ἐπέτρεπον οἱ Σύμμαχοι τοιαύτην τινὰ ἐνέργειαν;*».³⁸

Ἐν τῷ μεταξύ, ἀπὸ τῆς 12^{ης} Ὀκτωβρίου 1922, ἡ Ἐπαναστατικὴ Ἐπιτροπὴ διὰ Διατάγματός της, *Περὶ συστάσεως καὶ λειτουργίας Ἐκτάκτου Στρατοδικείου πρὸς ἐκδίκασιν τῶν κατὰ τῶν ὑπαιτίων τῆς Ἐθνικῆς Καταστροφῆς κατηγοριῶν*,³⁹ ἐθέσπισεν, ἐπαναστατικῶ δικαίῳ, τὸ ὄργανον τὸ ὁποῖον θὰ ἔκρινε τοὺς κατηγορουμένους στρατιωτικούς καὶ πολιτικούς. Τὸ εἰδικὸν κατὰ τὴν ἰδίαν βούλησιν τῆς Ἐπαναστατικῆς Ἐπιτροπῆς ἔκτακτον στρατοδικεῖον ὠρίσθη 11-μελές, ἀντὶ τῆς συνήθους 7μελοῦς συνθέσεως ποὺ προεβλέπετο ἀπὸ τοῦ 1860 καὶ εἶχε τηρηθῇ σταθερῶς. Προεβλέφθη ἐπίσης ἡ συμμετοχὴ Ἐπαναστατικοῦ Ἐπιτρόπου, ἀλλὰ καὶ δύο ἀναπληρωτῶν Ἐπαναστατικῶν Ἐπιτρόπων, ὡς καὶ ἐνὸς ἀναπληρωτοῦ τοῦ Προέδρου καὶ ὁκτὼ ἀναπληρωματικῶν μελῶν τοῦ δικαστηρίου, δοθέντος ὅτι οἱ κατηγορούμενοι εἶχον τὸ δικαίωμα, βάσει τοῦ αὐτοῦ διατάγματος, νὰ ζητήσουν τὴν ἐξάρισιν μέχρι πέντε μελῶν τοῦ Στρατοδικείου, πλὴν τοῦ Προέδρου, τοῦ Ἐπαναστατικοῦ Ἐπιτρόπου καὶ τοῦ Γραμματέως.

Ἐπίσης προεβλέφθη διὰ τοῦ ὡς ἄνω Διατάγματος ὅτι καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς δίκης θὰ «συνήδρευον» τρία ἀναπληρωματικὰ μέλη κατὰ τὴν τάξιν τοῦ διορισμοῦ των, καὶ θὰ μετεῖχον εἰς τὴν ἀκροαματικὴν διαδικασίαν, ἐνῶ εἰς τὴν διάσκεψιν καὶ τὴν λῆψιν τῆς ἀποφάσεως θὰ παρίσταντο (!) πρὸς πιθανὴν ἀναπλήρωσιν τῶν τακτικῶν μελῶν «*τυχὸν ἐξ ἀνωτέρας βίας κωλυθέντων*». Ἦδη αὐτὴ ἡ ρύθμισις, ἡ ὁποία ἀνέτρεπε γενικῶς καθιερωμένας δικονομικὰς ἀρχάς, καθίστα τὸ δικαστήριον πλήρως ἔκθεσμον. Εἵχομεν δεδομένην πολιτικὴν βούλησιν μὲ συγκεκριμένον σκοπόν, πολιτικὸν ἀλλὰ καὶ στρατιωτικόν. Ἀργότερον, Ἐπιτροπαὶ Κρίσεως προέβησαν εἰς ἔλεγχον τῶν στρατιωτικῶν ἐνεργειῶν τοῦ Νικ. Πλαστήρα καὶ ἄλλων ἐκ τῶν «φίλων» τῆς Ἐπαναστάσεως καὶ διετύπωσαν ἐντόνους κρίσεις κατ' αὐτῶν.⁴⁰

38. Ἀνακριτικὴ Ἐπιτροπὴ Ἐνόχων Ἐθνικῆς Καταστροφῆς, *Μερικὴ Ἐκθεσις Ἐνεργηθείσης Ἀνακρίσεως ὑπὸ τῆς Ἀνακριτικῆς Ἐπιτροπῆς*, σ. 23.

39. *Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως*, φ. Α' 199 (13 Ὀκτ. 1922), σσ. 1215-1216.

40. Βλ. συνοπτικῶς τὸ ἤδη μνημονευθὲν δημοσίευμα: Χαρ. Γ. Δημακοπούλου, «Αἱ

“Ας προστεθῇ ὅτι ὠρίσθη μὲν ὅτι ἡ δίκη θὰ διεξήγηση βάσει τῆς Στρατ. Ποινικῆς Νομοθεσίας καὶ τοῦ Ποινικοῦ Νόμου, συνεπῶς θὰ ἐπεβάλλοντο αἱ ἤδη προβλεπόμενα ποινὰ διὰ τὰ μέλλοντα νὰ κριθοῦν ἐγκλήματα, ἀλλὰ προσετέθη αὐθαιρέτως ὑπὸ τῆς Ἐπαναστατικῆς Ἐπιτροπῆς καὶ διὰ πρώτην καὶ μόνην φορὰν εἰς τὰ ἐλληνικὰ δικαστικὰ χρονικά, ἡ ποινὴ τῆς ὑπερορίας, ἰσοβίου ἢ προσκαίρου, προσδιοριζομένη καὶ καταλογιζομένη κατὰ τὴν κρίσιν τοῦ Στρατοδικείου.⁴¹ Τὴν σχετικὴν ρύθμισιν προέτεινεν ὁ Ἀλέξ. Διομήδης εἰς ἰδιαιτέραν σύσκεψιν, ἐπιδιώκων τὴν ἐκτόνωσιν τῶν ἀντιπαλοτήτων.⁴²

Ἐπίσης προεβλέφθη εἰς τὸ καταληκτῆριον ἄρθρον 20 τοῦ Διατάγματος ὅτι: «Κατὰ τῶν ὑπὸ τοῦ Ἐκτάκτου Στρατοδικείου ἐκδιδομένων ἀποφάσεων οὐδὲν χωρεῖ τακτικὸν ἢ ἔκτακτον ἔνδικον μέσον, ἡ ἐκτέλεσις δὲ αὐτῶν γίνεται συμφώνως τοῖς κειμένοις Νόμοις διαταγῇ τῆς Ἐπαναστατικῆς Ἐπιτροπῆς». Καὶ ἡ ἐν λόγῳ πρόβλεψις ἀπετέλει παραβίασιν τοῦ ὅλου πνεύματος τῆς ἐλληνικῆς νομοθεσίας ἀπὸ ἰδρύσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους, στηριζομένου εἰς τὴν ἀντίληψιν τοῦ Κράτους Δικαίου καὶ συνεπῶς τοῦ σεβασμοῦ τὸσον τοῦ φυσικοῦ δικαστοῦ ὅσον καὶ τῆς δυνατότητος προσφυγῆς πρὸς θεραπείαν πασχουσῶν δικαστικῶν ἀποφάσεων. Κατὰ τὴν ἀκροαματικὴν διαδικασίαν ὁ Πρόεδρος τοῦ Στρατοδικείου εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ ἀπαγορεύσῃ τὰς ἐρωτήσεις αἱ ὁποῖαι θὰ ἔκρινεν ὅτι ἀπεσκόπουν εἰς τὴν παρέλκυσιν τῆς δίκης «καὶ οὐχὶ εἰς τὴν ἀνακάλυψιν τῆς ἀληθείας».

Ἀνακριτικαὶ Ἐπιτροπαὶ περὶ τῶν εὐθυνῶν τῶν στρατιωτικῶν διοικητῶν κατὰ τὴν Μικρασιατικὴν ὑποχώρησιν», καὶ Τῆς Αὐτῆς, «Ἡ Ἐκθεσις τοῦ Στρατηγοῦ Κ. Μοσχοπούλου περὶ τῶν αἰτίων τῆς ὑποχωρήσεως τοῦ Στρατοῦ εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν», Παρνασσός, τόμ. ΜΘ' (2007), σσ. 307–356. Ἐκ τῶν πορισμάτων τῶν ὡς ἄνω Ἐπιτροπῶν προέκυψαν βαρύνταται εὐθύναι κατὰ τῶν μελῶν τῆς Ἐπαναστατικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ 1922, με ἀποτέλεσμα ὅχι μόνον νὰ μὴ ὑπάρξῃ παραπομπὴ εἰς δίκην, ἀλλὰ καὶ νὰ φυλακισθῇ ὁ ὑποστράτηγος Κωνστ. Μαζαράκης, Πρόεδρος τῆς Ἀνακριτικῆς Ἐπιτροπῆς Ἐπιχειρήσεων Μικρᾶς Ἀσίας. Ἀνάλογα ὑπῆρξαν τὰ πορίσματα τῆς Ἐπιτροπῆς Μοσχοπούλου, τὰ περισσότερα τῶν ὁποίων δὲν ἐδημοσιοποιήθησαν τότε.

41. Βλ. ἄρθρ. 18 τοῦ Διατάγματος τῆς Ἐπαναστατικῆς Ἐπιτροπῆς τῆς 12^{ης} Ὀκτωβρίου 1922, *Περὶ συστάσεως καὶ λειτουργίας Ἐκτάκτου Στρατοδικείου πρὸς ἐκδίκασιν τῶν κατὰ τῶν ἐπαιτίων τῆς Ἑθνικῆς Καταστροφῆς κατηγοριῶν, Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως*, φ. Α' 199 (13 Ὀκτ. 1922), σ. 1216.

42. Μιλτ. Ἰ. Μαλίνου, *Τὰ τραγικὰ ἡμερονύκτια*, σσ. 222–225. Ἀντιθέτως: ὁ Γρηγ. Δαφνῆς, *Ἡ Ἑλλάς μεταξὺ δύο πολέμων, 1923–1940*, τόμ. Α', σσ. 17–18. Πρβλ. Σπ. Μαρκεζίνη, *Πολιτικὴ Ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος*. Σειρὰ Β': *Σύγχρονος Ἑλλάς*, τόμ. 2, σσ. 130–131.

Παρά τὰ πολλὰ πρῶτα ἔκθεσμα στοιχεῖα ποὺ περιέλαβε τὸ Διάταγμα τῆς 12^{ης} Ὀκτωβρίου 1922, ἐν τούτοις ὑπῆρξαν καὶ δυσμενέστερα. Μετὰ τέσσαρας ἡμέρας, κατὰ τὴν 16^{ην} Ὀκτωβρίου, ἐξεδόθη νέον Διάταγμα τῆς Ἐπαναστατικῆς Ἐπιτροπῆς τροποποιητικὸν τοῦ πρώτου.⁴³ Δι' αὐτοῦ ὠρίσθη ὅτι θὰ μετεῖχον τῶν ἐργασιῶν τοῦ Στρατοδικείου τρεῖς τακτικοὶ Ἐπαναστατικοὶ Ἐπίτροποι, ἐνῶ κατηργήθησαν αἱ διατάξεις περὶ ἀναπληρωτῶν. Καὶ συγκαταβατικῶς ὠρίσθη ὅτι ὡς Ἐπαναστατικοὶ Ἐπίτροποι ἠδύναντο νὰ διορισθοῦν καὶ στρατ. δικαστικοὶ σύμβουλοι, δηλ. ἀξιωματικοὶ τοῦ Σώματος τῆς Στρατιωτικῆς Δικαιοσύνης.

Τέλος, εἰς τὸ νεώτερον Διάταγμα τῆς Ἐπαναστατικῆς Ἐπιτροπῆς προεβλέφθη ὅτι τὰ μέλη τοῦ Στρατοδικείου δὲν θὰ διωρίζοντο ὑπὸ τοῦ Ὑπουργοῦ τῶν Στρατιωτικῶν, ὡς ἀρχικῶς εἶχεν ὀρισθῇ, ἀλλ' ἀπ' εὐθείας ὑπὸ τῆς Ἐπαναστατικῆς Ἐπιτροπῆς. Τοῦτο δὲ ἐνῶ ἤδη εἶχεν ἀρχίσει νὰ «ὀμαλοποιεῖται» ἡ κατάστασις καὶ εἶχεν ἀναλάβει τὴν πρωθυπουργίαν ὁ Σ. Κροκιδᾶς κατὰ τὴν 21^{ην} Σεπτεμβρίου 1922, μὲ πλήρεις κυβερνητικὰς ἐξουσίας. Ἡ ρύθμισις προεβλέφθη διὰ νὰ μὴ τεθῇ θέμα τηρήσεως τῶν γενικῶν διατάξεων τοῦ Στρατιωτικοῦ Ποινικοῦ Δικαίου καὶ χρειασθῇ νὰ ἀναζητηθοῦν ἀξιωματικοὶ ἐκ τῆς ἀποστρατείας πρὸς σύνθεσιν τοῦ Ἐκτάκτου Στρατοδικείου.

Συμφώνως πρὸς τὴν μαρτυρίαν τοῦ τότε Ὑπουργοῦ τῶν Στρατιωτικῶν Ἀναστ. Ἀ. Χαραλάμπη, οὗτος, ἐν τῷ πλαίσιῳ τῶν καθηκόντων του, κατήρτισε πῖνακα ἀνωτάτων καὶ ἀνωτέρων ἀξιωματικῶν ἐκ τῶν ὁποίων θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἐπιλεγοῦν τὰ μέλη τοῦ Στρατοδικείου. Ἀναφέρει σχετικῶς: «Ἀμέσως μετὰ τὴν δημοσίευσιν τοῦ ὡς προεῖρηται διατάγματος (: περὶ συγκροτήσεως Ἐκτάκτου Στρατοδικείου) κατήρτισα γενικὸν κατάλογον τῶν ἀξιωματικῶν ἐκ τοῦ ὁποίου ἠδύναντο νὰ ἐκλεγῶσι τὰ μέλη τοῦ ἐκτάκτου στρατοδικείου. Τὸν κατάλογον τοῦτον διατηρῶ ἀκόμῃ, περιελάμβανε δὲ τοὺς κάτωθι ἀξιωματικούς: Γενικοὺς ἀξιωματικούς (: δηλ. στρατηγούς): Ἐμμ. Ζυμβρακάκη, Γεώργ. Πολυμενᾶκον, Κ. (ωνστ.) Νίδερ, Π. Πιεροῦ-Μανρομιχάλην, Ἰ. Νεγρεπόντην, Ν. Βλαχόπουλον, Γ. Λεοναρδόπουλον, Ἀ. Πλατῆν, Ἰ. Τριλίβαν, Π. Γαργαλίδην, Ἀλ. Ὁθωναῖον, Κ. Μανέταν (συνταγματάρχας) τοῦ πεζικοῦ: Ἡλ. Κυριακόπουλον, Ἰ. Δέδεν, Β. Κουρουσόπουλον, Κ. Πέτσαν, Π. Μένην (: Παναγ. Μίνην), Β. Τσιρογιάννην, Χ. Σουμπασᾶκον, Δ. Σταυριανόπουλον, Ἀ. Μάρκον, Δ. Πετρίτην, Π. Λαμπίρη, Κ. Τζαβέλλαν, Β. Ἀναγνώστον, Θ. Ξύδην, Π.

43. Διάταγμα τῆς Ἐπαναστατικῆς Ἐπιτροπῆς τῆς 16^{ης} Ὀκτωβρίου 1922, *Περὶ τροποποιήσεως τοῦ ἀπὸ 12 Ὀκτωβρίου ἐ.ε. Ἐπαναστατικοῦ Διατάγματος*, Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως, φ. Α' 203 (16 Ὀκτ. 1922), σ. 1239.

Κωτούλαν, Γ. Σπυρίδωνα· τοῦ πυροβολικοῦ: Ἀ(ρθοῦρ.). Μπάλμπην, Σ. Μαρκουλάκη, Γ. Σολιώτην, Ν. Ζαφειρίου, Μ. Κριεζῆν, Κ. Μαμούρη, Π. Μελισσηρόν· τοῦ μηχανικοῦ: Δ. Σαχτούρη, Δ. Μπότσαρη, Μ. Μοντούση· τοῦ ἱππικοῦ: Ν. Σπυρόπουλον, Π. Νικολαΐδην, Ἀ. Δεδούση, Κ. Κέφαλον, Γ. Σκανδάλην· τοῦ μεταγωγικοῦ: Σ. Μπασιάκον, Ν. Ἰωαννίδην· τῆς Στρατιωτικῆς Δικαιοσύνης: Ν. Ζουρίδην, Κ. Τσερούλην, <Εὐστ.> Ἀνανιάδην, <Ἀνδρ.> Μαντζούφαν, Ἐ. <παμ.> Βλαστόν, <Θεόδ.> Ἀντωνιάδην. Ὅσον ἀφορᾷ διὰ τοὺς ἀξιωματικούς τοῦ Ναυτικοῦ ἐζήτησα τὴν γνώμην τοῦ Ὑπουργοῦ, ὁ ὁποῖος διὰ τῆς ὑπὸ ἡμερομηνίαν 16 Ὀκτωβρίου 1922 ἐπιστολῆς του μοὶ ἔγραψε τὰ ἐξῆς:

Κύριε Συνάδελφε, συμφώνως πρὸς τὴν ἐπιθυμίαν σας κατήρτισα τὸν ὅπισθεν κατάλογον τῶν ἀξιωματικῶν τοὺς ὁποῖους κρίνω ὡς ἔχοντας τὰ προσόντα τῆς ἀμεροληψίας καὶ εὐθυκρισίας καὶ δυναμένους νὰ προσανατολισθῶσι πρὸς τὰς περιστάσεις. Ὑποθέτω ὅτι ἡ ἐκλογή μεταξὺ αὐτῶν θὰ δύναται νὰ ἐκανοποιήσῃ τοὺς πάντας. Μετὰ πάσης τιμῆς, Δ. Παπαχρηῆτος.

Ὑποναύαρχοι: Κ. Βούλγαρης, Ἀλ. Κριεζῆς. Πλοίαρχοι: Ν. Μακκάς, Β. Λοπρέστης, Σ. Παρουργιάς. Ἀντιπλοίαρχοι: Π. Βούλγαρης, Π. Δημούλης, Χ. Λιάμπης.

Ἐκ τοῦ ὡς ἄνω γενικοῦ καταλόγου ἀξιωματικῶν κατὰ τὴν κρίσιν μου κατήρτισα δύο πίνακας Α καὶ Β συνθέσεως τοῦ ἐκτάκτου στρατοδικείου μὲ ὀνόματα, διὰ τина τῶν ὁποίων ἡ Ἐπαναστατικὴ Ἐπιτροπὴ δὲν θὰ εἶχεν ἀντίρρησην καὶ διὰ ἄλλα <διὰ τὰ ὅποια> ἡ κοινὴ γνώμη καὶ οἱ μέλλοντες νὰ δικασθῶσι θὰ διέκειντο εὐμενῶς, ἐσκεπτόμην δέ, ὅταν ὁ καιρὸς ἐπιστῇ, ἐκ συμφώνου μετὰ τῆς Ἐπαναστατικῆς Ἐπιτροπῆς ἐκ τῶν ὀνομάτων τούτων νὰ κατήρτιζον τὸν ὀριστικὸν πίνακα. Ὁ πίναξ Α περιελάμβανε τοὺς ἐξῆς ἀξιωματικούς: ἀντιστράτηγος Γ. Πολυμενᾶκος, Πρόεδρος, <Στρατ.> Δ. Σύμβουλος α' Ν. Ζουρίδης ἢ συνταγματάρχης Ν. Γρηγοριάδης, Βασιλικοὶ Ἐπίτροποι. <Στρατ.> Δ. Σύμβουλος α' Κ. Τσερούλης, ἀναπλ. Βασίλ. Ἐπίτροπος. Τακτικὰ μέλη: Ὑποστράτηγοι Ἀ. Βλαχόπουλος, Ἰ. Τριλίβας, Ἀ. Ὁθωναῖος, ὑποναύαρχος Κ. Βούλγαρης. Συνταγματάρχαι Ἀρ. Μπάλμπης, Ἀθ. Τσεκούρας, Π. Νικολαΐδης (ἢ Ἐ. Μπασιάκος), Στρ. Δ. Σύμβουλοι: <Ἀνδρ.> Μαντζούφας, <Εὐστ.> Ἀνανιάδης, Πλοίαρχος Ν. Μακκάς. Ἀναπληρωματικὰ μέλη: Ὑποστράτηγος Ἀ. Πλατῆς, συνταγματάρχαι Θ. Ξύδης, Γ. Σκανδάλης, Π. Λαμπίρης, Γ. Σολιώτης (ἢ Ἐ. Μαρκουλάκης), Στρ. Δ. Σύμβουλοι <α'> Ἐ. Βλαστός, <Θεόδ.> Ἀντωνιάδης.

Ὁ πίναξ Β περιελάμβανε τοὺς ἐξῆς ἀξιωματικούς: Ὑποστράτηγος Ν.

Βλαχόπουλος, Πρόεδρος. Ὑποναύαρχος Κ. Βούλγαρης, ἀναπλ. Πρόεδρος. Δικ. Σύμβουλος Α' Ν. Ζουρίδης ἢ συνταγματάρχης Ν. Γρηγοριάδης, Βασ. Ἐπίτροποι, Δικ. Σύμβουλος Α' Κ. Τσερούλης, ἀναπλ. Βασ. Ἐπίτροπος. Τακτικά μέλη: Ὑποστράτηγοι Ἰ. Τριλίβας, Ἀ. Ὁθωναῖος, ὑποναύαρχος Ἀλ. Κριεζῆς, συνταγματάρχαι Ἀ. Μπάλμπης, Θ. Ξόδης, Π. Λαμπίρης, Ἀ. Τσεκούρας, Π. Νικολαΐδης (ἢ Ἐ. Μπασιάκος), Στρ. Δ. Σύμβουλοι Α' Μαντζούφας, Ἀνανιάδης. Ἀναπληρωματικά μέλη: Ὑποστράτηγος Ἀ. Πλατῆς, συνταγματάρχαι Ν. Σουμπασᾶκος (ἢ Ἀ. Μάρκου), Γ. Σκανδάλης, Στ. Μανρογένης, Στρ. Δικ. Σύμβουλοι Α' Ἐ. Βλαστός, (Θ.) Ἀντωνιάδης»⁴⁴.

Ἐκ τοῦ συνόλου τῶν προταθέντων ὑπὸ τοῦ Ὑπουργοῦ τῶν Στρατιωτικῶν ἀξιωματικῶν μόνον ὁ στρατηγὸς Ἑμμ. Ζυμβρακάκης ἦτο ἀρχαιότερος τοῦ Γ. Χατζανέστη.

Ὁ Ἀ. Χαραλάμπης ἀναφέρει ἐπιπροσθέτως ὅτι κατὰ τὴν 13^{ην} Ὀκτωβρίου 1922 ἐστάλη πρὸς αὐτὸν ὑπὸ τῆς Ἐπαναστατικῆς Ἐπιτροπῆς σχέδιον διατάγματος περὶ τῆς συνθέσεως τοῦ Ἐκτάκτου Στρατοδικείου, διαφόρου εἰς γενικὰς γραμμὰς πρὸς τὰς προτάσεις τοῦ ἰδίου ὡς ἀρμοδίου Ὑπουργοῦ Στρατιωτικῶν. Ὁ ὑπουργὸς ἡρνήθη νὰ ὑπογράψῃ τὸ διάταγμα καὶ ἐζήτησε συνάντησιν μετὰ τοῦ Προέδρου τῆς Ἐπαναστατικῆς Ἐπιτροπῆς Στ. Γονατᾶ. Κατ' αὐτὴν ὁ Ὑπουργὸς διετύπωσε τὴν ἔντονον ἀντίρρησίν του πρὸς τὴν διαδικασίαν πού ἐπελέγετο ὑπὸ τῆς Ἐπαναστατικῆς Ἐπιτροπῆς: «Διὰ τοῦ διορισμοῦ τοῦ προσωπικοῦ τοῦ Ἐκτάκτου Στρατοδικείου ὑπὸ τοῦ Ὑπουργοῦ τῶν Στρατιωτικῶν ἢ Ἐπανάστασις μεταβιβάζει ἀκεραίας τὰς εὐθύνas εἰς αὐτὸν καὶ εἰς τὴν Κυβέρνησιν. Ἡ τοιαύτη εὐθύνη καλύπτεται ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον διὰ τοῦ διορισμοῦ ὡς δικαστῶν προσώπων τὰ ὅποια ἡ Κοινὴ Γνώμη νὰ μὴ κρίνῃ ὅτι προκαταβολικῶς ἔχουσι προεξοφλήσει τὴν καταδικαστικὴν ἀπόφασίν των, ὅτι διάκεινται ἀδιαλλάκτως καὶ ὅτι ὁ διορισμὸς των ἰσοδυναμεῖ ὡς τοιοῦτος δημίων. Εἶναι διαφορετικὴ ἡ εὐθύνη τινός, ἐνεργοῦντος ὡς ἐπαναστάτου καὶ ἀναλαμβάνοντος τοιαύτην οἶονεῖ ἀτομικῶς, καὶ ἄλλη ἡ εὐθύνη τινός ὡς μέλους Κυβερνήσεως».⁴⁵ Κατόπιν αὐτοῦ ἀπεφασίσθη

44. Βλ. Ἀναστ. Ἀ. Χαραλάμπη, *Ἀναμνήσεις*, σσ. 105-106. Πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι τὸσον ὁ «γενικὸς κατάλογος» ὅσον καὶ οἱ δύο κατάλογοι «συνθέσεως» τοῦ Ἐκτάκτου Στρατοδικείου, ὡς συνετάγησαν ὑπὸ τοῦ Ὑπουργοῦ Στρατιωτικῶν Ἀναστ. Χαραλάμπη, ἦσαν πράγματι λίαν «ἐπιλεκτικοί» ὡς πρὸς τὰ πρόσωπα, δοθέντος ὅτι παρεῖχετο ἡ δυνατότης νὰ ἐπιλεγοῦν καὶ ἄλλοι ἀξιωματικοὶ ἀρχαιότεροι καὶ ἄρα ἀρμοδιότεροι νὰ κρίνουν τὸν Γ. Χατζανέστην.

45. Βλ. Ἀναστ. Ἀ. Χαραλάμπη, *Ἀναμνήσεις*, σ. 109.

ὁ διορισμὸς τῶν μελῶν τοῦ Ἐκτάκτου Στρατοδικείου δι' ἀποφάσεως τῆς Ἐπαναστατικῆς Ἐπιτροπῆς καὶ ἐξεδόθη τὸ δεύτερον Διάταγμα τῆς 16^{ης} Ὀκτωβρίου 1922,⁴⁶ ἐπηρεολούθησε δὲ μόλις κατὰ τὴν 29^{ην} Ὀκτωβρίου ἡ Διαταγὴ περὶ συγκροτήσεως τοῦ Ἐκτάκτου Στρατοδικείου.⁴⁷

Ἡ προεδρία τοῦ Στρατοδικείου ἀνετέθη εἰς τὸν ὑποστράτηγον Ἀλέξ. Ὁθωνάϊον,⁴⁸ ἀξιωματικὸν πολὺ νεώτερον καὶ κατώτερον κατὰ βαθμὸν τοῦ

46. Διάταγμα τῆς Ἐπαναστατικῆς Ἐπιτροπῆς τῆς 16^{ης} Ὀκτωβρίου 1922, *Περὶ τροποποιήσεως τοῦ ἀπὸ 12 Ὀκτωβρίου ἐ.ἔ. Ἐπαναστατικοῦ Διατάγματος, Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως*, φ. Α' 203 (16 Ὀκτ. 1922), σ. 1239.

47. Βλ. Μιλτ. Ἰ. Μαλαίνου, *Τὰ τραγικὰ ἡμερολόγια*, σσ. 325-327 καὶ Ἰ. Ἰωαννίδου, *Κωνσταντῖνος ΙΒ'*, τόμ. Β', σσ. 791-792. Βλ. καὶ ἐφ. Ἑστία, φ. τῆς 30^{ης} Ὀκτωβρίου 1922, σ. 4, ὅπου ἀνεκοινοῦτο λεπτομερῶς τὸ περιεχόμενον τῆς σχετικῆς Διαταγῆς. Πρβλ. ἐφ. Σκρίπ, φ. τῆς 11^{ης} Ὀκτωβρίου 1922, σ. 4, ὅπου σημειοῦται πρὸ τῆς συγκροτήσεως τοῦ Ἐκτάκτου Στρατοδικείου ὅτι τοῦτο θὰ ᾔτο πολυμελέστερον τῶν συνήθων καὶ ὅτι θὰ ὠρίζετο εἰδικῶς ὑπὸ τῆς Ἐπαναστατικῆς Ἐπιτροπῆς ἡ μέλλουσα νὰ ἐφαρμοσθῇ διαδικασία, δηλ. οἱ μέλλοντες νὰ ἐφαρμοσθοῦν δικονομικοὶ κανόνες. Προεβλέπετο δὲ ὅτι ἡ δίκη δὲν θὰ ἡδύνατο νὰ παραταθῇ «ἐπ' ἄπειρον».

Ἀρχικῶς ἀνεκοινώθη κατὰ τὴν 21^{ην} Ὀκτωβρίου 1922 ὅτι εἶχε «καταρτισθῇ» «Ἐπαναστατικὸν Διάταγμα» τὸ ὁποῖον καθώριζε τὸν Πρόεδρον, τὸν ἀναπληρωτὴν αὐτοῦ, τοὺς Ἐπαναστατικοὺς Ἐπιτρόπους καὶ τὸν Γραμματέα, ἐνῶ ἀνηγγέλλετο ὅτι θὰ ἐπηρεολούθει ἕτερον περὶ τῆς λοιπῆς συνθέσεως τοῦ Στρατοδικείου (ἐφ. Ἑστία, φ. τῆς 21^{ης} Ὀκτωβρίου, σ. 4). Τελικῶς μόλις κατὰ τὴν 30^{ην} Ὀκτωβρίου ἐξεδόθη ἡ Διαταγὴ περὶ τῆς πλήρους συγκροτήσεως τοῦ Ἐκτάκτου Στρατοδικείου (βλ. ἐφ. Ἑστία, φ. τῆς 30^{ης} Ὀκτωβρίου 1922, σ. 4).

48. Ὁ Πρόεδρος τοῦ Ἐκτάκτου Στρατοδικείου Ἀλέξανδρος Ἀριστογείτονος Ὁθωνάϊος (1879-1971) ἀπεφοίτησε τῆς Στρατιωτικῆς Σχολῆς Εὐελπίδων τὴν 16.7.1900 ὡς ἀνθυπολοχαγὸς πεζικοῦ (συμμαθητῆς τοῦ Θ. Παγκάλου). Τὴν 18.7.1907 προήχθη εἰς ὑπολοχαγόν, τὴν 21.3.1911 εἰς λοχαγόν, τὴν 25.3.1914 εἰς ταγματάρχην, τὴν 12.1.1917 εἰς ἀντισυνταγματάρχην, τὴν 13.12.1917 εἰς συνταγματάρχην, τὴν 27.7.1920 εἰς ὑποστράτηγον. Ἐπομένως τὸν βαθμὸν τοῦτον ἔλαβεν ἐννέα μόλις ἔτη ἄφ' ἧς προήχθη εἰς λοχαγόν καὶ εἰς ἡλικίαν 41 ἐτῶν. Εἰς ἀντιστράτηγον προήχθη κατὰ τὴν 10.6.1924. Ὁ Ὁθωνάϊος μετέσχε τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγῶνος καὶ ᾔτο ἐκ τῶν ἡγετικῶν στελεχῶν τοῦ στρατιωτικοῦ κινήματος τοῦ 1909. Ἐλαβε μέρος εὐδοκίμως εἰς τοὺς Βαλκανικοὺς Πολέμους, τὸν Α' Παγκόσμιον Πόλεμον ἀπὸ τοῦ 1916 καὶ εἰς τὰς ἐκστρατείας εἰς Οὐκρανίαν καὶ Μικράν Ἀσίαν. Κατὰ τὴν τελευταίαν ταύτην ἐτραυματίσθη ὡς διοικητῆς τῆς Μεραρχίας Κυδωνιῶν εἰς μάχην πρὸς νότον τοῦ Τσάμ Τσιφλίκ (22.7.1920) καὶ ἀντικατεστάθη ὑπὸ τοῦ συνταγματάρχου Π. Γαργαλίδη. Ἀπεστρατεύθη τῇ αἰτήσει του τὴν 12.11.1920 λόγῳ τῆς μεταβολῆς τῶν πολιτικῶν πραγμάτων, ἀνεκλήθη δὲ εἰς τὴν ἐνέργειαν τὴν 6.11.1922.

Εἰς τὴν πολιτικὴν δίνην εἰσῆλθεν εὐθέως διὰ τῆς ἀναλήψεως τῆς προεδρίας τοῦ

ἀντιστρατήγου Γ. Χατζανέστη. Εἶναι λίαν παράδοξον ὅτι εἰς τὰς ἐφημερίδας τῆς ἐποχῆς ἀναφέρεται συνεργασία μεταξὺ τοῦ Προέδρου τοῦ Ἐκτάκτου

Ἐκτάκτου Στρατοδικείου τῷ 1922 καὶ ἀκολούθως διὰ τῆς ἀναλήψεως τῆς ἡγεσίας τοῦ «Στρατιωτικοῦ Συνδέσμου» τοῦ 1923, ὅστις ἐπεδίωξε καὶ ἐπέτυχε τὴν ἀπομάκρυνσιν τοῦ Βασιλέως Γεωργίου Β'. Μετὰ ταῦτα διώκησε τὸ Β' καὶ ἐν συνεχείᾳ τὸ Γ' Σῶμα Στρατοῦ, προήχθη δὲ εἰς ἀντιστράτηγον τὴν 10.6.1924, ἀμέσως μετὰ τὴν ἀνακηρύξιν τῆς ἀβασιλεύτου δημοκρατίας.

Διαφωνήσας πρὸς τὸν Θ. Πάγκαλον, παλαιὸν συμμαθητὴν του καὶ ὁμοιόβαθμον ἀλλ' ἀρχαιότερον, ἀπεστρατεύθη τὴν 18.1.1926, ἀλλ' ἀνεκλήθη τῷ 1926 μετὰ τὴν πτώσιν ἐκείνου, ἀπεστρατεύθη δὲ πάλιν κατὰ τὴν 28.12.1926 πρὸς διευκόλυνσιν τῆς συγκροτήσεως τῆς Οἰκουμενικῆς Κυβερνήσεως, καὶ ἀνεκλήθη ἐκ νέου τὸ 1929 διὰ Ψηφίσματος τῆς Βουλῆς. Μετὰ τὴν ἀνάκλησιν ταύτην διετέλεσεν Ἐπιθεωρητὴς τῆς Β' Γεν. Ἐπιθεωρήσεως Στρατοῦ καὶ ἐπὶ τῇ αὐθημερὸν καταρρεύσει τῆς ἀποπείρας τοῦ Ν. Πλαστήρα ὅπως καταλάβῃ πραξικοπηματικῶς τὴν ἀρχήν, ἀνέλαβε τὴν προεδρίαν προσωρινῆς κυβερνήσεως καὶ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Ὑπουργείου Στρατιωτικῶν ἀπὸ τῆς 6^{ης} Μαρτίου 1933 μέχρι τῆς 10^{ης} Μαρτίου 1933, ὅτε παρέδωσε τὴν ἀρχὴν εἰς τὸν Π. Τσαλδάρην, ἀρχηγρὸν τοῦ τότε πλειοψηφήσαντος Λαϊκοῦ Κόμματος. Ἐτέθη εἰς διαθεσιμότητα τὴν 14.3.1935 καὶ ἀπεστρατεύθη τὴν 30.4.1935, λόγῳ τοῦ Κινήματος τοῦ ἔτους ἐκείνου.

Ἀξιοματικὸς βαθεῖας μορφώσεως, ἀνδρεῖος, ἐντόνως ἐπηρεασμένος ἐκ τῶν μετὰ τὸ 1897 ὁραματισμῶν τοῦ Ἑθνους, ἐργατικὸς εἰς μεγάλον βαθμόν, συνεδέθη ἀπολύτως μὲ τὰ στρατιωτικὰ πράγματα τῆς δραματικῆς δεκαπενταετίας 1920-1935. Ἐθεωρεῖτο ὁ «πατριάρχης» τῶν βενιζελικῶν ἀξιοματικῶν καὶ ἀργότερον ὡς ὁ ἐπὶ κεφαλῆς τῆς ἀποκαλουμένης «φυσικῆς ἡγεσίας» τοῦ στρατοῦ ξηρᾶς.

Κατὰ τὸν Πόλεμον 1940-41 δὲν ἀνεκλήθη. Ἀργότερον καὶ βάσει τοῦ Κατοχικοῦ Νόμου 560/1943 ἡκρωρώθη τὸ διάταγμα τῆς ἀποστρατείας του καὶ ἐθεωρήθη ὅτι παρῆμεινεν ἐν ἐνεργείᾳ μέχρι τῆς 5.7.1941, ἀφ' ἧς καὶ ἀπεστρατεύθη λόγῳ ὀρίου ἡλικίας (Διάτ. 9.10.1943). Συγχρόνως ὅμως, καὶ ἀπὸ τῆς ἡμέρας ἐκδόσεως τοῦ ἐν λόγῳ διατάγματος περὶ ἀποκαταστάσεώς του, ἀνεκλήθη εἰς τὴν ἐνέργειαν ἐπὶ ἐν ἐξάμηνον (Διάτ. 16.11.1943), ἐν συνεχείᾳ δὲ καὶ ἐπὶ δεύτερον ἐξάμηνον (Διάτ. 8.3.1944) κατὰ τὰς διατάξεις κατοχικοῦ νόμου, ἀποβλέποντος εἰς ἐξασφάλισιν καλυτέρας καταστάσεως εἰς τοὺς ἀποστράτους ἀξιοματικούς.

Κατὰ τὴν αὐτὴν περίοδον συνεζητήθη μετ' ἐπιμονῆς τὸ ὄνομά του προκειμένου νὰ ἀνατεθῇ εἰς ἀνώτατον ἀξιοματικὸν κοινῆς παραδοχῆς ἢ ἀρχιστρατηγία τοῦ ἐνιαίου ἀνταρτικοῦ στρατοῦ (βλ. Σπ. Σαράφης, *Ὁ ΕΛΑΣ*, Ἐν Ἀθήναις 1946, σσ. 228-233).

Μετὰ τὴν Ἀπελευθέρωσιν ἀνετέθη εἰς τὸν Ὁθωναῖον ὑπὸ τῆς Κυβερνήσεως Γ. Παπανδρέου (ὃν καὶ εἶχε καταληφθῇ ὑπὸ τοῦ ὀρίου ἡλικίας τοῦ βαθμοῦ του) ἡ «ἀρχιστρατηγία τοῦ ἐμπολέμου στρατοῦ» (6.11.1944), παρητήθη ὅμως ταύτης μετὰ δεκαήμερον, διαφωνήσας ὡς πρὸς τὴν ἀκολουθητέαν τότε πολιτικὴν. Ἐτέθη καὶ πάλιν εἰς ἀποστρατείαν τὴν 25.1.1945.

Ὁ Ὁθωναῖος στρεφόμενος πολιτικῶς ὁλονὲν ἀριστερᾷ διετέλεσε Πρόεδρος τῆς «Πα-

Στρατοδικείου Ἀλεξ. Ὁθωναίου καὶ τοῦ ἐκ τῶν Ἐπαναστατικῶν Ἐπιτρόπων Κων. Γεωργιάδου κατὰ τὴν 20^{ην} Ὀκτωβρίου 1922, δηλ. πρὶν ἢ δημοσιευθῇ τὸ Διάταγμα περὶ συγκροτήσεως τούτου.⁴⁹

Τὰ λοιπὰ μέλη αὐτοῦ ἦσαν τὰ ἑξῆς: Ἀναπληρωτῆς Πρόεδρος ὁ ὑποναύαρχος Κωνστ. Βούλγαρης. Τακτικὰ μέλη: συνταγματάρχης πεζικοῦ Δημοσθ. Φλωριᾶς, συνταγματάρχης πυροβολικοῦ Θ. Χαβίνης, συνταγματάρχης πεζικοῦ Ἀνδρ. Παναγιωτόπουλος, πλοίαρχος Π. Ναυτικοῦ Ἰωάνν. Γιαννηκώστας, ἀντισυνταγματάρχης πυροβολικοῦ Κωνστ. Μαμούρης,⁵⁰ στρατιωτικὸς δικαστικὸς σύμβουλος β' τάξεως Κωνστ. Τσερούλης,⁵¹ ἀντιπλοίαρχος

νελληνίου Ὁμοσπονδίας Δημοκρατικῶν Συλλόγων», δραστηρίως κινηθεὶς (βλ. καὶ Στρατηγὸν Ἀ. Ὁθωναίου, «Τρεῖς Λόγοι διὰ τὴν Δημοκρατίαν», εἰς τὴν σειρὰν: Ἑλληνικά Θέματα: Κατοχή – Ἀντίστασις – Ἐμφύλιος, ἀριθμ. 14, Ἐν Ἀθήναις 1975). Ἐπίσης προέβη εἰς τὴν μετάφρασιν τοῦ ἔργου τοῦ G. Silowski, *Ἡ πολεμικὴ τέχνη τοῦ Ἐρυθροῦ Στρατοῦ*, Ἐν Ἀθήναις 1946. Ἀπεβίωσε τῷ 1971. Βλ. *Μεγάλῃ Στρατιωτικῇ καὶ Ναυτικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ*, τόμ. Ε' (1930), σ. 122· *Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ*, τόμ. ΙΗ', σ. 724 καὶ *Συμπλήρωμα Μεγάλῃς Ἑλληνικῇς Ἐγκυκλοπαιδείας*, τόμ. Γ', σ. 872.

49. Βλ. ἐφ. Ἑστία, φ. τῆς 20^{ης} Ὀκτωβρίου 1922, σ. 4, ἐν ἀντιπαραβολῇ πρὸς τὸ φ. τῆς ἐπομένης, 21^{ης} Ὀκτωβρίου, σ. 4.

50. Ὁ ἀντισυνταγματάρχης Κωνσταντῖνος Παν. Μαμούρης (1891-1952), γόνος τῆς γνωστῆς ἐκ Παρνασσίδος οἰκογενείας τῶν Ἀγωνιστῶν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασεως, ἐφοίτησεν εἰς τὴν Στρατ. Σχολὴν Εὐελπίδων, ἐκ τῆς ὁποίας ἐξῆλθεν ἀνθυπολοχαγὸς τοῦ πυροβολικοῦ τὴν 18.9.1912 λόγῳ τοῦ ἐπικειμένου πολέμου. Προήχθη εἰς ὑπολοχαγὸν τὴν 25.9.1913, εἰς λοχαγὸν τὴν 22.9.1915, εἰς ταγματάρχην τὴν 13.12.1917, εἰς ἀντισυνταγματάρχην τὴν 14.4.1920 ἐπ' ἀνδραγαθίᾳ ἐν Οὐκρανίᾳ, εἰς συνταγματάρχην τὴν 15.3.1924 καὶ ἀπεστρατεύθη τὴν 14.6.1930. Μετέσχε τῶν Βαλκανικῶν Πολέμων, τοῦ Α' Παγκοσμίου Πολέμου καὶ τῶν Ἐκστρατειῶν εἰς Οὐκρανίαν καὶ Μικράν Ἀσίαν. Κατὰ τὴν τελικὴν φάσιν τῆς Μικρασιατικῆς Ἐκστρατείας ἦτο Διοικητὴς πυροβολικοῦ τῆς II Μεραρχίας (Διοικητής: συντ. πεζ. Στ. Γονατᾶς). Σημειοῦται ὅτι μετὰ τὴν ἐπικράτησιν τῆς Ἐπανάστασεως τοῦ 1922 ἐνεφανίζετο ὡς παράγων τοῦ ἀμέσου περιβάλλοντος τοῦ Ν. Πλαστήρα. Διετέλεσε προϊστάμενος ἐνὸς τῶν τμημάτων τοῦ Γραφείου (Ἐπιτελείου) τῆς Ἐπανάστασεως τοῦ 1922 (βλ. ἀνωτ. ὑπόσημ. 10). Ἐπὶ δικτατορίας Θ. Παγκαλίου καὶ δὴ καὶ κατὰ τὸ διάστημα μεταξὺ 8.7.1926 καὶ 24.9.1926 ἐτέλει ἐν ἀποστρατείᾳ. Ὁ Μαμούρης ἐφέρετο πρὸ τοῦ 1922 ὡς «φιλοβασιλικός».

51. Ὁ κατὰ τὸν Νόμον 484/1914 ἐφεδρὸς στρατ. δικαστικὸς σύμβουλος β' τάξεως Κωνσταντῖνος Νικολάου Τσερούλης ἦτο ἀδελφὸς τοῦ ἀντιστρατήγου Χαρ. Τσερούλη. Ἐμονιμοποιήθη μὲ τὸν βαθμὸν αὐτὸν τὴν 6.8.1923. Κατὰ τὸ χρονικὸν διάστημα μεταξὺ 1920-1922 διετέλεσεν ἐκτὸς ἐνεργείας διὰ πολιτικοὺς λόγους. Μετέσχε τῶν Βαλκανικῶν Πολέμων, τοῦ Α' Παγκοσμίου Πολέμου καὶ τῆς Μικρασιατικῆς Ἐκστρατείας. Προήχθη εἰς στρατ. δικαστικὸν σύμβουλον α' τάξεως τὴν 27.12.1923 καὶ ἀπεστρατεύθη τὴν

Κωνστ. Φραγκόπουλος, ταγματάρχης πεζικού Ν. Βαμβακόπουλος, ταγματάρχης πεζικού Χ. Γραβάνης, λοχαγός πεζικού Άνδρ. Κατσαράκης.⁵²

Άναπληρωματικά μέλη: στρατιωτικός δικαστικός σύμβουλος α΄ τάξεως Μιχ. Ζωγράφος,⁵³ αντιπλοίαρχος Λεων. Κανάρης, συνταγματάρχης ίππικού Γεώργ. Σικανδάλης, ταγματάρχης πεζικού Βασ. Τζιότζιος, ύποπλοίαρχος Άθων. Ζάγκας, ύποπλοίαρχος Θεόδ. Βουτσαρᾶς, λοχαγός πυροβολικού Πλούτ. Χαλόφτης, λοχαγός πεζικού Βύρ. Καραπαναγιώτης.⁵⁴

Έπαναστατικοί Έπίτροποι διωρίσθησαν οί: στρατιωτικός δικαστικός

27.6.1937 προαχθείς εἰς Μέλος τοῦ Άναθεωρητικοῦ Δικαστηρίου ἐν ἀποστρατεία. Βάσει τοῦ Νόμου 560/1943 ἡκυρώθη τὸ διάταγμα τῆς ἀποστρατείας του, ἀνεκλήθη εἰς τὴν ἐνέργειαν καὶ προήχθη ἀναδρομικῶς εἰς Μέλος τοῦ Άναθεωρητικοῦ Δικαστηρίου ἐν ἐνεργείᾳ ἀπὸ τῆς 12.1.1937. Άπεστρατεύθη τελικῶς ἀπὸ τῆς 1.1.1945 λόγω ὀρίου ἡλικίας μετὰ συγχρόνου προαγωγῆς εἰς τὸν βαθμὸν τοῦ Προέδρου τοῦ Άναθεωρητικοῦ Δικαστηρίου ἐν ἀποστρατείᾳ (βλ. Β.Δ. 18.1.1945 καὶ 28.3.1945).

52. Οἱ μνημονεύμενοι ἀναγράφονται μὲ τὸν βαθμὸν ποὺ ἔφερον τότε.

53. Ό ἔφεδρος στρατ. δικαστικός σύμβουλος α΄ τάξεως Μιχαήλ Λεωνίδου Ζωγράφος προήρχετο ἐκ τῆς τακτικῆς Δικαιοσύνης εἰς τὴν ὁποίαν εἶχεν εἰσέλθει τὴν 4.1.1911 καὶ εἶχε καταλάβει διαδοχικῶς τοὺς βαθμοὺς τοῦ παρέδρου πρωτοδικῶν Άθηνῶν, Πρωτοδίκου Λαμίας, Προέδρου Πρωτοδικῶν Θεσσαλονίκης καὶ Έφέτου Θεσσαλονίκης (βλ. ΕΛΥΣ 1926, σσ. 365 καὶ 1375, ΕΛΥΣ 1929, ἀρ. 404). Όνομάσθη ἐφ. στρατ. δικαστ. σύμβουλος δ΄ τάξεως (λοχαγός) τὴν 25.7.1915, ἦτοι ἀμέσως μετὰ τὴν συγκρότησιν τοῦ Σώματος τῆς Στρατιωτικῆς Δικαιοσύνης, ὅτε ἔφερε τὸν βαθμὸν τοῦ πρωτοδίκου. Μετέσχε τῶν Βαλκανικῶν Πολέμων, τοῦ Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου ἀπὸ τοῦ 1917 καὶ τῆς Μικρασιατικῆς Έκστρατείας. Κατὰ τὸ χρονικὸν διάστημα μεταξὺ 1920 καὶ 1922 διετέλεσεν ἐκτός ἐνεργείας διὰ πολιτικοὺς λόγους. Έμονιμοποιήθη μὲ τὸν βαθμὸν τοῦ στρατ. δικαστ. συμβούλου α΄ τάξεως τὴν 27.12.1923, προήχθη ἀκολούθως εἰς Μέλος τοῦ Άναθεωρητικοῦ Δικαστηρίου καὶ ἀπεστρατεύθη τὴν 25.6.1935. Διετέλεσε πληρεξούσιος εἰς τὴν Δ΄ ἐν Άθήναις Συντακτικὴν Συνέλευσιν (1924). Κατὰ τὴν Κατοχὴν καὶ βάσει τοῦ Νόμου 560/1943 ἡκυρώθη τὸ διάταγμα τῆς ἀποστρατείας του, ἀνεκλήθη εἰς τὴν ἐνέργειαν καὶ προήχθη ἀναδρομικῶς εἰς Έπίτροπον τοῦ Άναθεωρητικοῦ Δικαστηρίου ἀπὸ τῆς 15.2.1937 καὶ εἰς τὴν ἰσόβαθμον θέσιν τοῦ Προέδρου τοῦ ἐν λόγω Δικαστηρίου ἀπὸ 2.8.1940, ἀφ΄ ἧς εἶχε προαχθῆ νεώτερός του (βλ. Δ. 19.10.1943). Άπεστρατεύθη ἐκ νέου πρὸ τοῦ Μαρτίου τοῦ 1945.

54. Ό Βύρων Άθανασίου Καραπαναγιώτης (1894-1968) ἐξῆλθε τῆς Στρατ. Σχολῆς Εὐελπίδων τὴν 1.10.1916 ὡς ἀνθυπολοχαγός πεζικοῦ. Μετέσχε τοῦ Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ἀφοῦ προσεχώρησεν εἰς τὴν Κυβέρνησιν Έθνικῆς Αἰῶνης, καὶ τῆς Μικρασιατικῆς Έκστρατείας. Προήχθη εἰς ὑπολοχαγὸν τὴν 13.12.1917, εἰς λοχαγὸν τὴν 25.9.1918 καὶ εἰς ταγματάρχην τὴν 13.12.1923. Μετέσχε τῆς Δ΄ ἐν Άθήναις Συντακτικῆς Συνελεύσεως ὡς πληρεξούσιος Λέσβου. Άπεστρατεύθη τὴν 20.9.1926 καὶ ἐπολιτεύθη ὑπὸ τὴν σημαίαν τοῦ Κόμματος τῶν Φιλελευθέρων, γενόμενος πολλάκις βουλευτής, ὑφυπουργός καὶ ὑπουργός.

σύμβουλος α' τάξεως Νικ. Ζουρίδης,⁵⁵ συνταγματάρχης πεζικού Νεόκοσμος Γρηγοριάδης⁵⁶ και ὁ Ἀρεοπαγίτης Κωνσταντῖνος Μελ. Γεωργιάδης.⁵⁷ Γραμ-

Διετέλεσε καὶ Ὑπουργὸς τῶν Στρατιωτικῶν ἐν Μέσῃ Ἀνατολῇ (Μάρτιος 1943 – Ἀπρίλιος 1944).

55. Ὁ ἐκ Λάκκων Χανίων Νικόλαος Χρήστου Ζουρίδης (1862-1946) ἀρχικῶς ὑπῆρξε ὡς γυμναστής (1884-1888), ἀκολούθως ὡς Ἀντιστασιακὸς Ἐφετῶν Κρήτης (1899-1902), ὡς Νομάρχης Σφακίων (1902) εἰς τὴν Κρητικὴν Πολιτείαν. Κατετάχθη τὴν 19.2.1915 εἰς τὸ νεοσυσταθὲν τότε Σῶμα τῆς Στρατιωτικῆς Δικαιοσύνης ἀπ' εὐθείας μὲ τὸν βαθμὸν τοῦ στρατ. δικαστικοῦ συμβούλου α' τάξεως (συνταγματάρχου). Ἠγήθη τῆς ἐν Χανίοις ἐκπαίδευσίς στάσεως κατ' Αὐγούστον τοῦ 1916 καὶ ὑπεδέχθη τὸν ἐκεῖ μεταβάντα ἐξ Ἀθηνῶν Ἐλευθέριον Βενιζέλον, τοῦ ὁποῖου ἦτο φανατικὸς φίλος καὶ ὁπαδός. Μετέσχε τοῦ Α' Παγκοσμίου Πολέμου ἀπὸ τῆς συγκροτήσεως τοῦ Στρατοῦ Ἐθνικῆς Ἀμύνης. Ἀκολούθως ἔλαβε διὰ προαγωγῆς τὴν θέσιν τοῦ Ἐπιτρόπου τοῦ Ἀναθεωρητικοῦ Δικαστηρίου. Κατὰ τὸ χρονικὸν διάστημα 25.5.1921 – Ὀκτ. 1922 διετέλεσεν ἐν ἀπολύσει. Ἀπεστρατεύθη τὴν 7^{ην} Νοεμβρίου 1928.

56. Ὁ ἐκ Σαμψούντος Νεόκοσμος Γρηγοριάδης (1879-1968) κατετάχθη εἰς τὸν στρατὸν τὴν 20.1.1898. Ἐν συνεχείᾳ ἐφοίτησεν εἰς τὴν Στρατ. Σχολὴν Ὑπαξιωματικῶν, ἐκ τῆς ὁποίας ἐξῆλθε τὴν 30.7.1907 ὡς ἀνθυπολοχαγὸς πεζικοῦ. Διετέλεσε μέλος τοῦ Στρατιωτικοῦ Συνδέσμου τοῦ 1909. Προήχθη εἰς ὑπολοχαγὸν τὴν 15.7.1912, εἰς λοχαγὸν τὴν 25.9.1913, εἰς ταγματάρχην τὴν 12.1.1917, εἰς ἀντισυνταγματάρχην τὴν 12.1.1918, εἰς συνταγματάρχην τὴν 14.4.1920 ἐπ' ἀνδραγαθίᾳ. Μετέσχε τῶν Βαλκανικῶν Πολέμων, τοῦ Α' Παγκοσμίου Πολέμου (προσχωρήσας ἐκ τῶν πρώτων εἰς τὴν Κυβέρνησιν Ἐθνικῆς Ἀμύνης καὶ διοικήσας τὸ Α' Τάγμα Ἀμύνης, πρώτην ἑλληνικὴν μονάδα ἣ ὁποία ἐπολέμησεν εἰς τὸ Μακεδονικὸν Μέτωπον τῷ 1916) καὶ τῶν ἐκστρατειῶν εἰς Οὐκρανίαν καὶ Μικρὰν Ἀσίαν. Κατὰ τὸ χρονικὸν διάστημα 6.10.1920-6.11.1922 διετέλεσεν ἐν ἀποστρατείᾳ. Ἀπεστρατεύθη ἐκ νέου τὴν 22.6.1923 καὶ ἐπανῆλθε τὴν 30.11.1925, ἀκυρωθέντος τοῦ διατάγματος τῆς ἀποστρατείας του. Διετέλεσε πληρεξούσιος εἰς τὴν Δ' ἐν Ἀθήναις Συντακτικὴν Συνέλευσιν (1924). Εἰς ὑποστράτηγον προήχθη τὴν 18.2.1926, ἀλλ' ἀπεστρατεύθη μετὰ ὀκταήμερον, τὴν 26.2.1926.

Ἀνεμίσθη ἐνεργῶς εἰς τὴν πολιτικὴν ὑπὸ τὴν σημαίαν τοῦ κόμματος τῶν Φιλελευθέρων καὶ ἀργότερον κομμμάτων κινουμένων ἀριστερώτερον. Ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος πρόεδρος τῆς κατὰ τὸ ἔτος 1933 συγκροτηθείσης στρατιωτικοπολιτικῆς ὀργανώσεως «Δημοκρατικὴ Ἀμυνα». Κατὰ τὸν Πόλεμον 1940-41 δὲν ἀνεκλήθη, ἐνῶ κατὰ τὴν Κατοχὴν προσεχώρησεν εἰς τὸ ΕΑΜ καὶ ἐγένετο μέλος τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ ΕΛΑΣ καὶ πρόεδρος τοῦ συνελθόντος τῷ 1944 εἰς Κορυτσάδες Εὐρυτανίας «Ἐθνικοῦ Συμβουλίου».

Ὁ Ν. Γρηγοριάδης ὑπῆρξε μορφωμένος καὶ ριψοκίνδυνος ἀξιωματικός. Ἐπίσης ὑπῆρξε συγγραφεὺς στρατιωτικῶν μελετῶν: *Στὰ ὄπλα ἡ Ἑλλάς!*, Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1920· *Ὁ Παγκόσμιος Πόλεμος 1939-1945*, τευχ. Α': *Ἑλληνοϊταλογερμανικὸς Πόλεμος 1940-41 (Ἀλβανίας – Μακεδονίας – Νήσων)*, Ἐν Ἀθήναις 1945· *Ἡ Ἑθνικὴ Ἀμυνα Θεσσαλονίκης τοῦ 1916*, Ἐν Ἀθήναις 1960. Ἐγραψε καὶ *Ἀπομνημονεύματα*, Ἐν Ἀθήναις 1966.

57. Διετέλεσεν ἀκολούθως Εἰσαγγελεὺς τοῦ Ἀρείου Πάγου, παρῆτήθη δὲ ἐκ τῆς

ματεὺς δὲ ὁ ἔφεδρος γραμματεὺς τῆς Στρατ. Δικαιοσύνης δικηγόρος καὶ δικαστὴς ἐκ Μεσολογγίου Ἰωάννης Πεπονῆς.

Εἰς τὴν Διαταχὴν τῆς Ἐπαναστατικῆς Ἐπιτροπῆς προσετίθετο:

«... γ) καὶ τοὺς κάτωθι πρὸς συμπλήρωσιν τοῦ ἀπαιτουμένου ἀριθμοῦ τακτικῶν καὶ ἀναπληρωματικῶν μελῶν εἰς περίπτωσιν καθ' ἣν μετὰ τὴν ἔναρξιν τῆς δίκης ἤθελον ἀπουσιάσει τινὲς τούτων: συνταγματάρχης πυροβολικοῦ Γεώργ. Λασκαράκης, συνταγματάρχης πεζικοῦ Ἰωάνν. Κωτούλας, ταγματάρχης πεζικοῦ Κωνστ. Βεντήρης, λοχαγὸς πεζικοῦ Γρηγ. Χονδρός. Οἱ τελευταῖοι θὰ προστίθενται κατὰ τὴν καθοριζομένην σειρὰν των εἰς τὸ τέλος τῶν ὡς ἄνω ὁρισθέντων ἀναπληρωματικῶν μελῶν».

Συνήγοροι ὑπερασπίσεως ἐπελέγησαν ὑπὸ τῶν κατηγορουμένων οἱ γνωστοὶ δικηγόροι Ἀθηνῶν Κωνσταντῖνος Τσουκαλᾶς (διὰ τὸν Δημ. Γούναρη, τὸν Γ. Στράτον καὶ τὸν Γ. Χατζανέστην), Ἀναστ. Παπαληγούρας (διὰ τοὺς Π. Πρωτοπαπαδάκην καὶ Γ. Μπαλτατζῆν), Ἀριστ. Ρωμανὸς (διὰ τὸν Ν. Θεοτόκην), Οἰκονομίδης (διὰ τὸν Ξ. Στρατηγόν), Σ. Σωτηριάδης (διὰ τὸν Μ. Γούδαν) καὶ Δουκάκης (διὰ τὸν Γ. Χατζανέστην). Τῆς ὁμάδος ὑπερασπίσεως μετέσχον ἀκόμη καὶ οἱ δικηγόροι Νοταρᾶς καὶ Πολίτης.

Μάρτυρες κατηγορίας ἦσαν οἱ ἀντιστράτηγος Ἀναστ. Παπούλας, ὑποστράτηγος Πέτρ. Σουμῖλας, συνταγματάρχαι Μιχ. Πάσσαρης, Γ. Σπυρίδωνος καὶ Ἀ. Βενετσανόπουλος, ὁ ἀντισυνταγματάρχης Μιχ. Κοιμήσης, οἱ ταγματάρχαι Θ. Σκυλακάκης καὶ Λ. Σπαῆς, οἱ πολιτευόμενοι Γεώργ. Ράλλης, Φωκ. Νέγρης καὶ Κωνστ. Ρέντης. Ὁ τότε Ὑπουργὸς Ἐξωτερικῶν Νικόλαος Πολίτης, ἃν καὶ ἐκλήθη, δὲν προσῆλθε νὰ καταθέσῃ.

Μάρτυρες ὑπερασπίσεως ἦσαν οἱ ὑποστράτηγοι Ἰ. Τριλίβας, Γ. Βαλέτας, Κ. Πάλλης, Ἀ. Ἐξαδάκτυλος καὶ Κ. Ἀξελός, ὁ συνταγματάρχης Ν. Ραγκαβῆς, ὁ τότε διευθυντὴς τοῦ Ὑπουργείου Οἰκονομικῶν Γ. Μαντζαβῖνος, ὁ τότε διευθυντὴς τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν Γ. Λαγουδάκης, ὁ πολιτευόμενος Κωνστ. Ζαβιτσιᾶνος, ὁ Καθηγητὴς τῆς Νομικῆς Σχολῆς Κωνστ. Δεμερτζῆς, ὁ τμηματάρχης τοῦ Ὑπουργείου Ἐσωτερικῶν Κλ. Γρηγοριάδης καὶ ὁ ταγματάρχης πεζ. Παν. Παναγᾶκος.

* * *

Θέσεως αὐτῆς κατὰ τὴν 16^{ην} Μαρτίου 1935 καὶ ἀπεβίωσεν ἐν Ἀθήναις τὴν 7^{ην} Μαρτίου 1937. Ὁ τάφος του εὐρίσκεται εἰς τὸ Α' Νεκροταφεῖον Ἀθηνῶν.

Ἡ δίκη διεξήχθη ἀπὸ τῆς 31^{ης} Ὀκτωβρίου μέχρι τῆς 14^{ης} Νοεμβρίου 1922.

Εἶναι προφανές καὶ εἰς τὸν πλεόν ἄδαχ ὅτι ἡ σύνθεσις τοῦ Ἐκτάκτου Στρατοδικείου ἦτο ἀπολύτως πολιτική. Ἐπὶ πλεόν, τὸ σύνολον τῶν μελῶν τοῦ Στρατοδικείου ἦτο εὐκόλον νὰ χειραγωγηθῇ ὑπὸ τῆς Ἐπαναστατικῆς Ἐπιτροπῆς καὶ ὑπὸ τῆς Ἐπαναστατικῆς Ὁμάδος τῶν Ἀθηνῶν ποὺ συνεκέντρωνε τοὺς κατωτέρους (ἀδιαλλάκτους) ἀξιωματικούς καὶ συνεδρίαζεν εἰς τὴν αἴθουσαν τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου «Παρνασσός» ἐπὶ τῆς πλατείας Ἀγίου Γεωργίου Καρύτση.⁵⁸ Τὸ Ἐκτακτον Στρατοδικεῖον συνεδρίασεν εἰς τὴν αἴθουσαν τῆς Βουλῆς, δηλ. εἰς τὸ νῦν Ἐθνικὸν Ἱστορικὸν Μουσεῖον, κατόπιν καταλλήλου προετοιμασίας τῆς.⁵⁹

Ἡ παραπομπὴ τῶν κατηγορουμένων ἐγένετο, ὡς ἤδη ἐσημειώθη, βάσει τοῦ κατηγορητηρίου ποὺ συνετάγη ὑπὸ τῆς Ἀνακριτικῆς Ἐπιτροπῆς Ἐνόχων Ἐθνικῆς Καταστροφῆς. Τὸ διατακτικὸν τοῦ Πορίσματος αὐτῆς εἶχεν ὡς ἑξῆς:

Διὰ ταῦτα

Προτείνω τὴν εἰς τὸ ἀκροατήριον τοῦ Ἐκτάκτου Στρατοδικείου διὰ τὴν ἐκδίκασιν τῶν ὑπαίτιων τῆς Ἐθνικῆς Καταστροφῆς παραπομπὴν τῶν κατηγορουμένων: 1) Δημητρίου Γούναρη 2) Πέτρον Πρωτοπαπαδάκη 3) Γεωργίου Μπαλτατζῆ 4) Ξενοφῶντος Στρατηγοῦ 5) Μιχαῆλ Γούδα 6) Νικολάου Στράτου 7) Νικολάου Θεοτόκη καὶ 8) Γεωργίου Χατζηανέστη ἐπὶ παραβάσει τῶν ἄρθρων 124, 123 παράγραφος 4 καὶ 8 καὶ 58 τοῦ κοιν. Ποιν. Νόμου καὶ 194 παράγραφος α' καὶ δ' τῆς Στρατ. Ποινικῆς Νομοθεσίας.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 24 Ὀκτωβρίου 1922

*Ὁ Πρόεδρος
Θ. Πάγκαλος*

*Τὰ Μέλη
Χ. Λούφας
Ἰ. Καλογεράς*

Ἐξεταστέα κατ' ἀρχὴν τὰ ἄρθρα τῆς νομοθεσίας βάσει τῶν ὁποίων παρεπέμφθησαν οἱ Ὀκτὼ εἰς τὸ Ἐκτακτον Στρατοδικεῖον. Τὸ ἄρθρον 124 τοῦ Ποινικοῦ Νόμου ἀνεφέρετο εἰς τὴν συνωμοσίαν: «*Συνωμοσία ὑπάρχει, ὅταν δύο ἢ πλείονες συναποφασίσωσι περὶ πράξεως ἐσχάτης προδοσίας ἢ συν-*

58. Βλ. Ἰωάνν. Ἐ. Ἰωαννίδου, *Κωνσταντῖνος ΙΒ'*, τόμ. 2, σ. 821.

59. Βλ. ἐφ. *Ἐστία*, φ. τῆς 30^{ης} Ὀκτωβρίου 1922, σ. 4.

ποχρεωθῶσι μετ' ἀλλήλων πρὸς ταύτην».⁶⁰ Περαιτέρω τὸ ἄρθρον 123 προέβλεπε «Περὶ ἐσχάτης προδοσίας (ἐγκλήματος καθοσιώσεως), προδοσίας τῆς Πατρίδος (: δύο διάφορα ἀδικήματα) καὶ περὶ ἄλλων πράξεων κατὰ τῆς ἀσφαλείας καὶ ἀνεξαρτησίας τοῦ Κράτους»: «Ὡς ἔνοχος ἐσχάτης προδοσίας τιμωρεῖται μὲ θάνατον» (...) 4. ὅστις, θέλων νὰ προσαρτήσῃ τὸ Βασιλείον εἰς ξένην τινὰ ἐπικράτειαν ἢ νὰ τὸ ὑποτάξῃ εἰς ταύτην ἢ καθ' οἰονδήποτε τρόπον ν' ἀποσπάσῃ ἐν μέρος ἐκ τοῦ ὅλου τῆς Ἐπικρατείας ἢ νὰ ἐνκολύνη τὰ πρὸς τοῦτο τὸ τέλος τείνοντα σχέδια, συνώμοσεν ἐντὸς τοῦ Κράτους ἢ συνεννοήθη μὲ ξένους ἢ διήγειρε στάσιν ἢ ἔλαβε μετοχὴν εἰς τοιαύτας προδοτικὰς ἐνώσεις (...) 8. ὅστις ἐκ προθέσεως καὶ ἐκουσίως ὑποστηρίζει καθ' οἰονδήποτε τρόπον, λόγῳ ἢ ἔργῳ, τὴν εἰσβολὴν ξένων στρατευμάτων εἰς τὴν ἐπικράτειαν τοῦ Βασιλείου ἢ τὴν πρόοδον αὐτῶν· παραδίδει εἰς τὸν ἐχθρὸν πόλεις, φρούρια, διόδους ἢ ἄλλας ἀμυντηρίους θέσεις, λιμένας, ἀποθήκας, ὀπλοθήκας ἢ πλοῖα ἀνήκοντα εἰς τὴν ἐπικράτειαν ἢ ἐνεργεῖ ἐκ προθέσεως τὴν παράδοσιν ἢ τὴν ἀφαίρεσιν τούτων· συντρέχει τὸν ἐχθρὸν δι' ἀποστολῆς ἀνδρῶν, χρημάτων, τροφίμων, ὅπλων ἢ πολεμοφοδίων· ἀποπλανᾷ στρατιώτας ἢ ναύτας εἰς ἐπανάστασιν, λειποταξίαν, αὐτομόλησιν ἢ εἰς ἄλλας ἀπιστίας· ἢ συνεννοήθη μετὰ τοῦ ἐχθροῦ πρὸς τοιοῦτον τέλος» (...).⁶¹

Τέλος τὸ ἄρθρον 58 τοῦ Ποινικοῦ Νόμου περὶ αὐτουργίας εἶχεν ὡς ἑξῆς: «Εἰς τοὺς αὐτουργοὺς περὶ ὧν ἔγινε λόγος εἰς τὸ ἄρθρ. 56 ἀριθ. 3 καὶ ἄρθρ. 57, ἐὰν ἐξετελέσθῃ ἄλλη τις παρὰ τὴν ὑπ' αὐτῶν μελετηθεῖσαν πράξιν, καταλογίζεται καὶ τιμωρεῖται μὲ πλήρη ποινὴν· 1. Πᾶν κακούργημα ἢ πλημμέλημα μὴ ἐξηρημένον ρητῶς, τὸ ὁποῖον ἦτο ἀναγκαῖον ὡς μέσον πρὸς ἐκτέλεσιν τοῦ παρ' αὐτῶν μελετηθέντος, ὡσαύτως· 2. Πᾶν κακούργημα ἢ πλημμέλημα προκύψαν ἐκ ταύτης τῆς ἐκτελέσεως ὡς συνέπεια ἀναπόφευκτος ἢ τοῦλάχιστον συνήθης καὶ ἐμπρονόητος κατὰ γενικὴν ἢ ἰδίως ἐγνωσμένην πεῖραν».⁶²

Τὸ ἄρθρον 194 τοῦ Στρατιωτικοῦ Ποινικοῦ Νόμου, τοῦ ὁποίου ἐγίνετο ἐπίκλησις εἰς τὸ κατηγορητήριον, ἐνετάσσετο εἰς τὴν ἀναφερομένην εἰς «Προδοσίαν» ἐνότητα καὶ εἶχεν ὡς ἑξῆς: «Τιμωρεῖται μὲ θάνατον καὶ στρατιωτικὴν καθαίρεσιν πᾶς στρατιωτικός· α') Ὅστις παραδώσῃ πρὸς τὸν ἐχθρὸν ἢ πρὸς πάντα ἄλλον πρὸς τὸ συμφέρον τοῦ ἐχθροῦ, εἴτε τὸ διοικούμενον παρ' αὐτοῦ στρατιωτικὸν σῶμα, εἴτε τὸ ἐμπιστευθὲν εἰς αὐτὸν φρούριον, πόλιν,

60. Ἡλία Λιακοπούλου, *Κώδιξ τῆς Ἑλληνικῆς Νομοθεσίας περιλαμβάνων ἅπασαν τὴν ἰσχύουσαν ἐν Ἑλλάδι νομοθεσίαν. Ποινικὸς Νόμος, Ἐν Ἀθήναις 1894*, σ. 83.

61. Ἡλία Λιακοπούλου, *Ποινικὸς Νόμος, Ἐνθ' ἀνωτ.*, σσ. 81-83.

62. *Αὐτόθι*, σσ. 39-40.

δίοδον ἢ ἄλλην στρατιωτικὴν θέσιν, εἴτε τὰς προμηθείας ἢ πολεμεφόδια τοῦ στρατοῦ, εἴτε τὰ σχέδια τῶν φρουρίων ἢ ἄλλων ὀχυρωμάτων, ὀπλοθηκῶν, ναυστάθμων, λιμένων ἢ ὁρμῶν, εἴτε τὸ σύνθημα ἢ τὸ ἀπόρρητον πολεμικῆς τινος ἐπιχειρήσεως, ἐκστρατείας ἢ διαπραγματεύσεως· β) ὅστις συννηοεῖται μετὰ τοῦ ἐχθροῦ ἐπὶ σκοπῷ νὰ βοηθήσῃ τὰς ἐπιχειρήσεις αὐτοῦ· γ) ὅστις συμμεθέξῃ εἰς συνωμοσίαν ἐπὶ σκοπῷ νὰ ἀναγκάσῃ τὸν Φρούραρχον πολιορκουμένου φρουρίου ἵνα παραδοθῇ ἢ συνθηκολογήσῃ· δ) ὅστις, ἀπέναντι τοῦ ἐχθροῦ, προκαλέσῃ εἰς φυγὴν τὸ στράτευμα ἢ ἐμποδίσῃ τὴν ἀνασυνάθροισιν αὐτοῦ». ⁶³

Ἐξεταστέον κατ' ἀρχὴν κατὰ πόσον αἱ ποινικαὶ διατάξεις τὰς ὁποίας ἐπεκαλεῖτο τὸ κατηγορητήριον ἀντίκρυζον τὰ πραγματικὰ γεγονότα. Ἡ διάπραξις τῆς Προδοσίας κατὰ τῆς Πατρίδος, ὡς ὠρίζετο εἰς τὸ ἄρθρον 123 τοῦ Ποινικοῦ Νόμου (νῦν «Προδοσία τῆς Χώρας», ἄρθρ. 138 τοῦ Ποινικοῦ Κώδικος) ἀπεδίδετο ἤδη τότε κατὰ σύγχυσιν ὡς «Ἐσχάτη προδοσία» ἐπειδὴ εἶχε περιληφθῇ εἰς τὸ αὐτὸ ἄρθρον ὡς καὶ ἡ Ἐσχάτη προδοσία (Ἐγκλημα καθοσιώσεως), ἥτοι ἡ ἀπόπειρα ἢ διάπραξις δολοφονικῆς ἐπιθέσεως κατὰ τοῦ Ἀνωτάτου Ἀρχοντος ἢ μελῶν τῆς Βασιλικῆς Οἰκογενείας. Ὅπως δὲ ποτε, ἡ Προδοσία κατὰ τῆς Πατρίδος (ἄρθρ. 123 § 4) προεβλέπετο ἐπὶ περιπτώσεων ἐπιβουλῆς τῆς ἐδαφικῆς ἀκεραιότητος τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους καὶ προσπαθείας ἀποσπάσεως τμήματος αὐτοῦ πρὸς ὄφελος ξένης ἐπικρατείας. Ἐν τούτοις, ἐδάφη τῆς ἐλληνικῆς ἐπικρατείας δὲν εἶχον ἀποσπασθῇ τοῦ ἔθνικοῦ κορμοῦ διὰ τῆς ἀποχωρήσεως τοῦ Στρατοῦ ἐκ τῶν ἐδαφῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, δοθέντος ὅτι τὰ ἐδάφη αὐτὰ οὐδέποτε εἶχον περιέλθει εἰς τὸ Ἑλληνικὸν Κράτος. Βάσει τῶν διατάξεων τῆς Συνθήκης τῶν Σεβρῶν, ⁶⁴ ἡ περιοχὴ τῆς Ἰωνίας περιήρχετο εἰς καθεστῶς οἶον ἐντολῆς τῆς Διασκέψεως Εἰρήνης τῶν

63. Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως, φ. 51 (24 Ὀκτ. 1860), σ. 315.

64. Βλ. *Traité de Paix entre les Puissances Alliées et associées et la Turquie du 10 Août 1920* (Sèvres), Ἐν Σέβραις 1920 καὶ Ὑπουργεῖον ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν, *Συνθήκαι Σεβρῶν. Α' Συνθήκη Εἰρήνης μετὰ τῆς Τουρκίας. Β' Συνθήκη περὶ Θράκης. Γ' Συνθήκη περὶ Λωδοκανήσου. Δ' Συνθήκη περὶ προστασίας τῶν ἐθνικῶν κλπ. μειονοτήτων*, Ἐν Ἀθήναις, ἐκ τοῦ Ἐθνικοῦ Τυπογραφείου, 1920, *Συνθήκη Εἰρήνης μετὰ τῶν Συμμάχων καὶ Συνησιμικῶν Δυνάμεων καὶ τῆς Τουρκίας, ἐπογραφείσα ἐν Σέβραις τῇ 28 Ἰουλίου/10 Αὐγούστου 1920*, ἄρθρ. 65-83, σσ. 21-23. Πρβλ. καὶ Ὑπουργεῖον Ἐξωτερικῶν. Ἀνωτάτη Ἐπιτροπὴ ἐπὶ τῆς ἐφαρμογῆς τῶν Συνθηκῶν, *Ἐφαρμογὴ τῶν περὶ εἰρήνης συνθηκῶν. Νόμοι, βασιλικά διατάγματα, ἐπίσημοι ἀνακοινώσεις, ἐγκύκλιοι*, Ἐν Ἀθήναις, ἐκ τοῦ Ἐθνικοῦ Τυπογραφείου, 1921. Πρβλ. Χαρ. Γ. Δημακοπούλου, «Ἡ κατάργηση τοῦ “Καθεστῶτος Προστασίας” τῆς Ἑλλάδος», ἐν Ἰδρυμα Ἱστορίας Ἑλ. Βενιζέλου,

Παρισίων πρὸς τὴν Ἑλλάδα διὰ μίαν πενταετίαν μέχρι τῆς διεξαγωγῆς δημοψηφίσματος περὶ αὐτοδιαθέσεως. Ἐφέρετο ὡς ἡ «μεγάλη ἀμοιβή» τῆς Ἑλλάδος διὰ τὴν συμμετοχὴν τῆς εἰς τὸν Πόλεμον καὶ τὴν καιρίαν συμβολὴν τῆς εἰς τὰς δύο ἀποφασιστικὰς νίκας τοῦ Μακεδονικοῦ Μετώπου κατὰ τὰς μάχας τοῦ Σκρᾶ ντὶ Λέγκεν (16-18 Μαΐου 1918) καὶ τῆς Δοϊράνης (5-22 Σεπτεμβρίου 1918), αἱ ὁποῖαι κατήχθησαν μόνον ὅταν ἡ ἡγεσία τοῦ Μετώπου περιῆλθεν εἰς τοὺς ῥέλληνας. Κυρίως ἦτο ἡ μεγάλη ἀμοιβή πρὸς τὸν Ἐλευθέριον Βενιζέλον ὡς ἀποδειχθέντα πιστὸν φίλον καὶ ὑποστηρικτὴν τῶν στόχων τῆς Entente ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ Α' Παγκοσμίου Πολέμου. Ἀλλ' ἡ Συνθήκη τῶν Σεβρῶν παρ' οὐδενὸς ἐκ τῶν συνυπογραψάντων αὐτὴν μερῶν εἶχεν ἐπικυρωθῆ, οὐδὲ καὶ ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος. Μάλιστα, μὲ εἰσήγησιν τοῦ Ἑλ. Βενιζέλου εἶχεν ἀναβληθῆ ἡ κύρωσίς τῆς ὑπὸ τῆς Βουλῆς κατ' Αὐγούστον 1920 διὰ χρόνον μετὰ τὰς σχεδιαζομένας ἐκλογάς. Οὕτως ἢ ἄλλως, ὅμως, δὲν παρεῖχεν εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐθνικὴν κυριαρχίαν ἐπὶ τοῦ Βιλαετίου τοῦ Ἀιδινίου ἀλλὰ προέβλεπε μόνον δικαίωμα διεξαγωγῆς δημοψηφίσματος περὶ αὐτοδιαθέσεως τῆς περιοχῆς μετὰ παρέλευσιν πενταετίας.

Ἀντιθέτως, τμήμα τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπικρατείας εἶχε καταστῆ de facto ἡ Ἀνατολικὴ Θράκη, ἡ ὁποία εἶχε περιέλθει εἰς τὴν Ἑλλάδα βάσει τῆς Συνθήκης τοῦ Neuilly.⁶⁵ Ἡ Ἀνατολικὴ Θράκη, ὅμως εἶχεν ἀπολεσθῆ, ὅχι κατὰ τὸν χρόνον ἀσκήσεως τῆς κυβερνητικῆς ἐξουσίας παρὰ τῶν Ὀκτῶ κατηγορουμένων, ἀλλὰ λόγω τῶν πιέσεων τῶν Συμμάχων μας καὶ μάλιστα τῆς Βρετανίας εἰς τὰ Μουδανιά (1^η Ὀκτωβρίου 1922), προκειμένου νὰ ἰκανοποιηθῇ ὁ τουρκικὸς παράγων, μετὰ τὴν ἐλληνικὴν ἀποχώρησιν ἐκ τῆς Ἰωνίας, καὶ νὰ ἀποδεχθῇ τὴν συνομολόγησιν ἀναχωχῆς.⁶⁶ Κατὰ τὸν χρόνον διατυπώσεως τοῦ κατηγορητηρίου κατὰ τῶν Ὀκτῶ δὲν εἶχεν ἀκόμη παραδοθῆ ἡ Ἀνατολικὴ Θράκη εἰς τὴν Τουρκίαν καὶ συνεπῶς δὲν ἦτο δυνατόν νὰ θεωρηθῇ ὡς ἐφαρμοστέα ἔναντι τῶν κατηγορουμένων ἡ παράγραφος 8 τοῦ ἄρθρου 123 τοῦ

⁶⁵ Ἀνακοινώσεις Ἡμερίδος (17 Μαρτίου 2008) γιὰ τὴν ἐπέτειο τοῦ θανάτου τοῦ Ἑλ. Βενιζέλου, Ἐν Ἀθήναις 2008, σ. 70.

⁶⁶ Ὑπουργεῖον ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν, *Συνθήκη Εἰρήνης μεταξὺ τῶν Συμμάχων καὶ Συνησπισμένων Δυνάμεων καὶ τῆς Βουλγαρίας μετὰ τοῦ Προσθέτου Πρωτοκόλλου*, ὑπογραφεῖσα ἐν Νεϊγὸν τῇ 14/27 Νοεμβρίου 1919, Ἐν Ἀθήναις, ἐκ τοῦ Ἐθνικοῦ Τυπογραφείου, 1919. Οὕτε αὐτὴ ἡ Συνθήκη εἶχεν ἐπικυρωθῇ τῷ 1920. Βλ. Χαρ. Γ. Δημακοπούλου, «Ἡ κατάργησις τοῦ “Καθεστῶτος Προστασίας” τῆς Ἑλλάδος», σ. 70.

⁶⁶ Βλ. ἐφ. Σκρίπ, φ. τῆς 26^{ης} Σεπτεμβρίου 1922, σ. 4.

Ποινικοῦ Νόμου «περὶ ὑποστηρίξεως ἐκ προθέσεως καὶ ἐκουσίως τῆς εἰσβολῆς ξένων στρατευμάτων εἰς τὴν ἐπικράτειαν τοῦ Βασιλείου». Ἐδεῖ διὰ τὴν ἐφαρμογὴν του νὰ ἀποδειχθῇ ἐνέργεια ἐκ προθέσεως πρὸς παράδοσιν ἑλληνικῶν ἐδαφῶν εἰς τὸν ἐχθρόν. Ἀπέμενε μόνον ἡ διάταξις τοῦ Στρατιωτικοῦ Ποινικοῦ Νόμου τοῦ 1860 διὰ τῆς ὁποίας προεβλέπετο ἡ διὰ θανάτου τιμωρία προδοσίας διαπραχθείσης ὑπὸ στρατιωτικοῦ διὰ τῆς παραδόσεως στρατιωτικῶν δυνάμεων πρὸς τὸν ἐχθρόν. Εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ Στρατιωτικοῦ Ποινικοῦ Νόμου δὲν ἀπητειτο ἡ διακρίβωσις τῆς ὑπάρξεως προθέσεως πρὸς διάπραξιν τῆς τιμωρουμένης πράξεως ἀλλ' ἤρκει ἡ διαπίστωσις τοῦ πραγματικοῦ γεγονότος τῆς παραδόσεως τῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων εἰς τὸν ἐχθρόν κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἐχθροπραξιῶν. Ἐν τούτοις, ὁ Ἀρχιστράτηγος Γεωργίος Χατζανέστης δὲν εἶχε δώσει ποτὲ ἐντολὴν περὶ παραδόσεως στρατιωτικῶν τμημάτων εἰς τὸν ἐχθρόν, ὅταν δὲ ἐσημειώθη παράδοσις στρατιωτικῶν τμημάτων, εἶχεν ἤδη ἀντικατασταθῇ.⁶⁷

*
* * *

Ἄς σημειωθῇ ὅτι τὸ κατηγορητήριον Πόρισμα διηρέθη εἰς τὰ ἐξῆς κεφάλαια: *Εἰσαγωγὴν* (εἰς τὴν ὁποίαν παρουσιάζοντο τὰ γεγονότα ἀπὸ τοῦ 1909 καὶ ἐξῆς κατὰ «τηλεσκοπικόν» τρόπον καὶ ὑπὸ συγκεκριμένην πολιτικὴν τοποθέτησιν τοῦ Κόμματος τῶν Φιλελευθέρων), *Κεφ. Α' Ἐνοχὴ Κωνσταντίνου πολιτικὴ καὶ στρατιωτικὴ*, *Κεφ. Β' Ἐνοχὴ πολιτικῶν ὡς μελῶν τῆς Κυβερνήσεως ἀπὸ 1^{ης} Νοεμβρίου μέχρι τῆς ἡμέρας τῆς Καταστροφῆς* (ὅπου τὸ κατηγορητήριον ἦτο ἀμιγῶς πολιτικόν καὶ ἐστρέφετο κατὰ τοῦ Δημ. Γούναρη, ἐνῶ οἱ λοιποὶ πολιτικοὶ ἀπετέλουν τοὺς ἀναγκαίους συνεργοὺς τῶν πολιτικῶν ἀστοχιῶν τοῦ πρωθυπουργοῦ). Ἠκολούθουν *«Παραρτήματα»* ἐξ ὧν τὸ 1^{ον} ἀφεώρα εἰς τὴν εἰδικὴν ἐνοχὴν τοῦ Νικ. Στράτου, τὸ 2^{ον} εἰς τὴν εἰδικὴν ἐνοχὴν

67. Βλ. Βασ. Διάταγμα τῆς 22^{ης} Αὐγούστου 1922, *Περὶ διορισμοῦ ὡς Διοικητοῦ τῆς Στρατιᾶς Μ. Ἀσίας τοῦ ἐποστρατήγου Τρικούπη Νικ.*, *Ἐπίσημον Δελτίον τοῦ Ὑπουργείου Στρατιωτικῶν*, Αὐγούστος 1922, σ. 1018. Ἀπὸ τῆς ἡμερομηνίας αὐτῆς ὁ Γ. Χατζανέστης ἐλογίσθη ὡς διατελὼν εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ Ὑπουργείου τῶν Στρατιωτικῶν, ἄρα πρὸ τῆς 2^{ης} Ὀκτωβρίου 1922, ὅταν ἤρχισεν ἡ ἐκκένωσις τῆς Ἀνατολικῆς Θράκης. Ὁ Νικ. Τρικούπης ἐπληροφορήθη τὸν διορισμὸν του ὑπὸ τῶν Τούρκων, ἀφοῦ συνελήφθη αἰχμάλωτος. Εἰς τὰς 25 Αὐγούστου 1922 ὁ Διοικητὴς τῆς Στρατιᾶς Μ. Ἀσίας Νικ. Τρικούπης (1867-1959) ἀντικατεστάθη ὑπὸ τοῦ ἀντιστρατήγου Γεωργίου Πολυμενάκου (1859-1942), *Αὐτόθι*, σ. 1026. Ὁ Γ. Πολυμενάκος διέταξε τὴν ὀριστικὴν ἀποχώρησιν τῶν στρατευμάτων ἐκ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας.

τοῦ Νικ. Θεοτόκη ὡς Ὑπουργοῦ τῶν Στρατιωτικῶν, τὸ 3^{ον} εἰς ἐκείνην τοῦ Ξεν. Στρατηγεῦ. Τὸ Κεφ. Γ' ἀφεώρα εἰς τὴν ἐνοχλὴν τοῦ Γ. Χατζανέστη, ἐνῶ τὸ Κεφ. Δ' περιελάμβανε τὰ συμπεράσματα τῆς Ἀνακριτικῆς Ἐπιτροπῆς Ἐνόχων Ἐθνικῆς Καταστροφῆς καὶ τὸ διατακτικὸν τοῦ Πορίσματος.⁶⁸ Εἰδικώτεραι κατηγορίαι κατὰ τῶν Γ. Μπαλτατζῆ, Π. Πρωτοπαπαδάκη καὶ Μιχ. Γούδα δὲν διετυποῦντο.

Τὸ παράδοξον εἶναι ὅτι δὲν παρεπέμφθησαν εἰς τὸ Ἐκτακτον Στρατοδικεῖον καὶ ἕτεροι ἐκ τῶν συμμετασχόντων εἰς τὰς Κυβερνήσεις τῆς περιόδου Νοεμβρίου 1920 – Σεπτεμβρίου 1922, ὡς ἦσαν οἱ Δημήτριος Ράλλης, Παναγῆς Τσαλδάρης, Νικόλαος Καλογερόπουλος,⁶⁹ Πέτρος Μαυρομιχάλης, Ἰωάννης Ράλλης, Σπυρίδων Στάης, Χαράλαμπος Βοζίκης, Θεόδωρος Ζαΐμης, Ἀντώνιος Καρτάλης, Νικόλαος Τριανταφυλλάκος, Κωνσταντῖνος Πολυγένης, Λουκᾶς Κανακάρης–Ροῦφος, Μᾶρκος Θεοδωρίδης, Κωνσταντῖνος Λυκουρέζος, Κωνσταντῖνος Δροσόπουλος, Δημήτριος Χατζῆσκος, Ἐμμανουὴλ Λαδόπουλος, Ἰωάννης Λεωνίδας, Κωνσταντῖνος Τυπάλδος, Γεώργιος Μερκούρης, Γεώργιος Καρπετόπουλος, Ἀθανάσιος Ἀργυρός, Σπυρίδων Γιαννόπουλος, Γ. Μπούσιος, Θ. Σκοῦφος, Ἀθανάσιος Εὐταξίας.

Ἐξ αὐτῶν οἱ Δημήτριος Ράλλης, Νικόλαος Καλογερόπουλος καὶ Νικόλαος Τριανταφυλλάκος εἶχον διατελέσει πρωθυπουργοί, ὡς καὶ οἱ εἰσαχθέντες εἰς τὴν δίκην ἐνώπιον τοῦ Ἐκτάκτου Στρατοδικείου Δημ. Γούναρης, Νικ. Στράτος καὶ Π. Πρωτοπαπαδάκης. Παράδοξον ἦτο ὅτι κατηγοροῦντο τρεῖς ἐκ τῶν συνολικῶς ἕξ πρωθυπουργῶν τῆς ὑπὸ κρίσιν περιόδου καὶ οἱ ἕτεροι τρεῖς παρέμειναν ἐκτὸς κρίσεως. Ἐκ τῶν τριῶν μὴ κριθέντων, πάντως, ὁ Νικ. Καλογερόπουλος εἶχε συλληφθῇ καὶ ἐθεωρεῖτο ὡς ὑπόδικος μέχρι τῆς ἡμέρας ἐκτελέσεως τῶν Ἔξ. Ὀλίγον βραδύτερον ἀφέθη ἐλεύθερος. Ἡ ἀπόφασις περὶ ἐλευθερώσεως εἶχεν ὅμως ληφθῇ πολὺ ἐνωρίτερον.⁷⁰

Ὅμοίως κατὰ τὴν ὑπὸ κρίσιν περίοδον διακυβερνήσεως τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ

68. Παράδοξον εἶναι τὸ γεγονός ὅτι τὸ διατακτικὸν τοῦ Πορίσματος εἶναι συντεταγμένον εἰς πρῶτον πρόσωπον τοῦ ἐνικοῦ.

69. Ὁ Νικ. Καλογερόπουλος συνελήφθη καὶ ἐκρατήθη εἰς τὰς φυλακὰς Ἀβέρωφ μετὰ τῶν λοιπῶν πολιτικῶν ἀρχηγῶν, ἀλλὰ διετάχθη τελικῶς ἡ ἀπόλυσίς του κατὰ τὴν 19^{ην} Ὀκτωβρίου καὶ ἀφέθη οὗτος ἐλεύθερος κατὰ τὴν 20^{ην} Ὀκτωβρίου 1922, συμφώνως πρὸς τὰς ἐφημερίδας τῆς ἐποχῆς, «χωρὶς νὰ ἀπαγγελθῇ κατηγορία τις ἐναντίον αὐτοῦ ἢ καὶ ν' ἀνακριθῇ καν» (Σκριπ, φ. τῆς 19^{ης} Ὀκτωβρίου 1922, σ. 4).

70. Βλ. Μιλτ. Ἰ. Μαλαίνου, *Τὰ τραγικὰ ἡμερολόγια*, σ. 168. Πρβλ. καὶ Σκριπ, φ. τῆς 19^{ης} Ὀκτωβρίου 1922, σ. 4.

τοῦ συνασπισμοῦ τῶν κομμάτων τῆς Ἠνωμένης Ἀντιπολιτεύσεως Ὑπουργοὶ Στρατιωτικῶν εἶχον διατελέσει διαδοχικῶς καὶ κατὰ χρονολογικὴν σειρὰν οἱ: Δημήτριος Γούναρης (Νοεμβρ. 1920 – Ἰαν. 1921, Ἰαν. 1921 – Μάρτ. 1921), Νικ. Θεοτόκης (Μάρτ. 1921 – Μάρτ. 1922, Μάρτ. 1922 – Μάιος 1922), Νικ. Στράτος (Μάιος 1922), Νικ. Θεοτόκης (Μάιος – Αὔγ. 1922), Νικ. Τριανταφυλλάκος (Αὔγ. – Σεπτ. 1922). Ἐξ αὐτῶν παρεπέμφθησαν εἰς τὴν δίκην ἅπαντες πλὴν τοῦ Νικ. Τριανταφυλλάκου.

Κατὰ τὴν αὐτὴν περίοδον Ὑπουργοὶ Ἐξωτερικῶν διετέλεσαν διαδοχικῶς οἱ Δημ. Ράλλης (Νοέμβρ. 1920 – Ἰαν. 1921), Νικ. Καλογερόπουλος (Ἰαν. 1921 – Μάρτ. 1921), Γ. Μπαλτατζῆς (Μάρτ. 1921 – Μάρτ. 1922, Μάρτ. 1922 – Μάιος 1922), Νικ. Στράτος (Μάιος 1922), Γ. Μπαλτατζῆς (Μάιος – Αὔγ. 1922) καὶ Νικ. Καλογερόπουλος (Αὔγ. – Σεπτ. 1922). Ἐξ αὐτῶν δὲν παρεπέμφθησαν εἰς δίκην οἱ Δημ. Ράλλης καὶ Νικ. Καλογερόπουλος.

Ὑπουργοὶ Οἰκονομικῶν διετέλεσαν ἀντιστοίχως οἱ Νικ. Καλογερόπουλος (Νοέμβρ. 1920 – Ἰαν. 1921), Π. Πρωτοπαπαδάκης (Ἰαν. 1921 – Μάρτ. 1921, Μάρτ. 1921 – Μάρτ. 1922, Μάρτ. – Μάιος 1922), Ἐμμ. Λαδόπουλος (Μάιος 1922, Μάιος – Αὔγ. 1922) καὶ Ἀθην. Εὐταξίας (Αὔγ. – Σεπτ. 1922). Ἐξ αὐτῶν δὲν παρεπέμφθησαν εἰς δίκην οἱ Νικ. Καλογερόπουλος, Ἐμμ. Λαδόπουλος καὶ Ἀθην. Εὐταξίας.

Ἐξ ἄλλου ἐκ τῶν μὴ πολιτικῶν ὁ Ξεν. Στρατηγὸς δὲν παρεπέμφθη ὡς τέως Ὑπουργὸς Συγκοινωνίας (Μάιος–Αὔγ. 1922), ἀλλὰ διὰ στρατιωτικὰς ἀνακοινώσεις εἰς τὰς ὁποίας προέβη. Ὁ δὲ Μιχ. Γούδας δὲν φαίνεται νὰ παρεπέμφθη ὡς Ὑπουργὸς Ἐσωτερικῶν (Μάρτ. 1921–Μάρτ. 1922) ἀλλὰ μᾶλλον ὡς Ὑπουργὸς Ἐθνικῆς Οἰκονομίας (Μάιος–Αὔγ. 1922).

Τέλος ὁ Ἀρχιστράτηγος Γεώργιος Χατζανέστης ἐτοποθετήθη Ἀρχηγὸς τῆς Στρατιᾶς Μικρᾶς Ἀσίας κατὰ τὴν 22^ν Μαΐου 1922, μετὰ τὴν ἀποχώρησιν τοῦ Ἀναστασίου Παπούλα ἐκ τῆς ὑπηρεσίας λόγῳ καταλήψεως τοῦ ὑπὸ τοῦ ὀρίου ἡλικίας. Ὁ Ἀναστάσιος Παπούλας κατελήφθη ὑπὸ τοῦ ὀρίου ἡλικίας τοῦ ἀντιστρατήγου κατὰ τὴν 15^{ην} Μαΐου 1922. Κατὰ τὸ προηγηθὲν ἀμέσως διάστημα ἐγένοντο συζητήσεις περὶ παρατάσεως τῆς παραμονῆς του ἐν ἐνεργείᾳ ἐπειδὴ ἦτο ἐμπόλεμος ἡ περίοδος καὶ ὁ ἴδιος ἦτο ὁ Ἀρχηγὸς τῆς Στρατιᾶς Μικρᾶς Ἀσίας. Βεβαίως διὰ νὰ ἐπιτευχθῇ ἡ παραμονὴ του θὰ ἀπλητεῖτο ἔκδοσις εἰδικοῦ νόμου, κάτι τὸ ὁποῖον φαίνεται ὅτι ἀρχικῶς ἡ Κυβέρνησις Πρωτοπαπαδάκη, ποὺ εὕρισκετο τότε εἰς τὴν ἐξουσίαν, ἦτο πρόθυμος ἐνδεχομένως νὰ συζητήσῃ. Ἐν τούτοις, ἐμεσολάβησεν ὀξυτάτη διαφωνία μεταξὺ τοῦ στρατηγοῦ Παπούλα καὶ τοῦ Ὑπάτου Ἀρμοστοῦ Σμύρνης Ἀριστείδου Στεργιάδου, ἡ ὁποία ἀπετέλεσε τὴν εὐκαιρίαν διὰ νὰ υποβάλῃ τὴν

παραίτησίν του ὁ Ἄναστ. Παπούλας.⁷¹ Ἡ διαφωνία περιστράφη περὶ τὴν στάσιν τοῦ στρατηγοῦ Παπούλα ἐπιθυμοῦντος νὰ δημιουργηθῇ αὐτόνομον Ἑλληνικὸν Μικρασιατικὸν Κράτος διὰ νὰ περιωθῇ ὅ,τι ἦτο δυνατόν εἰς τὴν Ἰωνίαν, συνεργαζομένου πρὸς τοῦτο μετὰ τῆς ὀργανώσεως *Μικρασιατικὴ Ἀμυνα*. Ἀνάλογος προσπάθεια ἔγινε καὶ διὰ τὸν Πόντον μὲ τὴν συμβολὴν τοῦ στρατηγοῦ Δημητρίου Καθενιώτου.⁷² Τελικῶς, ἡ Κυβέρνησις Πρωτοπαπαδάκη κατόπιν πυρετωδῶν νυκτερινῶν συσκέψεων ἀπεφάσισε νὰ ἀποδεχθῇ τὴν πρόθεσιν τοῦ στρατηγοῦ Παπούλα περὶ ἀποχωρήσεώς του ἐκ τῆς ὑπηρεσίας καὶ ἀπεστράτευσεν αὐτὸν κατὰ τὴν 20^{ην} Μαΐου 1922, ὅχι ὅμως μὲ αἰτιολογίαν τὴν αἴτησιν αὐτοῦ περὶ ἀποστρατείας (οἰονεὶ παραίτησιν) ἀλλ' ἀπλῶς ἐπὶ τῇ καταλήψει του ὑπὸ τοῦ ὀρίου ἡλικίας καὶ μάλιστα ἀφοῦ εἶχεν ἤδη

71. Ἡ ἐπιστολὴ παραιτήσεως τοῦ ἀντιστρατήγου Ἄναστ. Παπούλα ὡς ἐδημοσιεύθη τότε εἰς τὰς καθημερινὰς ἐφημερίδας εἶχεν ὡς ἑξῆς:

Κύριε Ὑπουργέ,

Λαμβάνω τὴν τιμὴν ν' ἀναφέρω ὅτι τὴν 15^{ην} Μαΐου ἐ.ἔ. καταλαμβάνομαι ἐπὶ τοῦ ὀρίου ἡλικίας. Ἡ αἴτησις περὶ τῆς ἀποστρατείας μου ὑπεβλήθη εἰς τὴν ὑπηρεσίαν σας πρὸ δύο μηνῶν.

Κύριε Ὑπουργέ, εἶμαι ὑποχρεωμένος νὰ σᾶς καταστήσω γνωστὸν μετ' εἰλικρινείας, ἥτις διέκρινε πάντοτε τὴν σκέψιν μου καὶ τὴν ἐνέργειάν μου, ὅτι ἡ πικρία τῶν τελευταίων περὶ τὴν θέσιν μου συμβεβηκότων ἐκλόνησε τὴν ὑγείαν μου κατὰ τοσοῦτον ὥστε ἡ ἀπόφασίς μου ν' ἀπομακρυνθῶ τῆς ὑπηρεσίας εἶνε ἀνέκκλητος.

Ἐπομένως παρακαλῶ νὰ διαταχθῇ ταχέως ἡ ἀντικατάστασίς μου, ἥτις εἶνε εὐκολος, διότι αὐτόθι παραμένουν δύο ἀντιστράτηγοι, οἱ κ.κ. Λουσίμης καὶ Χατζηανέστης, ἱκανοὶ καὶ γνωστοὶ σας, δυνάμενοι νὰ μὲ ἀντικαταστήσωσι.

12 Μαΐου 1922

Ὁ Ἀρχηγός

Ἀ. Παπούλας

Βλ. ἐφ. Σκρίπ, φ. τῆς 19^{ης} Μαΐου 1922, σ. 4 καὶ ἐφ. Ἐμπρός, φ. τῆς 19^{ης} Μαΐου 1922, σ. 4. Βλ. καὶ Ἀναστασίου Παπούλα, *Ἡ ἀγωνία ἐνὸς ἔθνους*, τόμ. Β', Ἐν Ἀθήναις 1925, σσ. 250-257, ἔνθα δημοσιεύεται καὶ ἡ Ἡμερησία Διαταγὴ τοῦ Ἄναστ. Παπούλα ἐπὶ τῇ ἀποχωρήσει του τὴν 22^{αν} Μαΐου 1922, μὲ τὴν σαφεῆ μνείαν: «Καταληγθεὶς ἐπὶ τοῦ ὀρίου ἡλικίας ἐπανέρχομαι εἰς τὸν ἰδιωτικὸν βίον». Πρὸς βλ. Γενικὸν Ἐπιτελεῖον Στρατοῦ/Διεύθυνσις Ἱστορίας Στρατοῦ, *Ἡ Ἐκστρατεία εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν*, τόμ. 6^{ος}, *Τὰ πρὸ τῆς τουρκικῆς ἐπιθέσεως γεγονότα (Σεπτέμβριος 1921 – Αὐγούστος 1922)*, Ἐν Ἀθήναις 1960, σσ. 185-186.

72. Βλ. Ἐλευθ. Παυλίδης, *Πῶς καὶ διατί ἐματαιώθη ἡ Δημοκρατία τοῦ Πόντου*, Ἐν Ἀθήναις 1956.

δημοσιευθῇ εἰς τὴν *Ἐφημερίδα τῆς Κυβερνήσεως* τὸ διάταγμα διορισμοῦ τοῦ ἀντικαταστάτου του ἀντιστρατήγου Γεωργίου Χατζανέστη, γεγονός τὸ ὁποῖον ἐθεώρησεν ὡς ἰδιαίτερος προσβλητικὸν ὁ Ἀναστ. Παπούλας. Ὁ τελευταῖος ἦτο ἀρχιστράτηγος τῶν ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ δυνάμεων κατὰ τὸ διάστημα μεταξὺ Νοεμβρίου 1920 καὶ Μαΐου 1922, ὑπῆρξε δὲ ὁ ἡγηθεὶς τῶν πρὸς Σαγγάριον ἐπιχειρήσεων πού ἐκρίθησαν ὡς ἡ βασικὴ αἰτία τῆς καταρρέουσας τοῦ Μικρασιατικοῦ Μετώπου, λόγῳ ἐξασθενήσεως τῆς δυνάμεως τοῦ Ἑλληνικοῦ Στρατοῦ. Ἐν τούτοις, ὁ ἀντιστράτηγος Ἀναστ. Παπούλας, ὁ ἐκλεκτὸς τῆς Κυβερνήσεως Ἀθηνῶν κατὰ τὴν 14^{ην} Σεπτεμβρίου 1922 διὰ τὰς διαπραγματεύσεις μετὰ τῆς Ἐπαναστατικῆς Ἐπιτροπῆς εἰς τὸ Λαύριον, προετάρθη ὑπὸ τοῦ Ἀθ. Σουλιώτη-Νικολαΐδου ὡς ὑποψήφιος πρωθυπουργὸς κατὰ τὴν διάρκειαν μακρᾶς καὶ κρίσιμου συσκέψεως τῆς Ἐπαναστατικῆς Ἐπιτροπῆς τὴν νύκτα τῆς 15^{ης} πρὸς 16^{ην} Σεπτεμβρίου 1922, ὅταν ἀνεζητεῖτο τὸ κατάλληλον σχῆμα τῆς πρὸς διορισμὸν Κυβερνήσεως.⁷³ Τελικῶς προεκρίθη ἄλλη λύσις, ἀλλὰ ὁ Ἀναστ. Παπούλας εὗρέθη ὡς ὁ κύριος μάρτυς κατηγορίας δι' ἐνεργείας καὶ παραλείψεις τὰς ὁποίας προσῆψεν εἰς τὸν διάδοχόν του, ἀδυνατοῦντα προφανῶς ἐντὸς διαστήματος μόλις τριῶν μηνῶν (20 Μαΐου-20 Αὐγούστου 1922) νὰ μεταβάλῃ τὴν κατάστασιν, ὅταν ἤδη τὸ ἠθικὸν τοῦ στρατεύματος εἶχε καμφθῇ καὶ ἡ κόπωσις εἶχε λάβει διαστάσεις. Καὶ οἱ κατηγορούμενοι δὲν ἠδύναντο νὰ ἐξαίρεσουν αὐτόν.

*
* *

Νομικαὶ παρατυπίαὶ διεπράχθησαν πολλαὶ κατὰ τὴν Δίκην. Οἱ κατηγορούμενοι παρεπέμφθησαν βάσει κατηγορητηρίου τὸ ὁποῖον περιέλαβε συλλήβδην ὅλην τὴν περίοδον ἀπὸ 1^{ης} Νοεμβρίου 1920 μέχρις Αὐγούστου 1922 καὶ ἐδικάσθησαν οἱ Ὁκτώ, ὡς ἀπεδείχθη, καὶ διὰ πράξεις ἄλλων, μὴ παραπεμφθέντων. Δὲν ἐπετράπη εἰς αὐτοὺς νὰ ἀντλήσουν ἔγγραφα ἐκ τοῦ προσωπικοῦ των ἀρχείου ἢ ἐκ δημοσίων φορέων, ἀφοῦ ἐδικάζοντο διὰ τὰ δημόσια ἀξιώματά των καὶ τὰς πολιτικὰς ἀποφάσεις των. Μάλιστα τὸ παράδοξον εἶναι ὅτι τὸ Πόρισμα (*«Μερικὴ Ἐκθεσις»*) τῆς Ἀνακριτικῆς Ἐπιτροπῆς Ἐνόχων Ἐθνικῆς Καταστροφῆς ἠντλήσε πλοῦτον πληροφοριῶν καὶ αὐτουσίῳν ἐγγράφων ἐνταχθέντων εἰς τὸν φάκελον τῶν ἀνακρίσεων ἐκ τοῦ ἀρπαγέντος ἀρχείου τοῦ Δημ. Γούναρη. Εἰς τὸν τελευταῖον ὅμως δὲν ἐπετράπη νὰ χρησιμοποιήσῃ οἰονδήποτε στοιχεῖον καὶ ἔγγραφον κατὰ τὴν σύνταξιν τῆς ἀπολογίας του

73. Βλ. ἐφ. Σκριπ, φ. τῆς 16^{ης} Σεπτεμβρίου 1922, σ. 4.

ένώπιον τῆς Ἀνακριτικῆς Ἐπιτροπῆς. Ἐν συνεχείᾳ, κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἀκροαματικῆς διαδικασίας ένώπιον τοῦ Ἐκτάκτου Στρατοδικείου, ὁ Δημ. Γούναρης παρέμεινεν ἀναπολόγητος, καθὼς εἶχε προσβληθῇ ὑπὸ τύφου καὶ οὐσιαστικῶς ἔθνησκεν ἐκ τῆς ἀσθενείας, εὐρίσκετο δ' εἰς ἀδυναμίαν νὰ προβῇ εἰς ἀπολογία. Τὸ δικαστήριον ἠρήθη οἰανδήποτε ἀναβολὴν πρὸς διαπίστωσιν τῆς πορείας τῆς ἀσθενείας τοῦ κατηγορουμένου καὶ ἐδήλωσεν ὅτι ἤρκει ἀντὶ ἄλλης ἀπολογίας ἡ ἀνάγνωσις τοῦ ἀπολογητικοῦ ὑπομνήματος ποὺ εἶχεν ὑποβληθῇ κατὰ τὸ στάδιον τῶν ἀνακρίσεων. Ἡ παραβίασις καὶ αὐτῶν τῶν στοιχειωδῶν κανόνων ἀνθρωπιστικῆς συμπεριφορᾶς ὠλοκληρώθη μὲ τὸν τυφεισμὸν τοῦ Δημ. Γούναρη θνήσκοντος καὶ σχεδὸν μὴ δυναμένου νὰ σταθῇ ὀρθίως πρὸ τοῦ ἀποσπάσματος.

Διὰ νὰ ἐπισημάνω συνολικῶς τὰς παραβιάσεις νόμων καὶ βασικῶν ἀρχῶν τῆς ἀπονομῆς δικαιοσύνης εἰς τὴν παροῦσαν νομικὴν ἀποκλειστικῶς μελέτην θὰ ἀπηρτεῖτο πολὺς χώρος καὶ λεπτομερὲς καταγραφή καὶ ἀνάλυσις ἐκάστης παραλείψεως. Θὰ ἀπηρτεῖτο δηλαδὴ νὰ ἀναληφθῇ ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς τὸ ἔργον τοῦ Ἀρείου Πάγου ποὺ θὰ ἔκρινε κατὰ τὴν ἀναιρετικὴν διαδικασίαν τὴν τήρησιν τοῦ νόμου. Ἴσως τελικῶς ἐπιτευχθῇ τοῦτο εἰς τὸ μέλλον. Πολλὰ στοιχεῖα προεβλήθησαν κατὰ τὸν προβλεπόμενον χρόνον ὡς ἐνστάσεις ὑπὸ τῆς ὑπερασπίσεως. Ἀπαντὰ ἀπερρίφθησαν, ὅπως καὶ τὸ σύνολον τῶν ἐνστάσεων. Κυρίως ἀπερρίφθη ἡ ἐνστασις ἀναρμοδιότητος τοῦ Ἐκτάκτου Στρατοδικείου προβληθεῖσα βάσει ὅχι μόνον τῶν κειμένων νόμων ἀλλὰ καὶ τοῦ συνόλου τοῦ πνεύματος τῆς νομοθεσίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους ἀπὸ τῆς ἰδρύσεώς του κατὰ τὸ 1822, ἕνα αἰῶνα πρὸ τῆς Δίκης τῶν Ἐξ ένώπιον τοῦ Ἐκτάκτου Στρατοδικείου.⁷⁴ Εἶναι πάντως πολὺ ἐνδιαφέρον νὰ μελετήσῃ τις τοὺς ἰσχυρισμοὺς ποὺ περιελήφθησαν προκαταβολικῶς εἰς τὸ Πόρισμα τῆς Ἀνακριτικῆς Ἐπιτροπῆς, εἰς τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὴν ἀπολογία τοῦ Δημ. Γούναρη τμῆμα αὐτοῦ, ἔνθα ἀπορρίπτεται ἡ ἐνστασις τοῦ κατηγορουμένου «κατὰ τῆς ἀρμοδιότητος τῆς ὑποβαλοῦσης αὐτὸν εἰς ἀνάκρισιν Ἐπιτροπῆς, προτιμῶν νὰ δώσῃ εὐθύνας πρὸς τὴν Ἐθνικὴν Ἀντιπροσωπείαν καὶ περαιτέρω εἰς τὸ εἰδικὸν περὶ εὐθύνης Ὑπουργῶν Δικαστήριον, κατὰ τὰς σχετικὰς συνταγματικὰς διατάξεις». Καὶ προσετίθετο εἰς τὸ Πόρισμα: «Ἵνα κριθῇ ὅθεν συνεπῆς πρὸς τὰς περὶ δῆθεν σεβασμοῦ τοῦ Συντάγματος ἐπαγγελίας του δέον νὰ ἐννοηθῇ ἐπιθυμῶν νὰ κριθῇ παρὰ τῆς διαλυθείσης Συνελεύσεως, παρὰ τῆς Συνελεύσεως τῶν συνερογατῶν

74. Βλ. Γερ. Βασιλάτου, *Ἡ δίκη καὶ ἡ ἐκτέλεση τῶν Ἐξ*, σσ. 80-84, ὅπου παρατίθεται ἡ ἀγόρευσις τοῦ συνηγόρου ὑπερασπίσεως Κωνστ. Τσουκαλᾶ μὲ ὅλα τὰ σχετικὰ ἐπιχειρήματα.

του, παρὰ τῆς Συνελεύσεως ἥς τὰ μέλη κατὰ μέγα μέρος εἶναι συννευέθυνα τῆς Ἑθνικῆς Συμφορᾶς, παρ' ἐκείνων ἄνευ τῆς ἐγκληματικῆς τῶν ὁποίων ἀνοχῆς καὶ συμπτράξεως, θὰ ἦτο ἀδύνατον νὰ φέρῃ εἰς πέρας τὸ σχεδιασθὲν ἀνοσιούργημα τῆς διατηρήσεως ἐπὶ τοῦ Θρόνου τοῦ Κωνσταντίνου ἐπὶ προφανεῖ συντριβῇ τῆς Πατρίδος». Κατέληγε δὲ τὸ Πόρισμα ὅτι: «Ἴσως στρεψοδικῶν (: ὁ Δ. Γούναρης) ἰσχυρισθῇ ὅτι ἐπιζητεῖ νὰ δώσῃ λόγον ἐνώπιον τῆς βραδύτερον ἐκλεχθησομένης ἀντιπροσωπείας, ἵνα, ἐὰν τοῦτο ἐλάμβανε χώραν, προτείνῃ νέαν ἔνστασιν ἐνώπιον αὐτῆς, ὅτι ἡ ἀντιπροσωπεία ἐκείνη ἐκλεγείσα ἐπὶ τῇ βάσει Ἐπαναστατικῆς ἐκλογικῆς προκηρύξεως δὲν εἶναι νόμιμος· καὶ οὕτω καθεξῆς, ἵνα ἐπιτύχῃ τοιουτοτρόπως ἀσυνδοσίαν, ἐφ' ἧς πάντοτε ἴσως ἤλπιζεν ὅταν τὰς κατηγορουμένας διέπραττε πράξεις».⁷⁵

Αἱ μαρτυρικαὶ καταθέσεις δὲν ἐξετιμήθησαν δεόντως καὶ ἐλήφθησαν ὑπ' ὄψιν μόνον αἱ μαρτυρίαι τῆς κατηγορίας, ἐνῶ αἱ μαρτυρίαι τῆς ὑπερασπίσεως ἡγνοήθησαν. Εἰς πολλὰς στιγμὰς τῆς δίκης ὁ Πρόεδρος παρενέβη καὶ διέκοψε τοὺς μάρτυρας ὅταν ἐφαίνετο ὅτι διὰ τῶν καταθέσεων των θὰ ἐδικαίωσαν τοὺς κατηγορουμένους. Παραβιάσεις τοῦ δικονομικοῦ δικαίου ἐσημειώθησαν ἅπειροι καὶ ἀτιμωρητῇ, δοθέντος ὅτι ἀπηγορεύετο ex lege διὰ τοῦ ἀρχικοῦ Διατάγματος τῆς Ἐπαναστατικῆς Ἐπιτροπῆς ὅχι μόνον ὁ β' βαθμὸς κρίσεως ἀλλὰ καὶ ἡ ἀναιρετικὴ διαδικασία. Παράδοξον εἶναι ὅτι δὲν ἐξεδηλώθη κίνησις τοῦ Βασιλέως Γεωργίου Β' περὶ ἀπονομῆς χάριτος εἰς τοὺς καταδικασθέντας. Ἡ ἀπονομὴ χάριτος δὲν ἀπετέλει δικαστικὸν βαθμὸν κρίσεως. Ἦτο προνομία τοῦ Βασιλέως. Βεβαίως ἡ ἐνέργεια αὐτὴ θὰ ἡρμηνεύετο ὡς πολιτικὴ, πολλῶ μᾶλλον μετὰ τὴν ἀπόπειραν προσαγωγῆς εἰς τὸ Ἐκτακτὸν Στρατοδικεῖον καὶ τοῦ τέως Βασιλέως Κωνσταντίνου, καὶ θὰ ἔθετεν ἐν κινδύνῳ τὴν παραμονὴν τοῦ Βασιλέως εἰς τὸν Θρόνον.⁷⁶

Παρέμβασις ἐσημειώθη μόνον ὑπὸ τοῦ Ἀρχηγοῦ τοῦ Κόμματος τῶν Ἐλευθεροφρόνων Ἰωάννου Μεταξᾶ δι' ἐπισήμου ἐπιστολῆς του πρὸς τὸν Πρωθυπουργὸν Σωτ. Κροκιδᾶν κατὰ τὴν 3^{ην} Νοεμβρίου 1922 καὶ ἐγκαίρως κατὰ τὴν πορείαν τῆς Δίκης, ἐνῶ διεγράφετο σαφῶς τὸ ἀποτέλεσμα αὐτῆς. Διὰ τῆς ἐπιστολῆς του ὁ Ἰ. Μεταξᾶς ἐτόνιζε τὴν ἀντίθεσίν του πρὸς τὴν «ἀσκηθεῖσαν Μικρασιατικὴν πολιτικὴν», ἐπεσήμαινεν ὅμως ὅτι ἔπρεπε νὰ οἱ

75. Βλ. Ἀνακριτικὴ Ἐπιτροπὴ Ἐνόχων Ἑθνικῆς Καταστροφῆς, *Μερικὴ Ἑκθεσις Ἐνεργηθείσης Ἀνακρίσεως ὑπὸ τῆς Ἀνακριτικῆς Ἐπιτροπῆς*, σσ. 12-13.

76. Βλ. Σπ. Μαρκεζίνη, *Πολιτικὴ Ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος*, Σειρὰ Β': Σύντομος Ἑλλάς, τόμ. 2, σσ. 194-198.

κατηγορούμενοι νὰ κριθοῦν ὑπὸ τῆς μελλούσης νὰ προέλθῃ ἐκ τῶν προσεχῶν ἐκλογῶν Συντακτικῆς Συνελεύσεως, ἡ ὁποία ἐνδεχομένως δὲν θὰ ἐνέκρινε «οὔτε τὸ εἶδος τῆς διαδικασίας τὸ ὁποῖον ἐφηρμόσθη» οὔτε τὰς καταλογισθείσας ἐνδεχομένως ποινάς. Καὶ προσέθετε: «Ποία ἀνθρωπίνη δύναμις θὰ ἐπανορθώσῃ τὸ ἀνεπανόρθωτον καὶ τίνος οἱ ὧμοι θὰ βαστάσουν τὴν κολοσσιαίαν ἀπέναντι τοῦ Ὑθνους εὐθύνην;».⁷⁷

Τὸ ἱστορικὸν τῆς *Δίκης τῶν Ἑξ*, ὡς ἀπέμεινεν εἰς τὴν Ἱστορίαν, κατεγράφη λεπτομερῶς τότε διὰ τῶν ἐφημερίδων, αἱ ὁποῖαι παρηκολούθουν καθημερινῶς τὴν διαδικασίαν καὶ ἀκολούθως ὑπὸ τῶν ἱστορησάντων τὰ γεγονότα. Μέχρι σήμερον ἐπικρατεῖ ἡ ἀντίληψις εἰς εὐρύτατα στρώματα τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας (καὶ συντηρεῖται κατὰ περίπτωσιν) ὅτι οἱ Ἑξ ἐδικάσθησαν καὶ ἐξετελέσθησαν, διότι ἄφησαν τὴν Μικρὰν Ἀσίαν καὶ τοὺς ἐλληνικοὺς πληθυσμοὺς τῆς εἰς τὸ ἔλεος τῶν τακτικῶν τουρκικῶν δυνάμεων καὶ τῶν ἀτάκτων τσετῶν. Οὐδεὶς ἐνθυμεῖται τὴν ἐκδοθεῖσαν ἀπόφασιν. Πρὸς τοῦτο κρίνομεν σκόπιμον νὰ τὴν παραθέσωμεν ἐδῶ:

Ἐν ὀνόματι τοῦ Βασιλέως τῶν Ἑλλήνων Γεωργίου Β'
τὸ Ἑκτακτον Στρατοδικεῖον,
σκεφθὲν κατὰ νόμον,

Ἐπειδὴ ἐκ τῆς ἀποδεικτικῆς διαδικασίας προέκυψαν τὰ ἐπόμενα πραγματικὰ περιστατικά,

Ἀπαντες οἱ κατηγορούμενοι ἐκ συστάσεως μετ' ἄλλων, ἐν γνώσει ὄντες ὅτι ἡ εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐπάνοδος τοῦ Βασιλέως Κωνσταντίνου, λόγῳ τῶν κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ Παγκοσμίου Πολέμου ἐχθρικῶν αὐτοῦ πράξεων κατὰ τῶν Δυνάμεων τῆς Συνενηούσεως, ἤθελεν εἶσθαι ἐπιβλαβὴς εἰς τὰ ἐθνικὰ δίκαια καὶ ἰδίᾳ ὅτι ἐκλόνισε τὴν Συνθήκην τῶν Σεβρῶν, ἣτις ὡς πρὸς τὴν παραχώρησιν τῆς Ἀνατολικῆς Θράκης εἶχεν ἐπικυρωθῇ ὑπὸ τῆς Ἑλληνικῆς Βουλῆς καὶ εἶχεν αὕτη ἐκτελεσθῇ διὰ τῆς κατοχῆς ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος τῆς Θράκης καὶ προσαρτηθείσης ταύτης, εἰργάσθησαν διὰ διαφορῶν μέσων καὶ δὴ διὰ ψευδῶν διαδόσεων καὶ διὰ τῆς ἀποκρύψεως τῶν ἐντεῦθεν κινδύνων εἰς τὰ ἐθνικὰ συμφέροντα ὑπὲρ τῆς

77. Ἰωάννου Μεταξῆ, *Τὸ Προσωπικὸν τοῦ Ἡμερολόγιου*, τόμ. 3^{ος} 1921-1932, Ἐν Ἀθήναις 1964, σσ. 782-783 καὶ 206. Ἡ παρέμβασις Μεταξῆ προφανῶς συνέτεινεν εἰς τὴν ἀπόφασιν τοῦ ἱκανωτάτου νομικοῦ Σωτ. Κροκιδῆ ὅπως παραιτηθῇ κατὰ τὴν 12^{ην} Νοεμβρίου 1922.

ἐπανόδου τοῦ Βασιλέως Κωνσταντίνου, ἐπιτευχθείσης δὲ ταύτης ἐξεδηλώθη ἀμέσως ἡ ἀπειληθεῖσα διὰ τῶν γνωστῶν διακοινώσεων μεγίστη δυσμένεια τῶν Δυνάμεων κατὰ τῆς Ἑλλάδος, οὗ ἔνεκεν ἐξέπεσεν αὕτη τῆς Συμμαχίας καὶ ἐστερήθη οὕτω τῆς ἐπικουρίας τῶν Συμμάχων πρὸς ἐπιβολὴν τῆς Συνθήκης τῶν Σεβρῶν.

Καίτοι δὲ ἡ Ἑλλὰς ἀπεμονώθη διπλωματικῶς καὶ ἐστερήθη τῆς βοηθείας τῶν Δυνάμεων, ἐν τούτοις οὗτοι ἀπεφάσισαν παντὶ σθένει νὰ στηρίξωσιν εἰς τὸν Θρόνον τὸν Βασιλέα Κωνσταντῖνον ἐπὶ θυσία τῶν ἐθνικῶν συμφερόντων ὅπως ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς σταθερᾶς βάσεως τοῦ Θρόνου νέμονται τὰς διαφόρους ἐξουσίας τοῦ Κράτους καὶ πρὸς τοῦτο ἀφ' ἑνὸς μὲν διὰ ψευδῶν αἰσιοδόξων ἀνακοινώσεων ἀπέκρυπτον ἀπὸ τὸν Λαὸν τὴν ἀλήθειαν, ἥτοι τὸν κίνδυνον ὃν διέτρεχον τὰ ἐθνικὰ συμφέροντα διὰ τῆς τρομοκρατήσεως τῆς κοινῆς γνώμης, τῆς καταπνίξεως τῆς ἐκδηλώσεως πάσης διαμαρτυρίας ἐκ μέρους τοῦ Λαοῦ.

Ἀποκρύπταντες τὴν ἔκπτωσιν τῆς Ἑλλάδος ἐκ τῆς Συμμαχίας καὶ τὴν ἐντεῦθεν βλάβην τῶν ἐθνικῶν συμφερόντων, ἀπεφάσισαν νὰ ρίψωσιν ἐπὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ βάρος ἀνώτερον ὑπὸ πᾶσαν ἄποψιν τῶν δυνάμεων του καὶ ἐν γνώσει τῶν κινδύνων τῆς καταστροφῆς τῶν ἐθνικῶν δικαίων ὧν ἀπεδέχοντο, ἀνέθηκαν ἀποκλειστικῶς εἰς αὐτὸν τὴν διὰ τῶν ὅπλων ἐπιβολὴν τῆς Συνθήκης τῶν Σεβρῶν, ἥτις θὰ ἐφηρμοζέτο εὐχερῶς τῇ συνδρομῇ τῶν Μεγάλων Δυνάμεων ἐὰν ἡ Ἑλλὰς δὲν ἐξέπιπτε τῆς Συμμαχίας. Ἀφοῦ δὲ ἐστέρησαν τὸ στράτευμα ἱκανῶν καὶ δεδοκιμασμένων ἀρχηγῶν μονάδων καὶ ἄλλων ἀξιωματικῶν καὶ ὠδήγησαν αὐτὸ ἀπὸ ἀποτυχίας εἰς ἀποτυχίαν κατὰ τὰς διαφόρους ἐπιχειρήσεις, ἐπῆλθε τελικῶς ἡ Μάχη τοῦ Σαγγαρίου, καθ' ἣν κατεδείχθη τὸ ἀδύνατον τῆς ἐπιβολῆς τῆς Συνθήκης εἰς τὸν ἐχθρὸν διὰ τῶν ὅπλων.

Καὶ μετὰ τοῦτο ὅμως οἱ κατηγορούμενοι καὶ ἄλλοι συστασιῶται αὐτῶν, ἀντὶ νὰ παύσωσι νὰ ἀποκρύπτωσι τὴν ἀλήθειαν ὅτι ἡ παραμονὴ τοῦ Βασιλέως εἰς τὴν Ἑλλάδα ἦτο ἐπιβλαβής εἰς τὰ ἐθνικὰ συμφέροντα, τοῦναντίον, ἐν γνώσει πλέον τελοῦντες τῆς ἀσφαλῶς ἐπερχομένης καταστροφῆς, ἤρχισαν ἐντατικώτερον διὰ τῶν ὡς ἄνω ἰδίῳν μέσων, τῶν ψευδολογιῶν καὶ τῆς τρομοκρατίας νὰ ἐνεργῶσιν ὅπως στηρίξωσι τὸν Βασιλέα οὗτινος ὁ Θρόνος ἐκλονίζετο, οὕτω δὲ διὰ τῆς παρατάσεως τῆς Μικρασιατικῆς Ἐκστρατείας ἐπῆλθεν ὁ στρατιωτικὸς κάματος καὶ ἡθικὸς κλονισμὸς τοῦ στρατοῦ καὶ ἡ οἰκονομικὴ ἐξάντλησις τῆς Χώρας, τοῦθ' ὅπερ ἐπήνεγκε τὸν συγκλονισμὸν τοῦ Μικρασιατικοῦ Μετώπου, ὅπερ μετὰ τινα χρόνον ἐπρόκειτο αὐτομάτως νὰ καταρρεύσῃ. Ἀντὶ δὲ νὰ ἀσκήσωσι

πάσαν τὴν ἐπιρροὴν των εἰς τὸν Βασιλέα, ἵνα οὗτος παραιτηθῇ καὶ σωθῇ οὗτω τὸ ἐθνικὸν οἰκοδόμημα, δηλοῦντες αὐτῷ ὅτι ἐν περιπτώσει ἀρνήσεως του θέλουσιν οὕτω παραιτηθῇ καὶ καταστήσωσι τοῦτο γνωστὸν ἀρμόδιως, ἐξ ἐναντίας ὁ Γεώργιος Χατζηανέστης ἀνέλαβεν αὐτὸς νὰ ἐκτελέσῃ τὴν ἀποφασισθεῖσαν σκηνοθεσίαν τῆς ἐκστρατείας τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀποσπάσας ἀρκετάς δυνάμεις ἐκ τοῦ Μικρασιατικοῦ Μετώπου εἰς Θράκην, ἐπὶ τῷ τέλει ἵνα ἐπιτευχθῇ ἐπίθεσις ἐκ μέρους τοῦ ἐχθροῦ, καθ' ἣν, ἡττωμένου τοῦ Ἑλληνικοῦ Στρατοῦ ἐπέλθῃ ὁ τερματισμὸς τῆς ἐκκρεμοῦς καταστάσεως διὰ τῆς ἐκκενώσεως τῆς Μ. Ἀσίας καὶ τῆς Θράκης, ἥτις ἦτο συνέπεια συνήθους εὐπρονόητος τοῦ ὡς ἄνω ἐπιδιωκόμενου σκοποῦ τῶν κατηγορουμένων καὶ οὕτω ἐνήργησαν τὴν παράδοσιν εἰς τὸν ἐχθρὸν ἀποθηκῶν πλήρων παντοειδῶς ὑλικῶν.

Ἐπειδὴ, ἐκδηλωθείσης τῆς ἐπιθέσεως τοῦ ἐχθροῦ τὴν 13^{ην} Αὐγούστου, κατὰ τὴν διάρκειαν ταύτης ἐκ προθέσεως παρέδωκεν εἰς τὸν ἐχθρὸν μεγάλα τμήματα τῆς παρ' αὐτοῦ διοικουμένης Στρατιᾶς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ διὰ διαφόρων μέσων προὐκάλεσε τὴν ἀπέναντι τοῦ ἐχθροῦ φυγὴν τοῦ στρατοῦ καὶ παρημπόδισε τὴν ἀνασυνάθροισιν αὐτοῦ παρακινηθεὶς εἰς τοῦτο ἐκ προθέσεως ὑπὸ τῶν λοιπῶν κατηγορουμένων.

Ἐπειδὴ προέκυψε ὅτι οἱ ἐκ τῶν κατηγορουμένων Μιχαὴλ Γούδας καὶ Ξενοφῶν Στρατηγὸς ἐξετέλεσαν τὰς ἀνωτέρω πράξεις ἐν μετρία συγχύσει, ἄρθρον 67 τοῦ κοινοῦ Ποινικοῦ Νόμου,

Ἐπειδὴ αἱ πράξεις αὗται προβλέπονται ὑπὸ τῶν ἁρθρῶν 56 ἐδ. 3, 57, 123 ἐδ. 3, 124 τοῦ κοινοῦ Ποινικοῦ Νόμου, 194 ἐδ. 1, 4, 259 καὶ 178 τῆς Στρατιωτικῆς Ποιν. Νομοθεσίας, 199. (ἐδ.) 21 καὶ 23 τοῦ κοινοῦ Ποινικοῦ Νόμου, καὶ 10 τοῦ ἀπὸ 12 Ὀκτωβρίου 1922 Διατάγματος Ἐπαν. Ἐπιτροπῆς περὶ συστάσεως καὶ λειτουργίας Ἐκτάκτου Στρατοδικείου πρὸς ἐκδίκασιν τῶν κατὰ τῶν ὑπαιτίων τῆς Ἑθνικῆς Καταστροφῆς κατηγοριῶν,

διὰ ταῦτα κηρύσσει

παμψηφεί ἐνόχους τοὺς κατηγορουμένους 1) Δημήτριον Γούναρην, 2) Νικόλαον Στράτον, 3) Πέτρον Πρωτοπαπαδάκην, 4) Νικόλαον Θεοτόκην, 5) Γεώργιον Χατζηανέστην, 6) Ξενοφῶντα Στρατηγόν, 7) Μιχαὴλ Γούδαν, 8) Γεώργιον Μπαλτατζῆν,

1) Ὅτι ὑπὸ κοινοῦ συμφέροντος κινούμενοι συναπεφάσισαν τὴν ἐκτέλεσιν τῆς ἀμέσως ἐπομένης ἀξιοποίνου πράξεως καὶ ἔνεκα ταύτης συνομολογήσαντες πρὸς ἀλλήλους ἀμοιβαίαν συνδρομὴν ἀπὸ 3 Νοεμβρίου

1920 μέχρι τέλους Αυγούστου 1922 ἐν Ἀθήναις καὶ ἀλλαχοῦ τοῦ Κράτους, συνώμοσαν καὶ συναπεφάσισαν περὶ πράξεως Ἑσχάτης Προδοσίας καὶ συννυπεχρεώθησαν πρὸς ἀλλήλους πρὸς ταύτην, ἥτοι διὰ τῆς διὰ ποικίλων μέσων συστηματικῆς ἐργασίας πρὸς κλονισμόν τοῦ ἐν Ἰωνίᾳ μαχομένου στρατοῦ διὰ τῆς προβεβουλευμένης μεταφορᾶς μεγάλης δυνάμεως στρατοῦ ἐκ τοῦ Μικρασιατικοῦ Μετώπου ἐπὶ σκοπῷ ἐξασθενήσεως αὐτοῦ καὶ ἄλλων διαφορῶν μέσων ἐνήργησαν ἐκ προθέσεως τὴν παράδοσιν εἰς τὸν ἐχθρὸν ἀποθηκῶν πλήρων τροφίμων καὶ εἰδῶν ἱματισμοῦ, ὡς καὶ ἀποθηκῶν πλήρων πολεμοφοδίων, ὅπλων, πυροβόλων καὶ παντὸς ἄλλου πολεμικοῦ ὕλικου ἀνήκοντος εἰς τὴν ἐπικράτειαν,

2) Τὸν κατηγορούμενον Γ. Χατζηανέστην, τέως Ἀρχηγὸν Στρατιᾶς Μ. Ἀσίας ὡς ὑπαίτιον τοῦ ὅτι ἐν Σμύρῃ καὶ ἀλλαχοῦ ἀπὸ τῆς 13^{ης} Αυγούστου μέχρι τῆς 23^{ης} ἰδίου μηνὸς καὶ ἔτους ἐκουσίως καὶ ἐκ προθέσεως παρέδωκε πρὸς τὸν ἐχθρὸν μεγάλα τμήματα τῆς παρ' αὐτοῦ διοικουμένης Στρατιᾶς Μ. Ἀσίας καὶ διὰ διαφορῶν μέσων προὐκάλεσε τὴν ἀπέναντι τοῦ ἐχθροῦ φυγὴν μεγάλων τμημάτων τοῦ στρατεύματος καὶ παρημπόδισε τὴν ἀνασυνάθροισιν αὐτοῦ,

3) Τοὺς δὲ λοιποὺς 1) Πέτρον Πρωτοπαπαδάκην, 2) Δημήτριον Γούναρην, 3) Νικόλαον Στράτον, 4) Ξενοφῶντα Στρατηγόν, 5) Νικόλαον Θεοτόκην, 6) Μιχαὴλ Γούδαν, καὶ 7) Γεώργιον Μπαλτατζῆν ὅτι ἐνῶ ὁ Γεώργιος Χατζηανέστης Ἀρχηγὸς ὢν τῆς Στρατιᾶς Μικρᾶς Ἀσίας, ἀπὸ 13 μέχρι 23 Αυγούστου 1922, ἐκουσίως καὶ ἐκ προθέσεως παρέδωκε πρὸς τὸν ἐχθρὸν μεγάλα τμήματα στρατοῦ καὶ παρημπόδισε τὴν ἀνασυνάθροισιν αὐτοῦ, οἷτοι ἐκ προθέσεως παρεκίνησαν αὐτὸν εἰς τὴν ἐκτέλεσιν τῆς ἀνωτέρω ἀξιοποίνου πράξεως προστάξαντες καὶ παραγγείλαντες αὐτὸν καὶ συμβουλευσαντες αὐτὸν μετ' ἀπάτης, πειθοῦς καὶ φορτικότητος·

καταδικάζει

παμνηφεὶ τοὺς μὲν Γεώργιον Χατζηανέστην, Δημήτριον Γούναρην, Νικόλαον Στράτον, Πέτρον Πρωτοπαπαδάκην, Γεώργιον Μπαλτατζῆν καὶ Νικόλαον Θεοτόκην εἰς τὴν ποινὴν τοῦ θανάτου, τοὺς δὲ Μιχαὴλ Γούδαν καὶ Ξενοφῶντα Στρατηγὸν εἰς τὴν ποινὴν τῶν ἰσοβίων δεσμῶν·

διατάσσει

τὴν στρατιωτικὴν καθαίρεσιν τῶν Γεωργίου Χατζηανέστη, ἀρχιστρατήγου, Ξενοφώντος Στρατηγοῦ ὑποστρατήγου, καὶ Μιχαὴλ Γούδα, ὑποναύαρχου καὶ ἐπιβάλλει αὐτοῖς τὰ ἔξοδα καὶ τέλη καὶ διὰ προσωπικῆς των κρατήσεως·

ἐπιδικάζει

παμψηφει χρηματικὴν ἀποζημίωσιν ὑπὲρ τοῦ Δημοσίου καὶ κατὰ 1) Δημητρίου Γούναρη δραχμῶν διακοσίων χιλιάδων, 2) Νικολάου Στράτον δραχμῶν τριακοσίων τριάκοντα χιλιάδων, 3) Πέτρου Πρωτοπαπαδάκη δραχμῶν πεντακοσίων χιλιάδων, 4) Γεωργίου Μπαλτατζῆ δραχμῶν ἐνὸς ἑκατομμυρίου, 5) Νικολάου Θεοτόκη δραχμῶν ἐνὸς ἑκατομμυρίου καὶ 6) Μιχαὴλ Γούδα δραχμῶν διακοσίων χιλιάδων.

Ἐκρίθη, ἀπεφασίσθη καὶ ἐδημοσιεύθη.

Ἀθῆναι 15 Νοεμβρίου 1922

Ὁ Πρόεδρος

Ὁ Γραμματεὺς

Ἀ. Ὁθωναῖος

Ἰ. Πεπονῆς

Ἡ Ἀπόφασις ἀπετέλει ἐν τῇ οὐσίᾳ ἐπανάληψιν καὶ περίληψιν τοῦ γνωμοδοτικοῦ Πορίσματος τῆς Ἀνακριτικῆς Ἐπιτροπῆς Ἐνόχων Ἐθνικῆς Καταστροφῆς. Δὲν ἐξετιμήθησαν ὑπὸ τοῦ Δικαστηρίου τὰ προβληθέντα ὑπὸ τῆς ὑπερασπίσεως στοιχεῖα καὶ οἱ ἰσχυρισμοὶ τῶν μαρτύρων ὑπερασπίσεως. Δὲν κατεβλήθη καὶ προσπάθεια σεβασμοῦ τῶν πραγματικῶν γεγονότων.

Ἡ ἐπιβολὴ τῆς θανατικῆς ποινῆς ἦτο ἔκθεσμος. Καὶ τοῦτο διότι ἀπὸ τοῦ 1911, διὰ τοῦ ἀναθεωρηθέντος Συντάγματος καὶ διὰ τοῦ ἄρθρου 18 αὐτοῦ κατηργήθη ἡ ἐπιβολὴ τῆς θανατικῆς ποινῆς ἐπὶ πάντων τῶν πολιτικῶν ἐγκλημάτων. Συμφώνως πρὸς τὴν θεωρίαν τοῦ Ποινικοῦ Δικαίου, τὰ περιγραφόμενα εἰς τὸ ἄρθρον 123 ἐγκλήματα ἀπετέλουν τὰ κατ' ἐξοχὴν πολιτικὰ ἐγκλήματα⁷⁸ καὶ συνεπῶς ἐνέπιπτον εἰς τὴν σχετικὴν διάταξιν τοῦ Συντάγματος. Ἐπειδὴ δὲ τὸ ἄρθρον 18 τοῦ Συντάγματος δὲν εἰσῆγαγεν ἑτέραν ποινὴν εἰς ἀντικατάστασιν τῆς θανατικῆς ἐπὶ τῶν πολιτικῶν ἐγκλημάτων καὶ ἐπειδὴ κατὰ τὸ μεγαλύτερον διάστημα τῶν ἐτῶν 1912–1922 ἡ Χώρα ἐτέλει εἰς ἐμπόλεμον κατὰστασιν, ἐφηρμόζετο δὲ παραλλήλως καὶ ἡ Νομοθεσία περὶ

78. Βλ. Κωνσταντίνου Ν. Κωστῆ, *Ἑρμηνεία τοῦ ἐν Ἑλλάδι ἰσχύοντος Ποινικοῦ Νόμου*, Ἑκδόσεις Τετάρτη ἠδ' ἐξημένη διὰ τῶν μέχρι τοῦ 1926 ἐπενεχθεισῶν νομοθετικῶν τροποποιήσεων καὶ προσθηκῶν, τῆς ἐρμηνείας αὐτῶν καὶ διαφορῶν ἄλλων σημειώσεων, ὑπὸ Ἀγγέλου Ν. Μπουροπούλου, Ἀντισταγμολογίας Ἐφετών, Ἐν Ἀθήναις 1927, τόμ. 2, Μέρος Α', σσ. 13–62, ἔνθα καὶ λεπτομερὲς περιγραφὴ τῶν περιπτώσεων Ἐσχάτης Προδοσίας καὶ Προδοσίας τῆς Πατρίδος ἀλλὰ καὶ εἰδικῶν περιπτώσεων συνθέτων ἐγκλημάτων ἀπορρεόντων ἐκ τῆς Ἐσχάτης Προδοσίας.

καταστάσεως πολιορκίας καὶ αὐτὴ ἡ Στρατιωτικὴ Ποινικὴ Νομοθεσία, ἡ Πολιτεία εἶχε παραλείψει τὴν ἔκδοσιν τοῦ ἀναγκαίου νόμου πρὸς συμπλήρωσιν τοῦ Ποινικοῦ Νόμου καὶ θέσπισιν ποινῆς ἐπὶ τῶν πολιτικῶν ἐγκλημάτων.⁷⁹ Λόγω τοῦ κενοῦ τῆς νομοθεσίας (Ποινικοῦ Νόμου) καὶ κατ' ἐφαρμογὴν τῶν «γενικῶν ἐρμηνευτικῶν» διατάξεων, ἐὰν ἐγεννᾶτο θέμα, θὰ ἐπεβάλλετο ἀντὶ τῆς καταργηθείσης ποινῆς τοῦ θανάτου, ἡ ἐπομένῃ κατὰ βαρύτητα ποινὴ, δηλ. ἐκείνη τῆς ἰσοβίου καθειρίζεως.⁸⁰

Τὸ κενὸν ἐγένετο ἀντιληπτὸν κατὰ τὸ 1922 καὶ ἐξεδόθη ὁ Νόμος ὑπ' ἀριθμ. 2899 τῆς 27^{ης} Ἰουλίου 1922, *Περὶ συμπληρώσεως τῶν περὶ ἐσχάτης προδοσίας κλπ. διατάξεων τοῦ Ποινικοῦ Νόμου*.⁸¹ Δι' αὐτοῦ προεβλέφθη ὅτι ὁσάκις τὸ Μικτὸν Ὁρκωτὸν Κακουργοδικεῖον (τότε Δικαστήριον τῶν Συνέδρων) θὰ ἀνεγνώριζεν ἐλαφρυντικὰ εἰς τὸν καταδικαζόμενον διὰ τὰ πολιτικὰ ἀδικήματα τοῦ Βιβλίου Β' Κεφ. Α' τοῦ Ποιν. Νόμου, θὰ κατεγινώσκετο ἡ «ποινὴ τῶν προσκαίρων δεσμῶν ἀντὶ τῆς ποινῆς τῶν ἰσοβίων δεσμῶν, τῆς ἀντικαταστησάσης δυνάμει τοῦ ἄρθρ. 18, ἐδάφ. 2, τοῦ Συντάγματος τὴν ποινὴν τοῦ θανάτου». Ἡ «ἀντικατάστασις» τῆς θανατικῆς ποινῆς διὰ τῆς ἀντιστοίχου τῆς ἰσοβίου καθειρίζεως δὲν εἶχεν εἰσαχθῆ ρητῶς δι' εἰδικοῦ τινος νόμου,⁸² ὥς φαίνεται νὰ ὑπονοεῖται ὑπὸ τοῦ Νόμου 2899/1922. Ὁ ἐν λόγω Νόμος μνημονεύεται ἐνταῦθα ὅχι διὰ νὰ σημειωθῇ ἡ πρόβλεψις τῆς ποινῆς τῶν προσκαίρων δεσμῶν (νῦν προσωρινῆς καθειρίζεως) εἰς περίπτωσιν ἀναγνωρίσεως ἐλαφρυντικῶν, ἀλλὰ διὰ νὰ σημειωθῇ ἡ μνημονευομένη ρύθμισις τῆς βασικῆς ποινῆς (δηλ. τῆς ἰσοβίου καθειρίζεως) διὰ τὰ ὑπ' ὅψιν ἐγκλήματα (τοῦ Βιβλίου Β', Κεφ. Α' τοῦ Ποινικοῦ Νόμου), ἐν οἷς καὶ τὰ ἐγκλήματα τῆς Ἐσχάτης Προδοσίας καὶ τῆς Προδοσίας τῆς Πατρίδος (ἄρθρ. 123 § 4), διὰ τὴν ὁποίαν ὑπῆρχε κενὸν μετὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ Συντάγματος τοῦ 1911 (ἄρθρ. 18 § 2). Ὡς κενὸν νοεῖται ὅτι μετὰ τὴν ρητὴν κατάργησιν τῆς θανατικῆς ποινῆς διὰ τὰ ἐν λόγω ἐγκλήματα δὲν προεβλέφθη ἡ ἀντ' αὐτῆς ἐπιβληθισομένη. Τὸ κενὸν ποὺ προεκλήθη ἦτο καὶ χρονικὸν καὶ παράδοξον, διὸ καὶ «ἐλογίσθη» κατ' ἀναδρομικὴν, ἅμα καὶ νομικῶς ἀπαράδεκτον, «ρύθμισιν» ὅτι ἡ θανατικὴ ποινὴ εἶχε διατηρηθῇ κατὰ τὸ Σύνταγμα τοῦ 1911 μόνον διὰ

79. *Αὐτόθι*, σ. 25.

80. *Αὐτόθι*, σσ. 25-26.

81. *Αὐτόθι*, σ. 25, ὑποσημ. α.

82. Βλ. Κων. Ν. Κωστῆ, *Ἑρμηνεία τοῦ ἐν Ἑλλάδι ἰσχύοντος Ποινικοῦ Νόμου*, σσ. 25-26.

τὰ πολιτικά ἐγκλήματα ποὺ θὰ ἐλογίζοντο ὡς «σύνθετα», δηλαδή ὡς ἐνέχοντα καὶ στοιχεῖα βλάπτοντα ἰδιώτας καὶ ὄχι μόνον τὴν Πολιτείαν.⁸³ Ἡ πολιτικὴ βούλησις τῆς Ἑλληνικῆς κοινωνίας περὶ μὴ τιμωρίας τῶν ἀμιγῶν πολιτικῶν ἀδικημάτων διὰ τῆς ἐσχάτης τῶν ποινῶν ἐξεφράσθη πολὺ μετὰ τὰ γεγονότα τοῦ 1922 διὰ τοῦ ἄρθρου 17 τοῦ Συντάγματος τοῦ 1926, ἐπαναλαβόντος τὸ ἄρθρον 18, ἐδάφ. 2, τοῦ Συντάγματος τοῦ 1911. Ἄς σημειώσωμεν ὅτι ὁ Νόμος ὑπ' ἀριθμ. 2899 τῆς 27^{ης} Ἰουλίου 1922 ἐξεδόθη ἐπὶ Κυβερνήσεως Πέτρου Πρωτοπαπαδάκη καὶ ὑπουργίας ἐπὶ τῆς Δικαιοσύνης τοῦ Δημητρίου Γούναρη.

Ἐξ ὧσων ἐξετέθησαν καθίσταται προφανές ὅτι ὑπὸ τοῦ Ἐκτάκτου Στρατοδικείου ἐπεβλήθη μὴ προβλεπομένη ἐκ τοῦ νόμου ποινὴ εἰς τοὺς κριθέντας ὡς ἐνόχους, κατὰ παραβίαν τοῦ ἄρθρου 7 τοῦ Συντάγματος τοῦ 1911, καθ' ὃ: «Ποινὴ δὲν ἐπιβάλλεται ἄνευ νόμου ὀρίζοντος προηγουμένως αὐτήν». Ἡ προβλεπομένη ποινὴ διὰ τὸ ἔγκλημα τῆς προδοσίας κατὰ τῆς Πατρίδος, διὰ τὸ ὅποῖον κατεδικάσθησαν (ἄρθρ. 123 ἐδ. 4, ἐσφαλμένως γραφέντος εἰς τὴν Ἀπόφασιν ὡς ἐδ. 3) ἤτο ἡ ποινὴ τῶν ἰσοβίων δεσμῶν (νῦν ἰσοβίου καθείρξεως). Διὰ τὰ καταστῆ δυνατὴ ἡ ἐπιβολὴ τῆς θανατικῆς ποινῆς τὸ Στρατοδικεῖον κατέφυγεν εἰς τὴν Στρατ. Ποινικὴν Νομοθεσίαν τοῦ 1860 καὶ εἰς τὸ ἄρθρ. 194 «Προδοσία», διὰ τοῦ ὁποῖου προεβλέπετο ὡς μόνη ποινὴ ἡ θανατικὴ, καὶ τὸ ὅποῖον οὐδεμίαν εἶχεν ὑποστῆ τροποποίησιν. Ἀλλὰ τὰ πραγματικὰ γεγονότα, τοῦλάχιστον ὅσον ἀφεώρων εἰς πάντας τοὺς κατηγορουμένους πλὴν ἴσως τοῦ ἀντιστρατήγου Γ. Χατζανέστη, δὲν ἀνταπεκρίνοντο πρὸς τὴν ἀντικειμενικὴν ὑπόστασιν τοῦ ἐγκλήματος ὡς τοῦτο προεβλέπετο ὑπὸ τῆς Στρατ. Ποινικῆς Νομοθεσίας. «Ἐπρεπεν» ὅμως τὰ «εὐρεθῆναι» λύσις, ἡ ὅποιαδήποτε, διὰ τὰ πραγματοποιηθῆ τὸ «ἐπιθυμητόν». Τὸ γεγονὸς θὰ ἀντεμετωπίζετο ὁρθῶς ἐὰν εἶχεν ἐπιτραπῇ ἀναίρεσις ἐνώπιον τοῦ Ἀρείου Πάγου.

*
* * *

Ἡ συνέχεια εἶναι γνωστὴ. Ἡ Ἀπόφασις τοῦ Δικαστηρίου δὲν ἀνεκοινώθη ἐν συνεδριάσει πρὸς τοὺς κατηγορουμένους, ἀλλ' ἐνώπιον τοῦ συρρεύσαντος εἰς τὴν αἴθουσαν τοῦ τότε Βουλευτηρίου ἀκροατηρίου. Εἰς τοὺς καταδικασθέντας, εὐρισκομένους εἰς τὰς φυλακὰς Ἀβέρωφ, ἀνέγνωσε περίληψιν τῆς ἀποφάσεως ὁ Ἐπαναστατικὸς Ἐπίτροπος συνταγματάρχης Νεόκοσμος Γρηγοριάδης. Ὁ αὐτὸς τὴν ἀνέγνωσεν ἐκ νέου εἰς τὸν «συνήθη χῶρον τῶν ἐκτελέσεων» εἰς

83. *Αὐτόθι*, σσ. 23-25.

τὴν περιοχὴν Γουδῆ, καὶ καθὼς αὐτὸς ἐκλονίσθη τὴν ἀνάγνωσιν ὠλοκλήρωσεν ὁ Γραμματεὺς τοῦ Στρατοδικείου Ἰωάννης Πεπονῆς.⁸⁴

Ἡ ἐκτέλεσις ἐπηκολούθησεν ἐντὸς πολὺ ὀλίγων ὥρων. Τὴν εὐθύνην τῆς τοιαύτης ταχύτητος ἀνέλαβεν αὐτοπροσώπως ὁ Νικόλαος Πλαστήρας, ἀρνηθεὶς νὰ ἀναμείνῃ ὡς τοῦ συνέστησεν ὁ ἄτυπος πολιτικὸς σύμβουλός του Γεώργιος Παπανδρέου.⁸⁵ Ἡ δραματικώτερα περιγραφὴν αὐτῆς παρετέθη εἰς ἔκθεσιν τοῦ αὐτόπτου μάρτυρος Γεωργίου Ἰ. Πεσμαζόγλου ὑποβληθεῖσαν πρὸς ἐνημέρωσιν τοῦ τέως Βασιλέως Κωνσταντίνου.⁸⁶ Ἀναλόγου ἐνδιαφέροντος εἶναι καὶ ἡ μαρτυρία τοῦ τότε ὑποφρουράρχου Ἀθηνῶν συνταγματάρχου Λεωνίδου Σπαῆ, παραστάντος *ex officio* εἰς τὴν ἐκτέλεσιν.⁸⁷ Περιγραφαὶ τῆς ἐκτελέσεως δὲν ἐδημοσιεύθησαν εἰς τὰς ἐφημερίδας, ἀλλ' ἀπλῶς τὸ ἐπίσημον Ἀνακοινωθὲν περὶ τῆς ἐκτελέσεως τῆς δικαστικῆς Ἀποφάσεως: «Ἀνακοινωθέν. Τὴν 11 καὶ 30 π.μ. τῆς σήμερον εἰς τὸν παρὰ τὸ Γουδὶ χῶρον ἐξετελέσθη ἐν πλήρει στρατιωτικῇ τάξει ἡ θανατικὴ ἐκτέλεσις τῶν ἐξ καταδικασθέντων ὑπὸ τοῦ Ἐκτάκτου Ἐπαναστατικοῦ Στρατοδικείου ὑπευθύνων τῆς Μικρασιατικῆς καταστροφῆς, ἧτοι τῶν ἀπαρτισάντων τὸ Συμβούλιον τῶν Πέντε πολιτικῶν Π. Πρωτοπαπαδάκη, Α. Γούναρη, Ν. Στράτου, Γ. Μπαλατζῆ καὶ Ν. Θεοτόκη καὶ τοῦ Ἀρχιστρατήγου τῆς ἡττης Γ. Χατζανέστη. Τῆς ἐκτελέσεως προηγήθη ἡ στρατιωτικὴ καθαίρεσις καὶ ἡ θεία μετάλληψις ἐν ταῖς φυλακαῖς Ἀβέρωφ. Οἱ νεκροὶ μεταφερθέντες πάραντα εἰς τὸ Ἀ' Νεκροταφεῖον, παρεδόθησαν εἰς τοὺς οἰκείους των πρὸς ταφὴν. Πρὸ τῆς ἐκτελέσεως οἱ κατάδικοι ἐρωτηθέντες περὶ τῆς ὑστάτης θελήσεώς των, οὐδὲν εἶπον».⁸⁸

Προκαλεῖ ἀλγεινὴν ἐντύπωσιν τὸ γεγονός ὅτι ὁ Στυλιανὸς Γονατᾶς, ὁ ὁποῖος ἀνέλαβε, κατὰ διαδοχὴν τοῦ Σωτ. Κροκιδᾶ, τὴν πρωθυπουργίαν εἰς τὰς 14 Νοεμβρίου 1922 ὥστε νὰ διατάξῃ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν Ἐξ ἄνευ νομικῶν

84. Βλ. Φοίβου Ν. Γρηγοριάδη, *Διχασμὸς – Μικρὰ Ἀσία, 1909-1930*, τόμ. 2^{ος}, σ. 420.

85. *Αὐτόθι*, σσ. 418–419.

86. Γεωργίου Ἰ. Πεσμαζόγλου, *Τὸ Χρονικὸν τῆς Ζωῆς μου (1889-1979)*, σσ. 129-143.

87. Λεωνίδου Σπαῆ, *Πενήντα χρόνια στρατιώτης στὴν ἐπιτηρεσία τοῦ Ἑθνὸς καὶ τῆς Δημοκρατίας*, σσ. 175-176. Πρβλ. καὶ Σπ. Μαρκεζίνη, *Πολιτικὴ Ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος*, Σειρὰ Β': *Σύγχρονος Ἑλλάς*, τόμ. 2, σσ. 173-180, ὅπου παρατίθενται προφορικαὶ μαρτυρίαι πρὸς τὸν συγγραφέα τόσον τοῦ ὑποστρατήγου Α. Σπαῆ ὅσον καὶ τοῦ αὐτόπτου τῆς ἐκτελέσεως Ἀνδρέου Νικ. Στράτου, υἱοῦ τοῦ ἐκ τῶν ἐκτελεσθέντων Νικολάου Στράτου.

88. Βλ. ἐφ. *Σκρίπ*, φ. τῆς 16^{ης} Νοεμβρίου 1922, σ. 4 καὶ ἐφ. *Ἐμπρός*, φ. τῆς 16^{ης} Ὀκτωβρίου 1922, σ. 4. Ἡ κλίνουσα ὑπὲρ τοῦ Κόμματος τῶν Φιλελευθέρων ἐφ. *Ἐστία* δὲν ἐξεδόθη ἀπὸ τῆς 15^{ης} μέχρι καὶ τῆς 17^{ης} Νοεμβρίου 1922 ἕνεκεν λογοκρισίας.

ἐμποδίων, ἐδῆλωσεν ἐνώπιον τῆς Βουλῆς κατὰ τὸ 1925 τὰ ἑξῆς: «Τόσον τὰ συνήθη πολιτικά δικαστήρια ὅσον καὶ τὰ συνήθη στρατοδικεῖα ἐκρίθησαν, καὶ δικαίως, ἀνεπαρκῆ νὰ ἐπιληφθῶσι μιᾶς τοιαύτης ὑποθέσεως. Ἐπερπε νὰ δημιουργηθῇ ἐν νέον Εἰδικὸν Δικαστήριον. Ἀλλὰ ποῖοι νὰ ἦσαν οἱ δικασταί; Δὲν ἠθέλομεν νὰ ἀναμίξωμεν τοὺς λοιποὺς πολιτικοὺς ἀνδρας τῆς Χώρας οἵτινες θὰ ἠδύναντο νὰ διαπνέωνται ἀπὸ συμπαθείας ἢ ἀντιπαθείας καὶ τοὺς ὁποίους ἄλλωστε δὲν ἠθέλομεν νὰ ὑποχρεώσωμεν νὰ συμμερισθῶσι τὰς εὐθύνας μετὰ τῆς Ἐπαναστάσεως. Ἀπέμενε ὅθεν ἐν εὐρὺ στρατιωτικὸν δικαστήριον μὲ 15 στρατοδίκας καὶ τρεῖς Ἐπαναστατικούς Ἐπιτρόπους, μὲ πλήρη δημοσιότητα καὶ πλήρη τὰ μέσα τῆς ἀμύνης διὰ τοὺς κατηγορουμένους. Ἐπετρέψαμεν νὰ ἐξαιρέσουν πέντε ἐκ τῶν στρατοδικῶν, ἐπετρέψαμεν νὰ ἔχουν συνηγόρους διπλασίους ἀπὸ τοὺς κατηγοροὺς καὶ ἐπετρέψαμεν νὰ παρουσιάσουν μάρτυρας ὑπερασπίσεως τόσους ὅσους καὶ ἡ κατηγορία. Ταῦτα δὲ πάντα καθωρίσθησαν δι' Ἀποφάσεως τῆς Ἐπαναστάσεως ἡ ὁποία εὐρίσκεται δημοσιευμένη εἰς τὴν Ἐφημερίδα τῆς Κυβερνήσεως τῆς 12 καὶ 16 Ὀκτωβρίου 1922. Καὶ προσέτι ἀπὸ ἐπιεικοῦς ἀντιλήψεως προσεθέσαμεν τὴν ποινὴν τῆς προσκαίρου ἢ ἰσοβίου ὑπερορίας, ἀντιστρόφως πρὸς τὰ διαθρολούμενα ὅτι καθωρίσαμεν αὐστηροτέρας τῶν ἐπὶ τοῦ νόμου προβλεπομένων ποινῶν. Θὰ μοῦ εἴπητε ὅτι δὲν ἦτο κανονικόν, ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει τίποτε τὸ κανονικόν ἐν τῇ Ἐπαναστάσει. Κανονικόν εἶναι ὅ,τι αὐτὴ κανονίσῃ, καὶ ἐλήφθη μέριμνα ὅπως κανονίσῃ ὅ,τι παρουσιάζετο ὡς δικαιότερον. Ἡ μόνη σκέψις μας ἦτο ὅπως ἡ οὕτω κανονισθεῖσα δικαιοσύνη παραμείνῃ ἀπολύτως ἀνεπηρέαστος».⁸⁹

Ὁ Στ. Γονατᾶς ὑπερῆμύνετο τῆς ἐπιλογῆς του νὰ ἀναλάβῃ τὴν εὐθύνην τῆς Κυβερνήσεως καὶ νὰ διατάξῃ τὴν ἐκτέλεσιν, καὶ μάλιστα ὅταν ἦτο γνωστὸν ὅτι οἱ ξένοι διπλωματικοὶ ἀντιπρόσωποι ἤδη ἐξεφράζοντο κατὰ τοῦ ἐνδεχομένου ἐκτελέσεως τῆς καταδικαστικῆς ἀποφάσεως. Ἀκόμῃ καὶ εἰς τὰ Ἀπομνημονεύματά του, ἐκδοθέντα 36 ἔτη μετὰ τὰ γεγονότα (1958) ἐπέμεινε εἰς τὴν ἀνάγκην τῆς ἐπιβολῆς τῆς θανατικῆς ποινῆς καὶ τῆς ἐκτελέσεως τῆς πρὸς ἀποκατάστασιν τῆς πειθαρχίας ἐν τῷ στρατεύματι καὶ μετὰξὺ τοῦ πληθυσμοῦ.⁹⁰

Εἰς δικαίωσιν τῶν ἐκτελεσθέντων προέβη πολὺ μετὰ ταῦτα ὁ Θ. Πάγκαλος εἰς συνέντευξιν πρὸς τὴν ἐφ. Ἔθνος τὸν Μάρτιον τοῦ 1949: «Εἰς τὸ

89. Συνεδριάσεις τῆς Βουλῆς ὑπ' ἀριθμ. 150 τῆς 17^{ης} Φεβρουαρίου 1925, Ἐφημερίς τῶν Συζητήσεων τῆς Δ' ἐν Ἀθήναις Συντακτικῆς τῶν Ἑλλήνων Συνελεύσεως, τόμ. Δ', Ἐν Ἀθήναις 1926, σσ. 382-385.

90. Στ. Γονατᾶ, Ἀπομνημονεύματα, σ. 261.

σημεῖον αὐτὸ ὁ στρατηγὸς Πάγκαλος ἐσταμάτησε πρὸς στιγμήν. Μοῦ ἐξήγησε ὅτι κανεὶς δὲν ἐπίστευσε ὅτι οἱ ἐκτελεσθέντες πολιτικοὶ ὑπῆρξαν ἐνσυνειδήτως προδότες, ἀλλὰ μοιραίως ἐπεβάλλετο νὰ ὑπάρξουν κυρώσεις διὰ τὴν συμφορὰν τοῦ Ἔθνους καὶ διὰ νὰ δυνηθῇ ἡ χώρα νὰ κινηθῇ πρὸς νέαν ἐξόρμησιν. “Δὲν παραδέχομαι, μοῦ εἶπεν ἐπὶ λέξει, ὅτι διέπραξαν συνειδητὴν προδοσίαν, ἀλλὰ μποροῦμε νὰ εἰπώμεν σήμερον ὅτι ὑπῆρξαν μᾶλλον μοιραῖα καὶ ἀναγκαῖα θύματα εἰς τὸν βωμὸν τῆς Πατρίδος κατὰ τὰς κρίσιμους ἐκείνας στιγμὰς”».⁹¹

Ἀνάλογα ἔγραψε καὶ ὁ υἱὸς τοῦ Ἐπαναστατικοῦ Ἐπιτρόπου Φοῖβος Νεοκ. Γρηγοριάδης, πρῶτην ἀξιωματικὸς τοῦ Ἑλληνικοῦ Στρατοῦ καὶ βραδύτερον τοῦ ΕΛΑΣ: «Λάθος πατριωτισμοῦ (: ἡ πολιτικὴ τῶν “Ἐξ”) κατὰ τὴν πιὸ λογικὴ ἐξήγησιν. Λάθος ἀπὸ κομματικὸν ὑπολογισμὸν –ἔστω– κατὰ τὴν ἐξήγησιν ἀντιπάλων τους. Ἀλλὰ καὶ μὲ τὸ δεύτερον ἐνδεχόμενον (φοβήθηκαν τὴν πολιτικὴν κατακραυγὴν καὶ ἐκμετάλλευσιν τῶν Φιλελευθέρων γιὰ τὴν ἐκκένωσιν) πάλι δὲν στέκεται ἡ κατηγορία «προδοσίας». Μὲ τίποτα δὲν στέκεται. Σὲ τίποτα δὲν μπορεῖ νὰ στηριχθῇ... Ἡ σκοπιμότης ἀποτελεῖ τὸ μοναδικὸν κριτήριον».⁹²

Κατὰ τὴν 31^{ην} Μαρτίου 1932 εἰς τὴν Βουλὴν ὁ ἴδιος ὁ Ἑλ. Βενιζέλος ὁμιλῶν ἀπὸ τοῦ βήματος πρὸς τὸν Ἀρχηγὸν τοῦ Λαϊκοῦ Κόμματος Παναγῆν Τσαλδάρην, ἀνεφέρθη εἰς τὴν ἐπιστολὴν τὴν ὁποίαν εἶχεν ἀποστείλει πρὸς αὐτὸν καὶ τὴν Ἠνωμένην Ἀντιπολίτευσιν κατ’ Ἰανουάριον 1929 καὶ ἡ ὁποία διελάμβανεν ὅτι: «Δύναμαι νὰ διαβεβαιώσω Ὑμᾶς μὲ τὸν πλέον κατηγορηματικώτερον τρόπον ὅτι οὐδεὶς τῶν πολιτικῶν ἀρχηγῶν τῆς δημοκρατικῆς παρατάξεως θεωρεῖ ὅτι ἡγέται τῆς πολιτικῆς ἥτις ἡκολουθήθη μετὰ τὸ 1920 διέπραξαν προδοσίαν κατὰ τῆς πατρίδος ἢ ὅτι ἐν γνώσει ὠδήγησαν τὸν τόπον εἰς τὴν Μικρασιατικὴν Καταστροφὴν».⁹³

Περαιτέρω ἐξήγησις τοῦ θέματος ἐδόθη ὑπὸ τοῦ Βενιζέλου κατὰ τὴν

91. Συνέντευξις τοῦ Θ. Παγκάλου πρὸς τὴν ἐφ. Ἔθνος, Μάρτ. 1949, ἐν Ἀρχεῖον Θεοδώρου Παγκάλου, τόμ. Α’ 1919-1925, σσ. 164-166. Ἡ μαρτυρία ἔχει μεγάλην βαρύντητα διότι ὁ Θ. Πάγκαλος ὑπῆρξεν ὄχι μόνον ὁ Πρόεδρος τῆς Ἀνακριτικῆς Ἐπιτροπῆς ἐνόχων Ἐθνικῆς Καταστροφῆς, ἀλλ’ ἐδέχθη νὰ ἀναλάβῃ τὸ χαρτοφυλάκιον τῶν Στρατιωτικῶν εἰς τὴν ὀρκισθεῖσαν κατὰ τὴν 14^{ην} Νοεμβρίου 1922 Κυβέρνησιν Στυλ. Γονατᾶ καὶ νὰ καταστῇ κατὰ νόμον ὁ ὑπεύθυνος διὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν καταδικασθέντων.

92. Φοίβου Ν. Γρηγοριάδης, «Ἡ Δίκη τῶν Ἐξ», περ. Ἱστορία γιὰ σᾶς, τευχ. 5 (1 Νοεμβρ. 1971), σ. 25.

93. Συνεδρίασις τῆς Βουλῆς ὑπ’ ἀριθμ. Ν’ τῆς 31^{ης} Μαρτίου 1932, Ἐπίσημα Πρακτικὰ τῆς Βουλῆς, Περίοδος Β’, Σύνοδος Α’, Ἐν Ἀθήναις 1932, σ. 668.

επομένην, 1^{ην} Ἀπριλίου 1932, πάλιν εἰς τὴν Βουλὴν: «Ἡμεῖς ἀνεγνωρίσαμεν προθύμως καὶ κατὰ πεποίθησιν ὅτι οἱ πολιτικοὶ ἐκεῖνοι ἄνδρες, οἱ ὁποῖοι ἐστερήθησαν τῆς ζωῆς των διὰ τῆς ἀποφάσεως τοῦ Στρατοδικείου, ἦσαν καλῆς πίστεως, ἀλλὰ ἔχομεν τὸ δικαίωμα νὰ σᾶς εἴπωμεν “Θέλετε νὰ χαρακτηρίσετε τὴν δίκην ἐκείνην καὶ τὰς ἐκτελέσεις ὡς ἐγκλημα, ἐνῶ ἡμεῖς τὰς ὠνομάσαμεν σφάλμα”, ἡ λέξις δὲν ἔχει καμμίαν σημασίαν, σεῖς χθὲς εἵπατε ὅτι τὸ σφάλμα εἶναι βαρύτερον ἀπὸ τὸ ἐγκλημα, ἐγὼ θὰ ἐδεχόμην νὰ θεωρηθῇ ὅπως θέλετε –ἀλλὰ σᾶς ζητοῦμεν νὰ ἀναγνωρίσετε καὶ σεῖς ὅτι οἱ ἄνδρες τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1922 ἠλαύνοντο ἀπὸ εὐγενέστερα ἐλατήρια. Αὐτὸ εἶναι. Δὲν ἔπεται ὅμως ὅτι ὁ ἐλαυνόμενος ἀπὸ εὐγενέστατα ἐλατήρια δὲν ἠμπορεῖ νὰ κάμῃ σφάλματα καὶ ἐγκλήματα μερικὰς φορὲς».⁹⁴

Ἀλλὰ τὸ ἐγκλημα τῆς προδοσίας κατὰ τῆς πατρίδος (ὡς τότε διευτυοῦτο εἰς τὸν Ποινικὸν Νόμον), διὰ τὸ ὅποιον κατεδικάσθησαν οἱ Ἐξ, διώκεται καὶ ἐδιώκετο μόνον ἂν εἶχε διαπραχθῇ κατόπιν κακοβούλου προμελέτης. Καὶ βάσει τῶν διατάξεων τοῦ Συντάγματος τοῦ 1911 ἐνετάσσεται εἰς τὰ «πολιτικὰ ἐγκλήματα» διὰ τὰ ὅποια εἶχεν ἀπὸ τοῦ 1911 καταργηθῇ διὰ συνταγματικῆς διατάξεως ἡ ποινὴ τοῦ θανάτου.

*
* *

Ἐν κατακλειδί σημειοῦμεν ὅτι τὰ ἐξετασθέντα ἀπὸ πλευρᾶς Ἱστορίας τοῦ Δικαίου, ἐν περιλήψει βεβαίως, ἀποτελοῦν ἓνα κρῖνον σειρᾶς νομικῶν γεγονότων τῆς ὁποίας ἡ ἀρχὴ ὡς πρὸς τὴν περίοδον τοῦ Κ' αἰῶνος ἀνάγεται εἰς τὰ τέλη τοῦ Πολέμου τοῦ 1897 καὶ συνεχίζεται με σταθμούς τὴν Στάσιν τοῦ 1909, τὸν δραματικὸν Διχασμὸν ἀπὸ τοῦ 1915, τὰ γεγονότα μετὰξὺ 1917 καὶ 1920, τὰ ἐπακολούθησαντα μετὰ τὰς ἐκλογὰς τοῦ τέλους τοῦ ἔτους ἐκείνου (πάντοτε ἐν ἀκολουθίᾳ πρὸς τὰς αὐθαιρέτους καὶ ἐκτὸς παντὸς διεθνοῦς δικαίου ἐπεμβάσεις τῶν καλουμένων «Μεγάλων» Δυνάμεων εἰς τὰ καθ' ἡμᾶς ἀπὸ τοῦ 1915 καὶ ἐξῆς),⁹⁵ με ἐξέλιξιν τὴν ἀποχώρησιν ἀπὸ τὴν Μικρὰν Ἀσίαν καὶ τὴν Ἀνατολικὴν Θράκην (ὡς πρὸς τὴν τελευταίαν κατ' Ὀκτώβριον 1922)⁹⁶ καὶ τὴν

94. Συνεδριάσεις τῆς Βουλῆς ὑπ' ἀριθμ. ΝΑ' τῆς 1^{ης} Ἀπριλίου 1932, *Αὐτοῦθι*, σ. 716.

95. Βλ. Ἀλ. Ἀλ. Πάλλη, *Greece's Anatolian Venture – and after. A survey of the Diplomatic and Political Aspects of the Greek Expedition to Asia Minor (1915–1922)*, Ἐν Λονδίῳ 1937 καὶ Κωνστ. Μ. Σακελλαροπούλου, *Ἡ Σκιά τῆς Δύσεως. Ἱστορία μιᾶς καταστροφῆς*, Ἐν Ἀθήναις 1961².

96. Πλουσίας καὶ ἐνδιαφερούσας πληροφορίας ἀλλὰ καὶ ἔντονον κριτικὴν περὶ τῶν

ἐν συνεχείᾳ σώρουν πολλὰ πλὴν ἐσωτερικῶν Κινημάτων μέχρι τοῦ 1936. Ἡ ἀλληλουχία τῶν ἐν λόγῳ γεγονότων διετάραξε τὴν ἐσωτερικὴν τάξιν, ἐνίσχυσε τὰς διχαστικὰς τάσεις, ὑπέσκαψε τὴν ἰσχὺν τῶν Ἐνόπλων Δυνάμεων (ὁμολογηθεῖσαν τῷ 1932 ὑπὸ τοῦ Ἀνωτάτου Στρατιωτικοῦ Συμβουλίου δι' ἀποφάσεως αὐτοῦ γνωστῆς ἐκ τῆς δημοσιεύσεώς της),⁹⁷ μὲ συνεπείας πολλὰ πλῆθῃς, ἀτυχῶς, διὰ τὴν συνοχὴν τοῦ πολιτικοῦ συστήματος. Πρόσωπα, ἀνελθόντα ἐν χρόνῳ εἰς ὑψηλοὺς θώκους, περιῆλθον ἐν συνεχείᾳ εἰς ἀσήμαντα ἐπίπεδα καὶ δραματικὰς ἀκόμῃ καὶ διὰ τὴν ὑπαρξίν των καταλήξεις, ἐνῷ πολυετὴς Διχασμὸς ἀκόμῃ καὶ κατὰ («κληρονομία») συνεχιζόμενος ἐτραυματίζε τὸ Ἔθνος, τὴν Πολιτείαν καὶ τοὺς θεσμούς. Ἡ Μοῖρα δὲν εἶναι πάντοτε εὐνοϊκὴ διὰ τὸ Ἔθνος. Εὐτυχῶς ὅτι μεσολαβοῦν καὶ περίοδοι μεγάλης ἀνατάσεως ὅπως ἐκεῖναι τῶν Πολέμων 1912–1913 καὶ 1940–1945, χωρὶς ὅμως νὰ διακόπτουν δυσσάρεστους καὶ ἐπωδύνους ἐξελίξεις.

Βέβαιον εἶναι ὅτι τὰ ὅσα ἐπεσυνέβησαν, συνετελέσθησαν ἐν στιγμαῖς ἐπειγούσης ἐπιρρίψεως εὐθυνῶν καὶ ἀπορρίψεως ἀντιστοίχων πρὸς καθησυχασιν τῆς ψυχολογίας τοῦ ἀπογοητευμένου στρατεύματος, ἀλλὰ καὶ τοῦ κύματος πικρίας καὶ δυσφορίας τῶν προσφύγων, μετ' ἀποφυγῆς πάντως ἀναφορᾶς ποικίλων παρεμβάσεων. Αἱ νεώτεραι γενεαὶ εἶναι ἐλάχιστα ἐνημερωμένα ἢ καὶ καθόλου, καθὼς θεωρεῖται ὅτι τὰ συμβάντα ἀνήκουν εἰς παλαιὰν ἱστορίαν καὶ προέχουν τὰ σημερινὰ προβλήματα, μάλιστα δὲ ἐκεῖνα τῆς καθημερινότητος. Εἶναι ἀμφίβολον, ἐφ' ὅσον τεθοῦν σχετικὰ ἐρωτήματα εἰς τὰ σχολεῖα μέσης ἐκπαιδεύσεως, τὰ πανεπιστήμια ἢ δημοσκοπικῶς εἰς τὴν κοινωνίαν, ἂν θὰ διαπιστωθῇ κατὰ βάθος γνῶσις τῆς δραματικῆς περιόδου ἢ καὶ ἀπλῆ μνήμη. Οὐδεὶς, πέρα ὠρισμένων ἐιδικῶν σχολιαστῶν, γνωρίζει πρόσωπα καὶ γεγονότα τοῦ δράματος ἢ καὶ ἐνδιαφέρεται δι' ὅσα συνέβησαν. Ἡ λήθη ἐπεκράτησεν ἢ ἐπεβλήθη, ὡς συνήθως, ἀλλὰ τὸ Δίκαιον ἐτραυματίσθη ἄλλην μίαν φορὰν. Καὶ τὰ συμβάντα περιέρχονται εἰς τὴν «ἀρμοδιότητα» τῆς Ἱστορίας καὶ εἰδικώτερον τῆς Ἱστορίας τοῦ Δικαίου. Δὲν πρέπει νὰ λησμονῇται πάντως ὅτι τὰ μετασχόντα τοῦ Ἐκτάκτου Στρατοδικείου πρόσωπα καὶ ἐξειλιχθησαν ἐξ ἐπόψεως σταδιοδρομίας καὶ οὐδὲν εἶπον δι' ὅσα «ἐδίκασαν».⁹⁸

γεγονότων καὶ τῶν προσώπων βλ. καὶ ἐν Ἀλεξάνδρου Μαζαράκη–Αἰνιᾶνος, ἀντιστρατήγου, Ἀπομνημονεύματα, Ἐν Ἀθήναις 1948, σσ. 307–332.

97. ΓΕΣ/ΔΙΣ, Ἡ πρὸς Πόλεμον προπαρασκευὴ τοῦ Ἑλληνικοῦ Στρατοῦ, 1923–1940, Ἐν Ἀθήναις 1969, σσ. 143–146.

98. Ὁ Φοῖβος Νεοκ. Γρηγοριάδης σημειώνει τὰ ἐξῆς: «Ἐνῶ μέλη τοῦ Στρατοδικείου

Ἀπὸ διπλωματικῆς ἐπόψεως ἡ Δίκη τῶν Ἐξ δὲν ἔλυσε τὰ προβλήματα τῆς Θράκης, ὥς εἶχε νομισθῇ ὑπὸ τινων τότε. Καὶ τοῦτο διότι ἡ διεθνὴς συγκυρία καὶ ἡ ἀνάδυσις τῆς Κεμαλικῆς Τουρκίας εἶχε δημιουργήσει εἰς τὴν Δύσιν τὴν ψευδαίσθησιν ὅτι εἶχεν εὐρεθῇ ἰσχυρὸς ἀντίπαλος κατὰ τῆς ἐπίσης τότε ἐδραιουμένης Σοβιετικῆς Ἐνώσεως, τὴν ὁποίαν ἡ Γαλλία καὶ ἡ Βρετανία ἐβλεπον ἀπλῶς ὡς μετάπτωσιν τῆς πάντοτε ἀντιπάλου των Ρωσίας.

Ἀπὸ ἐσωτερικῆς ἐπόψεως, ἐν Ἑλλάδι, ἡ Δίκη καὶ ἡ ἐκτέλεσις τῆς ἀποφάσεως διὰ τὴν ὁποίαν ἔσπευσεν ὁ Ἀρχηγὸς τῆς Ἐπαναστάσεως Νικ. Πλαστήρας, παρὰ τὰς παραινέσεις τοῦ ἀτύπου πολιτικοῦ συμβούλου του Γεωργίου Παπανδρέου, προσεκάλεσαν βαθυτάτην αἴσθησιν, κλονισμόν τῆς κοινῆς γνώμης. Ἐν τούτοις, ὡς ἐσημείωσαν τόσον ὁ Στυλ. Γονατᾶς ὅσον καὶ ὁ Λεων. Σπαῆς πολὺ βραδύτερον, ὁ κλονισμὸς εἶχε καὶ εὐεργετικὰς συνεπείας ἐπὶ τοῦ στρατεύματος. Αἱ λιποταξίαι ἔπαυσαν ἀμέσως καὶ οἱ λιποτάκται ἐπέστρεψαν εἰς τὰς μονάδας των. Τοῦτο ὑπῆρξεν καίριον διὰ τὴν δυνατότητα συγκροτήσεως ἀπὸ τοῦ τέλους ἤδη τοῦ 1922 τοῦ περιφήμου Στρατοῦ τοῦ Ἐβρου, ποὺ ἐξυπηρετήσε σημαντικῶς τὴν διαπραγματευτικὴν θέσιν τῆς Ἑλλάδος εἰς τὴν Λωζάννην. Ἀλλ' ὁ σκοπὸς τοῦ στρατηγοῦ Θ. Παγκάλου δὲν ἦτο αὐτός. Ἦτο ἡ ἐθνικὴ ἐκδίκησις καὶ ἡ διαδήλωσις πρὸς πάντας ὅτι ἡ Ἑλλάς δὲν ἦτο «ἀποικία». Ἦτο ἀπολύτως βέβαιον ὅτι, ἐὰν ἀπηρεῖτο, ὁ Στρατὸς τοῦ Ἐβρου ὑπὸ τὸν Θ. Πάγκαλον θὰ προήλαυνεν ἀμέσως καὶ ἐπιτυχῶς πρὸς ἀνακατάληψιν τῆς Ἀνατολικῆς Θράκης, χωρὶς νὰ μετρήσῃ κόστος. Καὶ αὐτὸ διηκολυνε λύσεις διπλωματικῶς ἐπιδιωκομένας εἰς τὴν Λωζάννην.

Τὸ δημόσιον αἶσθημα ἱκανοποιήθη διὰ τὰ σοβαρώτατα λάθη ποὺ εἶχαν διαπραχθῇ κατὰ τὴν περίοδον Νοεμβρίου 1920–Σεπτεμβρίου 1922. Βασικώτερον αὐτῶν πρέπει νὰ θεωρηθῇ ἡ ἀπροθυμία τῆς Κυβερνήσεως Γούναρη κατὰ τὸ 1921 νὰ ἀποδεχθῇ τὴν ἀναδίπλωσιν εἰς τὰ ὅρια τῆς ἀρχικῆς Ἐντολῆς πρὸς τὴν Ἑλλάδα καὶ ἡ ἀνάσχεσις τῆς ἡρωϊκῆς ἀλλ' ἀπονενουμένης Ἐκστρατείας πρὸς Σαγγάριον καὶ πέρα αὐτοῦ. Διαρκούσης αὐτῆς ἐχάθησαν πολλοὶ γενναῖοι Ἕλληνες μαχηταὶ κατὰ τὴν ἐπιδίωξιν ἐπιτυχίας ἀνεφίκτου (ὡς ἐὰν ἡγνούν οἱ σχεδιασταὶ τῆς ἐπιχειρήσεως τὸ προηγούμενον τῆς γαλλικῆς Ἐκστρατείας τοῦ 1812 εἰς τὰς ἀχανεῖς στέππας τῆς Ρωσίας), δοθέντος ὅτι ὁ Τοῦρκος ἀντίπαλος διέθετεν ἐκτενεστάτην ἐνδοχώραν καὶ ἀέναον δυνατότητα ἐνισχύ-

θὰ ζητήσουν – χρόνια πολλὰ ἀργότερα – ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν ἀνακούφισιν συνειδήσεως. Μὲ ἐξομολόγησι καὶ ἄφεσιν ἁμαρτιῶν. Ζητάει ποτὲ κανεὶς συγχώρεσι ἀπὸ τὸν Θεό, ἂν ἄλλος ἔχει τίς εὐθύνες;». Βλ. Φοίβου Ν. Γρηγοριάδη, *Διχασμὸς – Μικρὰ Ἀσία, 1909-1930*, τόμ. 2^{ος}, σ. 428.

σεως τῶν δυνάμεων του ἐκ φιλίων ἐντοπίων πληθυσμῶν καὶ γειτονικῶν ὁμοδόξων κρατῶν. Πέρα δὲ τούτου, ὁ πόλεμος κατὰ τοῦ Ἑλληνικοῦ Στρατοῦ εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν εἶχε προσλάβει διὰ τοὺς Τούρκους τὴν ὑπόστασιν ἀγῶνος διὰ τὴν ἐλευθερίαν καὶ τὴν ὕπαρξιν των.⁹⁹ Ἡ Κυβέρνησις Γούναρη κατὰ τὴν Ἀνοιξίν τοῦ 1921 ἠδύνατο νὰ διαπραγματευθῇ ἐντιμον ἀποχώρησιν ἐκ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας μὲ ἐνδεχομένην δυνατότητα παραμονῆς ἐκεῖ μέρους τῶν Ἑλλήνων τῆς Ἰωνίας καὶ τῶν λοιπῶν περιοχῶν.¹⁰⁰ Συμβουλὰς σχετικὰς ἔλαβεν ἡ Κυβέρνησις Γούναρη καὶ παρὰ τοῦ κληθέντος εἰς ἐπικουρίαν τῆς Ἰωάννου Μεταξᾶ.¹⁰¹ Ὑπὸ τὸ πρῆσμα τῆς ἱστορικῆς ἀναδρομῆς εὐκόλως δύναται νὰ

99. Βλ. γενικῶς Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*. Ὁ μέγας ρητορικός, Ἐν Ἀθήναις 2009 εἰς δύο τόμους. Τὸ κείμενον αὐτὸ εἶναι οὐσιαστικῶς ἡ «αἰτιολογικὴ ἔκθεσις» τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ Κεμάλ καὶ ἀποδίδει τὸ πάθος τῶν Τούρκων κατὰ τῆς ἐλληνικῆς «εἰσβολῆς». Δὲν πρέπει νὰ ἀγνοῇται περαιτέρω ὅτι τὸ Κίνημα τοῦ Κεμάλ ἐνισχύθη κρυφίως καὶ ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Σουλτάνου Μεχμέτ Σ' Βαχιντεντίν, μὴ ἀνεχομένου τὴν κατάρτησιν καὶ οὐσιαστικὴν κατάλυσιν τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας καὶ ἐπιθυμοῦντος νὰ διασώσῃ, ὅ,τι ἦτο δυνατόν νὰ διασωθῇ.

100. Βλ. Σπ. Μαρκεζίνη, *Πολιτικὴ Ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος*. Σειρὰ Β': Σύγχρονος Ἑλλάς, τόμ. 1^{ος} 1920-1922, σσ. 100-131.

101. Τὸ μνημόνιον τῆς συνομιλίας τοῦ Ἰωάννου Μεταξᾶ μετὰ τῶν Δημ. Γούναρη καὶ Π. Πρωτοπαπαδάκη κατὰ τὴν 25^{ην} Μαρτίου 1921 καὶ τὸ ἀνάλογον τῆς ἀντιστοίχου μετὰ τῶν Δημ. Γούναρη, Π. Πρωτοπαπαδάκη, Ν. Θεοτόκη, καὶ Ἀχ. Ἐξαδακτύλου τῆς 29^{ης} Μαρτίου 1921 ἀναδεικνύουν ἐντυπωσιακῶς τὰς στρατιωτικὰς ἐλλείψεις καὶ τὴν ἀδυναμίαν τῆς Κυβερνήσεως νὰ κατανοήσῃ οὐσιαστικὰ στρατιωτικὰ ζητήματα. Ἐπὶ παραδείγματι ἤχεῖ ὡς πρωτοφανῆς ἡ πρότασις τῶν δύο ἐκπροσώπων τῆς Κυβερνήσεως ὅπως ἀντιμετωπίσουν τὴν ἑλλειψίν ἐπαρκοῦς ὀπλισμοῦ τῶν μονάδων τῶν πρόσω ἐνῶ εὐρίσκοντο ἐν ἐξελίξει αἱ ἐπιχειρήσεις εἰς τὴν περιοχὴν Ἑσκή Σεχίρ-Ἀφιὸν Καραχισάρ διὰ τῆς ἀφαιρέσεως τοῦ προσωπικοῦ ὀπλισμοῦ τῶν μονάδων τῶν μετόπισθεν ἐν Σμύρῃ καὶ ἀλλοῦ καὶ παραδόσεως αὐτοῦ εἰς τὰς μονάδας τῶν πρόσω, ἀπομείνουν δὲ αἱ μονάδες τῶν μετόπισθεν πρὸς στιγμὴν ἄνευ ὀπλισμοῦ μέχρις ἀποστολῆς εἰς αὐτοὺς παλαιοῦ ὀπλισμοῦ ἐκ τῶν ἐν Ἑλλάδι ἀποθηκῶν. Ἡ πρότασις προσέκαλεσε τὴν πλήρη φρίκης ἄμεσον ἀντίδρασιν τοῦ Μεταξᾶ. Ἀλλ' οἱ συνομιληταὶ τοῦ δὲν ἐφάνησαν νὰ κατανοοῦν τί εἶχον προτείνει. Ἐσκέπτοντο μόνον λογιστικὴν ἀντιμετώπισιν τοῦ προβλήματος. Οἱ Γούναρης καὶ Πρωτοπαπαδάκης, εἰς κατάστασιν ἀδιεξόδου εὐρισκόμενοι, λόγῳ τῆς δυσπιστίας των καὶ τῆς ἐλλείψεως ἐμπιστοσύνης εἰς τὸν Ἀρχιστράτηγον Ἀναστ. Παπούλαν, προσέτειναν ἐπιμόνως καὶ διαδοχικῶς εἰς τὸν Ἰ. Μεταξᾶ νὰ ἀναλάβῃ θέσιν ὑπαρχηγοῦ τοῦ Παπούλα, αὐτὴν τὴν θέσιν τοῦ Ἀρχιστρατήγου, τέλος δὲ καὶ τὴν θέσιν τοῦ Ἀρχηγοῦ τοῦ Γενικοῦ Ἐπιτελείου. Ὁ Ἰ. Μεταξᾶς ἠρνήθη ὅλας τὰς προτάσεις καὶ συνέστησε ταχεῖαν ἀπεμπλοκὴν ἐκ τοῦ Μικρασιατικοῦ Μετώπου. Ἡ ὀργὴ τοῦ Μεταξᾶ ὅταν διεπίστωσεν εἰς ποῖον βαθμὸν ἡ Κυβέρνησις Γούναρη ἐπαφίετο διὰ τὰς στρατιωτικὰς ἀποφάσεις εἰς τὸ πρόσω-

ὑποτεθῇ ὅτι καὶ ἂν δὲν ἦτο τοῦτο δυνατόν, ἡ ἀποχώρησις τῶν προσφύγων καὶ ἡ ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν θὰ εἶχε γίνεαι χωρὶς νὰ ἔχη προηγηθῇ ἡ Καταστροφὴ τῆς Σμύρνης καὶ αἱ σφαγαί. Πρέπει νὰ προστεθῇ ὅτι μετὰ τὰς ἐκλογὰς τοῦ 1920, τὰς ὁποίας ἡ Ἑνωμένη Ἀντιπολίτευσις ἐγνώριζεν ἄριστα ὅτι δὲν εἶχε κερδίσει, καὶ τὴν ἐπάνοδον τοῦ Βασιλέως Κωνσταντίνου, βαρύντατα ἀσθενοῦντος ἤδη, ἔπρεπεν οὗτος νὰ παραιτηθῇ ὑπὲρ τοῦ Διαδόχου καὶ νὰ ἀπομακρυνθῇ ἐκ τοῦ στρατεύματος καὶ τῆς πολιτικῆς σκηνῆς, ὥστε νὰ ἰκανοποιηθοῦν καὶ οἱ ὀπαδοὶ του καὶ νὰ μὴ θιγοῦν οἱ ἀντίπαλοί του εἰς τὸ ἐξωτερικόν. Βεβαίως διὰ τὴν Γαλλίαν, ἡ παρουσία του ἀπετέλει πρόσχημα διὰ τὴν υἱοθέτησιν συμπεριφορᾶς ἀντιθέτου πρὸς τὴν Ἑλλάδα ἀλλὰ συμφερούσης εἰς τὴν γαλλικὴν πολιτικὴν καὶ ἰδίᾳ εἰς τὴν διατήρησιν τοῦ ἐλέγχου τῶν μουσουλμανικῶν περιοχῶν, ὡς ἡ Συρία, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἡ Γαλλία εἶχεν ἐξασφαλίσαι τὴν Ἐντολὴν τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν. Ἀντιστοίχως καὶ διὰ τὴν Βρεταννίαν, διατηροῦσαν τὸν ἔλεγχον ἐπὶ τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς Παλαιστίνης, ἀλλὰ καὶ τῆς Ἀραβικῆς Χερσονήσου καὶ ἐπιδιώκουσαν τὸν πλήρη ἔλεγχον ἐπὶ τοῦ Ἰράκ, ἡ φιλικὴ στάσις ἔναντι τοῦ Κεμάλ ὑπηγορεύετο πλεόν ἐκ τῶν γεωπολιτικῶν καὶ γεωοικονομικῶν συμφερόντων τῆς κατὰ τὸ 1921. Ἡ Ἑλλάς εἶχε μείνει μόνη εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν καὶ οἱ οἰωνοὶ τοῦ 1919 δὲν ἐπραγματοποιοῦντο πλεόν κατὰ τὸ 1921. Τότε ἔπρεπε νὰ ἀρχίσῃ στρατηγικὴ ἀναδίπλωσις καὶ ἀποχώρησις, ὥστε, ἀπεμπλεκόμενων τῶν στρατευμάτων, νὰ καταστῇ δυνατὴ ἐνδεχομένων ἡ διαφύλαξις δικαιωμάτων αὐτοδιοικήσεως τῆς Ἰωνίας καὶ τοῦ Πόντου, νὰ εἶναι δὲ ἐφικτὴ ἡ κυριαρχικὴ διατήρησις τῆς Ἀνατολικῆς Θράκης. Οὐδὲν τελικῶς ἐκ τῶν συστηθέντων ἢ τῶν λογικῶς ἀναμενομένων ἐγένετο δεκτόν. Ἴσως ὅμως ἡ διατήρησις τῆς Ὀρθοδόξου Ἑλληνικῆς κυριαρχίας ἔστω ἐπὶ τῆς μιᾶς πλευρᾶς τῶν Στενῶν δὲν ἦτο ἐπιθυμητὴ εἰς τὴν Δύσιν. Καὶ τὰς

πον τοῦ ἀνευθύνου Ἀνωτάτου Ἀρχοντος καὶ μετέθετεν εἰς αὐτὸν τὸ βάρος ἰδικῶν τῆς καθηκόντων ὑπῆρξεν ἔντονος καὶ ἐξεδηλώθη εὐθέως πρὸς τοὺς συνομιλητάς του. Εἶναι ἐπίσης ἐντυπωσιακὸν ὅτι ὁ Ὑπουργὸς Στρατιωτικῶν Νικ. Θεοτόκης ἐδήλωσεν εὐθέως ὅτι ἡγνόμενα σοβαρὰ θέματα ἀπτόμενα ἀμέσως τῶν καθηκόντων του καὶ τῆς διεξαγωγῆς τοῦ Πολέμου. Προφανῶς ἡ ἡγεσία τῆς Ἑνωμένης Ἀντιπολιτεύσεως, ἐλθοῦσα εἰς τὴν ἐξουσίαν μετὰ τὸν Νοέμβριον τοῦ 1920, δὲν εἶχεν ἀντιληφθῇ τὴν διαφορὰν μεταξὺ τῆς διευθύνσεως τῶν πραγμάτων ἐν εἰρήνῃ καὶ ἐκείνης ἐν πολέμῳ καὶ δὴ καὶ τῆς ἐμβελείας καὶ τῆς ἐντάσεως τῆς Μικρασιατικῆς Ἐκστρατείας. Βλ. Ἰωάννου Μεταξᾶ, *Τὸ Προσωπικὸν τοῦ Ἡμερολόγιου*, τόμ. 3^{ος} 1921-1932, σσ. 71-77 καὶ 78-101. Αἱ περιγραφόμεναι συνομιλίαι καὶ τὰ ἀποτελέσματα αὐτῶν εἰς οὐδὲν ἐβοήθησαν τὴν ἐξέλιξιν τῆς Μικρασιατικῆς Ἐκστρατείας, ὡδήγησαν ὅμως τὸν Μεταξᾶν εἰς ὀριστικὴν υἱοθέτησιν τῆς ἰδικῆς του ἀνεξαρτήτου πρὸς τὸ Λαϊκὸν Κόμμα πορείας.

συνεπείας τῆς ἐγκαταλείψεως κατοικουμένων ὑπὸ Ἑλλήνων ἱστορικῶν περιοχῶν ἀπὸ τοῦ Πόντου καὶ ἐντεῦθεν, ἐπλήρωσεν ἡ Ἑλλάς καὶ οἱ Ἕλληνες κατὰ τὸ 1922 μὲ τὴν Καταστροφὴν τῆς Σμύρνης καὶ οἱ Ἕξ βασικώτεροι ἐφαρμοσταὶ τῆς ἀδιεξόδου πολιτικῆς διὰ τῆς ζωῆς των¹⁰² ἀλλὰ καὶ τὸ Δίκαιον διὰ τῆς κακοποιήσεώς του. Ἡ λήθη ἐπὶ μακρὸν ἐκάλυψε τὴν σκέψιν τῶν νεωτέρων, πλὴν πολλῶν πού δικαίως ἐξακολουθοῦν νὰ πονοῦν,¹⁰³ ὥς καὶ τὴν ἀντίληψιν ἐπίσης πολλῶν ὅτι διεξήχθη Δίκη πολλαπλῆς σκοπιμότητος.

Γεγονὸς εἶναι ὅτι ἡ Ἱστορία δὲν ἔχει εἰπεῖ τὴν τελευταίαν λέξιν. Εἰς τὰ ἀρχεῖα τῆς Διευθύνσεως Ἱστορίας Στρατοῦ, ἴσως καὶ εἰς ἄλλα ἀρχεῖα, παραμένει πλοῦτος στοιχείων πού δὲν ἔχουν ἀξιοποιηθῇ. Ἐν τῷ παρόντι, πάντως, δὲν ἐξετάζονται σελίδες στρατιωτικῆς, πολιτικῆς καὶ διπλωματικῆς ἱστορίας, ἀλλὰ βάσει τῶν ὧσων ἔχω ὑπ' ὄψει δημοσιευμένων στοιχείων, συνοπτικῶς, ἡ νομικὴ θεώρησις τῆς διαδικασίας τοῦ Ἐκτάκτου Στρατοδικείου καὶ τῶν πηγῶν ἐπὶ τῶν ὁποίων ἔδει νὰ στηριχθῇ ἡ ἐστηρίχθη ἡ ἐτυμολογία του.

102. Ὁ τόπος τῆς ἐκτελέσεως σημειοῦται δι' ἐξ κυπαρίσσω καὶ ἀντιστοίχων ἐξ πλακῶν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους μὲ τὰ ὀνόματα τῶν ἐκτελεσθέντων, ταῦτα δὲ πλησιέστατα οἰκοδομηθέντος ναῖσκου τῆς Ἀναστάσεως εἰς τὰ ὅρια τῶν Δήμων Χολαργοῦ καὶ Παπάγου.

103. Ὁ πόνος εἶναι ὁπωσδήποτε μεγάλος διὰ τὸν Μικρασιατικὸν καὶ τὸν Ποντιακὸν Ἑλληνισμόν καὶ ὅλους τοὺς Ἕλληνας. Τὴν ἀντίθεσίν του πρὸς τὴν «ἀναψηλάφηση» ἐκφράζει ὁ γνωστὸς ἱστορικὸς κ. Βλάχος. Ἀγτζίδης ἔναντι ὅλων τῶν πολιτικῶν φορέων τῆς ἐποχῆς καὶ τὸν ρόλον τὸν ὁποῖον διεδραμάτισαν. Αἱ παρατηρήσεις τοῦ κ. Ἀγτζίδη εἶναι ἄκρως σοβαρὰ διὰ τὴν ἱστορικὴν ἀποτίμησιν τῶν διατρεξάντων. Βλ. Βλ. Ἀγτζίδη, «Ἰδεολογικὲς ἀγκυλώσεις καὶ ἡ Δίκη τῶν Ἕξ», ἐφ. *Καθημερινή*, φ. τῆς 23^{ης} Δεκ. 2009. Τὸ ζήτημα ὑπῆρξε καὶ εἶναι λίαν λεπτόν, καθὼς ἔχει σημαδέψει ὅχι μόνον τὴν Ἑθνικὴν Ἱστορίαν ἀλλὰ καὶ τὴν Πολιτικὴν Ἱστορίαν τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος. Προσωπικῶς δὲν ὑπαιστέργωμαι εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν πολιτικῶν θεμάτων, περιοριζομένη εἰς τὴν παρουσίαν τῶν στοιχείων τῆς δικαστικῆς διαδικασίας, ὥς προκύπτουν αὐτὰ ἐξ ὧσων ἔχω ὑπ' ὄψει δημοσιευμένων στοιχείων.

THE COURT-MARTIAL EXTRAORDINARY AND THE TRIAL
OF THOSE “RESPONSIBLE FOR THE NATIONAL CATASTROPHE
IN ASIA MINOR”

(Summary)

This is the first purely legal monograph (54 pages) on the famous Trial and the subsequent Execution of the Six to be published. There are two points to be given attention: a) the death penalty for “High Treason” did not exist in 1922 in Greece – thanks to the 1911 Constitution; and b) the whole procedure was not according to the Law. Moreover, the choice of the people who formed the Court-Martial Extraordinary was mainly political and not “legal”. And last but not least, the openly political character of the “Trial” was the main obstacle for a legal monograph, such as this one, to be written and published up to now.

The bibliography is unique and, of course, useful to everyone who, in the future, would like to write something else on that Drama.

Dr. HARICLEIA G. DIMACOPOULOU
Historian of Law

ΔΗΜΗΤΡΗ ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΥ

Διευθυντῇ τοῦ Ἰδρύματος Ἱστορίας
τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΓΟΥΝΑΡΗΣ:
Η ΖΩΗ ΚΑΙ ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΕΝΟΣ ΑΝΘΡΩΠΟΥ
(1867-1922)

*Δημήτριος Γούναρης
(Έργο τοῦ Ἐπαμεινώνδα Θωμόπουλου)*

Ἡ περίπτωση τοῦ Δημητρίου Γούναρη ἐντόνως προβληματίζει ὄχι μόνο τὸν ἱστορικὸ μὰ γενικῶς τὸν Ἕλληνα. Ὑπῆρξε πολιτικὸς πᾶνω ἀπὸ τὸν μέσο ὄρο· καὶ αὐτὸ ἔχει σημασία, ἐὰν ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι ἡ ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία πρωτο-εμφανίστηκε στὴν πολιτικὴ σαφῶς εὐνοοῦσε τὶς μετριότητες. Ὑπῆρξε φορέας πνεύματος μεταρρυθμιστικοῦ· καὶ κάτοχος τόσο μύρφωσης ἀξιόλογης ὅσο καὶ ρητορικῆς ἱκανότητος πραγματικῆς καὶ ὄχι φανταστικῆς θὰ μπορούσε νὰ διαδραματίσει ρόλο ἐὰν ὄχι ἀναμορφωτῇ τοῦλάχιστον μεταρρυθμιστῇ τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας. Αὐτὸ δὲν μπόρεσε νὰ τὸ κάνει· καὶ δὲν μπόρεσε νὰ τὸ κάνει, κυρίως ἐπειδὴ μετὰ τὸ κίνημα στὸ Γουδι καὶ χάρη σὲ αὐτὸ εἰσπῆδησε στὸ πολιτικὸ προσκῆνιο τῆς Πατρίδας μας ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος.

Αὐτὸ ὑπῆρξε ἡ ἀρχὴ τῆς τραγωδίας τοῦ Γούναρη· καὶ τοῦτο, ἐπειδὴ αὐτὸς εἶχε θεωρηθεῖ ὁ «πνευματικὸς πατέρας» τῶν ἐξεγερμένων στρατιωτικῶν.¹ Καὶ ὅμως... κυριολεκτικῶς ἐξοβελίστηκε μέσω «τρικλοποδιᾶς», οἱ συνέπειες τῆς ὁποίας ἔμελλε νὰ ἀποδειχτοῦν καθοριστικῆς σημασίας ὅσον ἀφορᾷ τὴν πολιτικὴ ζωὴ τοῦ τόπου μας. Πράγματι, ὅταν ὁ διάδοχος Κωνσταντῖνος, φεύγοντας ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴ λόγω ἀπαίτησης τοῦ Στρατιωτικοῦ Συνδέσμου ἀπομάκρυνσὴ του ἀπὸ τὸ στράτευμα, πέρασε ἀπὸ τὴν Πάτρα, τὸν Αὐγούστου τοῦ 1909, ὁ λαὸς τοῦ ἐπιφύλαξε ὑποδοχὴ ἀποθεωτικὴ καὶ τοῦτο, ἐπειδὴ καθολικῶς ἀναγνωρίζονταν ἡ στρατιωτικὴ του ἀξία. Τὸ γεγονὸς ὅμως ἐρμηνεύθηκε ὡς ἀντίδραση κατὰ τοῦ κινήματος στὸ Γουδι γενικῶς καί, ἰδιαίτερώς, κατὰ τῶν ἀξιωματικῶν ποὺ εἶχανε διώξει τὸν διάδοχο ἀπὸ τὸ στράτευμα.² Παράλληλα κυκλοφόρησε ἡ «εἰδῆση» πὼς τὴν ὑποδοχὴ εἶχε ὀργανώσει ὁ Γούναρης, ὁ ὁποῖος, ἀκριβῶς ἐκεῖνες τὶς ἡμέρες, ἔλειπε ἀπὸ τὴν Πάτρα. Ὁ τελευταῖος ἔσπευσε νὰ στείλει ἐπιστολὴ στὶς ἐφημερίδες, μὲ

1. Ἐφ. *Καιροί* (Ἀθήνα), φ. 8⁷⁵ Αὐγούστου 1909, σ. 1· «Ὁ Γούναρης», ἐφ. *Πατρίς* (Ἀθήνα), φ. 29⁷⁵ Αὐγούστου 1909, σ. 1.

2. «Πνεῦμα ἀντιδράσεως», ἐφ. *Καιροί*, φ. 27⁷⁵ Αὐγούστου 1909, σ. 1.

τὴν ὁποία ἔβαζε τὰ πράγματα στὴ θέση τους: Δὲν γνωρίζω ὑπὸ τίνος διεδόθη ὅτι ἡ ἐν Πάτραις γενομένη ἐκδήλωσις συμπαθείας πρὸς τὴν Α.Β.Υ. τὸν Διάδοχον ὠργανώθη παρ' ἐμοῦ. Εἶνε τόσον πονηραὶ αἱ ἡμέραι, ὥστε θὰ ἦτο τῇ ἀληθείᾳ περίεργον, ἂν δὲν ἐτίθεντο εἰς κυκλοφορίαν παρόμοιαι ψευδολογίαι. Ὁ λαὸς τῶν Πατρῶν δύναται νὰ ἐκτιμῇσῃ ὅχι τὴν βασιμότητα τῆς διαδόσεως, τοῦτο εἶνε περιττόν, ἀλλὰ τὴν ἠθικὴν ποιότητα τῶν διαδοσάντων. Πάντες γνωρίζουσιν ὅτι ἐγὼ ἀπουσίαζον τῶν Πατρῶν καὶ ὅτι εἰς τὴν πρότασιν διὰ παρασκευὴν καὶ ὁργάνωσιν τῆς γενομένης δεξιώσεως [=ὑποδοχῆς] οὐδεὶς τῶν ἰδιαίτερων φίλων μου ἀνεμείχθη. Καὶ ὅμως ἐκρίθη συμφέρον ν' ἀναγραφῇ ἡ εἰδησις καὶ ἀνεγράφη...³ Ἡ ζημιὰ πάντως εἶχε γίνεῖ. Ὁ Γούναρης θεωρήθηκε ἀντίθετος πρὸς τὸν Στρατιωτικὸ Σύνδεσμο, τὸν ὁποῖο –αὐτὸ ἃς ὑπογραμμιστεῖ ἀκόμα μιὰ φορὰ– αὐτὸς εἶχε καθοδηγήσει κατὰ τὰ πρῶτα βήματά του, καὶ ἐξοβελίστηκε διὰ παντός.⁴

Α'

Ἐὰν δεχτέῃ κανεὶς ὅτι ἔχει πραγματικὸ περιεχόμενον ἡ ἔννοια τοῦ «χαρισματικοῦ ἡγέτη» καὶ ὅτι τέτοιος χαρακτηρισμὸς μπορεῖ νὰ ἐφαρμοστεῖ στὴν περίπτωση τοῦ Βενιζέλου, τότε αὐτὸς ὁ τελευταῖος ἦταν μὲν προικισμένος μὲ χάρισμα ἀλλὰ σαφῶς μὲ χάρισμα ὅχι συμβατικό. Ὁ Βενιζέλος δὲν ἦταν ρήτορας πολὺ καλός, ὅχι βέβαια ἐξ αἰτίας αὐτῶν ποὺ ἔλεγε ἢ, ἔστω, τῆς δομῆς τοῦ λόγου του, ἀλλὰ λόγῳ τῆς φωνῆς του. Πράγματι, αὐτὴ δὲν ἦταν φωνὴ βροντώδης, ἱκανὴ νὰ συναρπάσῃ – σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν Γούναρη, ποὺ ἦταν ρήτορας περίπου ὑποδειγματικός.⁵ Ψηλός, μὲ φυσιογνωμία κανονική, κατὰ κανόνα ἥρεμῃ καὶ πάντοτε συμπαθητικῇ, μὲ μάτια «γλυκὰ ἀλλὰ ταυτόχρονα ἀστραποβόλα», ἔφτανε κάποτε νὰ θυμίζει –ιδίως ἅμα θύμωνε– τὸν Ἰησοῦ Χριστό.⁶ Ὅσον ἀφορᾷ τὴ μὀρφωση τοῦ Βενιζέλου, ἐπιπλέον, αὐτὴ, παρὰ τὸ πτυχίον τοῦ τῆς Νομικῆς, ἦταν μὀρφωση μᾶλλον αὐτοδίδακτου. Κάτι τέτοιον δὲν εἶναι ἀναγκαστικῶς μειονέκτημα, ἐπειδὴ, σὲ τελικὴ ἀνάλυση,

3. Ἐφ. *Καιροί*, φ. 29⁷⁵ Αὐγούστου 1909, σ. 3.

4. Πρβλ. Ἰωάννη Ἡρ. Μάλλωσῃ, *Ἡ πολιτικὴ ἱστορία τοῦ Δημητρίου Π. Γούναρη*, τόμ. Α' (Ἀθήνα: Νέα Ἐποχὴ, 1926), σσ. 203–206· Ἀρίστου Καμπάνη, *Ὁ Δημήτριος Γούναρης καὶ ἡ ἐλληνικὴ κρίσις τῶν ἐτῶν 1918–1922* (Ἀθήνα: Πυρρός, 1946), σσ. 45–47.

5. Ἰ. Ἡρ. Μάλλωσῃ, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σ. 14· Ἀρ. Καμπάνη, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σ. 12.

6. Ὁ φυσιογνωμικὸς παραλληλισμὸς ἀποδίδεται στὸν Βλάση Γαβριηλίδη. Βλ. Δημ. Χρονόπουλου, *Δημήτριος Γούναρης* (Ἀθήνα: Ἑλληνικὴ Εὐρωεκδοτικὴ, ἄ. ἔ.), σ. 45.

σχεδόν όλοι αὐτοδίδακτοι εἶναι ἢ καταλήγουν νά εἶναι. Σέ σύγκριση ὅμως μέ τόν Γούναρη σαφῶς μειονεκτοῦσε. Ὁ τελευταῖος, πράγματι, εἶχε ἐντυπωσιασει, λόγω τῶν γνώσεων καί τῆς καλλιέργειάς του, συμφοιτητές καί καθηγητές του κατὰ τή διάρκεια τῶν νομικῶν σπουδῶν του στό πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν καί, ἀκόμα, εἶχε πάρει μέ ἄριστα τό διδακτορικό του δίπλωμα.⁷ καί αὐτό σέ ἀντίθεση μέ τόν Βενιζέλο ὁ ὁποῖος στίς σχετικές ἐξετάσεις, παρὰ τίς μεγάλες προσδοκίες του, εἶχε πετύχει μόνο ἓνα «λίαν καλῶς».⁸ Ὁ Γούναρης, ἐπιπλέον, ἀφοῦ πῆρε τό δίπλωμά του στήν Ἀθήνα, συνέχισε τίς σπουδές του στή Γερμανία καί τή Γαλλία, ἐνῶ, ἀντίθετα, ὁ Βενιζέλος, ἄν καί πολὺ τὸ ἐπιθυμοῦσε, δέν μπόρεσε νά εὐρύνει τή μόρφωσή του στό ἐξωτερικό.⁹ Τέλος ὁ Γούναρης εἶχε ρίζες βαθειές στήν Πελοπόννησο, τὸ τμήμα δηλαδή τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου ὅπου σφυρηλατήθηκε τὸ Ἑλληνικὸ Ἔθνος· καί τοῦτο εἶναι κάτι πού, ἐκείνη τὴν ἐποχή, σαφῶς μετροῦσε.

Σε αὐτό, εἰδικά, τὸ σημεῖο πρέπει νά δοθεῖ προσοχὴ ἰδιαίτερη. Ὁ Παναγιώτης Γούναρης, πατέρας τοῦ Δημήτριου, καταγόταν ἀπὸ τὸ Ἄργος. Χάρη ὅμως σέ οἰκογενειακὲς διασυνδέσεις καί τῇ βοήθειᾳ πού χάρε σέ αὐτὲς ἐξασφάλισε –κάτι σῆνθηες μέχρι καί τὸν Κ' αἰῶνα στοὺς γηγενεῖς τῆς Πελοποννήσου– μπόρεσε νά ἐγκατασταθεῖ στήν Πάτρα, 'πύλη' τότε τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου πρὸς τὴ Δύση, καί ἐμπορικῶς νά εὐδοκιμήσει. Ὡς γνωστόν, ἡ ἐπιχειρηματικὴ του δραστηριότητα εἶχε ὡς κύριο ἄξονα τὴ Μεγάλῃ Βρετανία: ἔφερνε ἀπὸ ἐκεῖ ὑφάσματα καί ἔστελνε σταφίδα (ὕλικὸ *sine quo non* ὅσον ἀφορᾷ τὴν παρασκευὴ τῆς ἀγγλικῆς πουτίγκας ἀλλὰ καί τὴ διατροφή τῶν ἀνθρακωρύχων πού, ἰδίως ἐκείνη τὴν ἐποχή, δουλεύανε ὑπὸ συνθῆκες πάρα πολὺ δύσκολες).¹⁰ Ἡ εὐμάρεια, λοιπόν, πού ἔτσι ἐξασφάλισε τοῦ ἐπέτρεψε νά δώσει στὸν *μοναχογιό* του¹¹ μόρφωση σπάνια ἀκόμα καί γιὰ ἐκεῖνο τὸν αἰῶνα. Τὸ σπουδαιότερο ὅμως ἦτανε ὅτι ὁ Δημήτριος Γούναρης ἀνῆκε σέ οἰκογένεια ἀπὸ ἐκεῖνες πού 'ἔδιναν τὸν νόνο' στήν τότε κλειστὴ κοινωνία τῆς μικρῆς Ἑλλάδας. Σχεδόν ὅλα τὰ σχετικὰ μέ τὸ σπίτι του καί τὸν ἴδιο ἦτανε

7. Ἰ. Ἡρ. Μάλλωση, *ἐνθ' ἀνωτ.*, σ. 14· Ἀρ. Καμπάνη, *ἐνθ' ἀνωτ.*, σ. 11.

8. Λιλῆς Μακράκη, *Ἐλευθέριος Βενιζέλος, 1864-1910. Ἡ διάπλαση ἐνὸς ἐθνικοῦ ἡγέτη*. Μετάφραση Τάκη Κυρκῆ (Ἀθήνα: Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἑθνικῆς Τραπεζῆς, 1992), σσ. 168, 170-171.

9. *Αὐτόθι*, σσ. 173-174, 177.

10. Ἀρ. Καμπάνη, *ἐνθ' ἀνωτ.*, σ. 11.

11. Ὁ Δημήτριος Γούναρης εἶχε ἀδελφούς πού ὅμως δέν ἐπέζησαν – καθὼς καί δύο ἀδελφές. (*Αὐτόθι*, σ. 11.)

γνωστά σχεδόν σὲ ὅλους – καὶ αὐτὸ ἀποτελοῦσε μία ἀκόμη ἀντίθεση μὲ τὴν περίπτωση τοῦ Βενιζέλου, σημαντικές πτυχές τῆς ζωῆς τῶν γονέων τοῦ ὁποίου μέχρι σήμερα ἀποτελοῦν σημεῖα ἀμφισβήτησης καὶ τριβῆς.¹² Ὁ Γούναρης εἶχε πλήρη τὴ συνείδηση τῆς κατάστασης αὐτῆς· καὶ –σχεδόν ἐπιδεκτικῶς– ἐπέμενε νὰ προφέρει τὸ ὄνομα τοῦ ἀντιπάλου τοῦ Μπενιζέλου.¹³ Δὲν εἶναι γνωστὸ τί ἀκριβῶς ὑπονοοῦσε· βέβαιον ὅμως μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἡ ἐμμονή του σὲ αὐτὸ γρήγορα δημιούργησε καταστάσεις ὀξύτητας.¹⁴

Ὅλα τὰ θετικὰ γνωρίσματα τοῦ Γούναρη ἀμέσως ἐμφανίζονται σὲ ὅποιον ἀκροθιγῶς ἔστω ἀσχοληθεῖ μὲ τὴν πολιτικὴ του δράση. Τὸ κύριο πρόβλημά του συνακολούθως ἐγκκεῖται στὴν τόλμη ποὺ εἶχε νὰ στραφεῖ ἐναντίον μεγάλων οἰκονομικῶν συμφερόντων – καὶ καιρίως νὰ τὰ ἀπειλήσει.¹⁵ Ἦταν ἀπὸ τοὺς ἐλάχιστους ποὺ, τότε, εἶχαν συνείδηση τοῦ βασικοῦ προβλήματος τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας – τὴν ἀνυπαρξία, συγκεκριμένα, ‘συμπαγῶν’ μεσαίων στρωμάτων. Τὸ Κράτος, ὑπογράμμει ὁ Γούναρης, ὀφίσταται χάριν τῆς κοινωνίας τὴν ὁποίαν κατὰ πάντα τρόπον καλεῖται νὰ ὑποβοηθήσῃ. «Ἡ ἐθνικὴ κοινωνία ὅμως», συνέχισε, «διαίρεῖται» εἰς δύο [μόνον] τάξεις, τὴν προνομιούχον ὀλιγαρχίαν, τὴν νεμομένην τοὺς πόρους τοῦ δημοσίου ταμείου, καὶ τοὺς στερουμένους τὴν γενναιοτέραν μερίδα ἐκ τοῦ προϊόντος τῆς ἐργασίας των, ἵνα πληρώσωσιν τὸ ὑπ’ἐκείνης κενούμενον διάτρητον κεντρικὸν ταμεῖον.¹⁶ Καὶ ὁλοκλήρωσε τὶς διαπιστώσεις του, δίνοντας ἔξοχο ὀρισμὸ τῶν ἐννοιῶν «Λαὸς» καὶ «Πολιτική»: *Τί εἶναι Λαὸς;... Ὁ Λαὸς εἶναι τὰ ἄτομα ποὺ τὸν ἀποτελοῦν. Καὶ ἀνάγκας τοῦ Λαοῦ ἐννοῦμεν ἀνάγκας τῶν ἀτόμων ποὺ τὸν ἀποτελοῦν. Ὁ Λαὸς δὲν εἶναι κάτι ἔξω τῶν ἀτόμων. Συμφέροντα τοῦ Λαοῦ εἶναι τὰ συμφέροντα τῶν ἀτόμων... Τὸ ἄθροισμα [λοιπόν], ἡ ἔνωσις, ἡ ἐν ἁρμονίᾳ σύνδεσις τῶν συμφερόντων πάντων τῶν ἀτόμων, ἡ προαγωγή ἡ*

12. A. Lilly Macrakis, “Venizelos’ Early Life and Political Career in Crete, 1864-1910”, *Eleftherios Venizelos: The Trials of Statesmanship*. Edited by Paschalis M. Kitromilides (Edinburgh University Press, 2006), p. 37· *Λιλῆς Μακράκη, ἔνθ’ ἄνωτ.*, σ. 97 ἐπ.

13. Ὑρ. Καμπάνη, *ἔνθ’ ἄνωτ.*, σ. 52.

14. Μία ἄποψη εἶναι ὅτι τὸ ὄνομα Μπενιζέλος (>Βενιζέλος) προέρχεται ἀπὸ τὸ Μπενῆς καὶ Ζέλης. (*Λιλῆς Μακράκη, ἔνθ’ ἄνωτ.*, σ. 101 [σημ.8].) Πάντως ἔστι –ἡ περίπου– προέφεραν τὸ ὄνομα τοῦ Βενιζέλου οἱ Τοῦρκοι πελάτες του στὴν Κρήτη. (Πρβλ. Γιάννη Μανωλικάκη, *Ἐλευθέριος Βενιζέλος. Ἡ ἀγνωστὴ ζωὴ του* [Ἀθήνα: Γνώση, 1985], σσ. 261-262.)

15. Ὑρ. Καμπάνη, *ἔνθ’ ἄνωτ.*, σ. 12 ἐπ.

16. Ἰ. Ἑρ. Μάλλωση, *ἔνθ’ ἄνωτ.*, σ. 35.

ἀτομική, ἡ ἀνάπτυξις καὶ ἡ βελτίωσις εἶναι τὸ ἀντικείμενον πάντων ἡμῶν [τῶν πολιτικῶν] – [καὶ] ἀποτελεῖ τὸ συμφέρον τοῦ Λαοῦ. Πέραν τούτου δὲν ὑπάρχουν παρὰ φράσεις κεναί, χρήσιμοι πρὸς ἐξαπάτησιν τῶν ἀπλουστέρων.¹⁷ Ἡ πολιτική, τόνιζε παράλληλα, δὲν εἶναι θεωρία διατυπούσα δόγματα καὶ ἀρκομένη εἰς τὸ νὰ ἐξαγγεῖλῃ αὐτά, ἀδιαφοροῦσα περὶ τῆς πραγματοποιήσεως αὐτῶν. Ἡ πολιτικὴ εἶναι ἐνεργὸς διεύθυνσις τοῦ πραγματικοῦ βίου τῆς κοινωνίας. Ἐκτελεῖ τὸ ἔργον της ὅχι ἐφευρίσκουσα καὶ ἀνακηρύττουσα τὰς ἀρχὰς πρὸς τὴν ἐμπνέουσαν, ἀλλὰ διὰ τῆς πραγματικῆς μεταβολῆς τῆς κοινωνίας ἐπὶ τῶν ἀρχῶν τούτων.¹⁸

Ἦταν, δηλαδή, ἕνας διανοούμενος τῆς Δεξιᾶς¹⁹ καὶ ὅχι πολιτικὸς μὲ τὴ συνήθη ἔννοια τοῦ ὅρου.²⁰ Καὶ τοῦτο, ἐπειδὴ εἶχε θέσει (καὶ μάλιστα πάνω στὰ πρότυπα τοῦ Βίスマρκ, τὸν ὁποῖο θαύμαζε)²¹ εὐρύτατης ἐμβέλειας κοινωνικὸ στόχο τοῦ πολιτικοῦ τοῦ ἀγώνα· καὶ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ χαρακτηριστικὸ ὅτι στὰ πλαίσια αὐτοῦ τοῦ ἀγώνα ἐπιζητοῦσε – ὀρθῶς, ὅπως ἀποδείχθηκε στὴ συνέχεια – τὴν ἐφαρμογὴ καὶ στὴν Ἑλλάδα τοῦ ἐλβετικοῦ στρατιωτικοῦ συ-

17. Ἄρ. Καμπάνη, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σ. 49.

18. *Αὐτόθι*, σ. 17.

19. Παραδόξως, ἡ ἄριστερα συνειρμικῶς συνδέεται μὲ τὴν ὑπεράσπιση τῶν λαϊκῶν στρωμάτων, ἐνῶ ἡ Δεξιὰ μὲ τὴν καταπίεσή τους. Στὴν πραγματικότητα, συμβαίνει ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο· καὶ ἀξίζει ἐν προκειμένῳ νὰ θυμηθεῖ κανεὶς τὸν περίφημο ἀφορισμὸ τοῦ ἴδιου τοῦ Λένιν (στὴν μπροσοῦρα του *Οἱ Μπολσεβίκοι θὰ κρατήσουνε τὴν ἐξουσία*): «Χωρὶς τὶς μεγάλες τράπεζες, ὁ σοσιαλισμὸς θὰ ἦταν ἀνέφικτος. [Καὶ τοῦτο, διότι] οἱ μεγάλες τράπεζες συγκροτοῦν, ἔτοιμο καθ' ὅλα, τὸν κρατικὸ μηχανισμό τὸν ὁποῖο ἐμεῖς χρειαζόμαστε, γιὰ νὰ πραγματώσουμε τὸν σοσιαλισμό...». (V. Lénine, *Œuvres choisies*, τόμ. 2 [Μόσχα: Éditions du progrès, 1975], σσ. 411-412.)

20. Πρβλ. K. R. Bolton, *Thinkers of the Right challenging materialism* (Luton: Luton Publications, 2003²), σ. 54, ὅπου γίνεται μιὰ ἐνδιαφέρουσα ἀνάλυση τοῦ ποιήματος τοῦ W. B. Yeats, “The Old Stone Cross”.

21. “Ὅπως καὶ τὸν Μέγα Φρειδεῖκο. (*Αὐτόθι*, σ. 54.) Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ Γούναρης θεωροῦσε τὸν Βίσμαρκ ὡς τὴ «μεγαλύτερη πολιτικὴ διάνοια τοῦ ΙΘ' αἰῶνα». (Διονυσίου Π. Ἀλικανιώτη, *Ἡ πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ ἰδεολογία τοῦ Δημητρίου Γούναρη. Συμβολὴ στὴν ἱστορία τοῦ προοδευτικοῦ [sic] κινήματος στὴν Ἑλλάδα, 1902-1922* [Ἀθήνα, 2009], σ. 113.) Ἡ ἀπόπειρα, κατὰ συνέπεια, νὰ φανεῖ ὁ Γούναρης ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸν... Μαρξισμό (ὅπως αὐτὸς τροποήθηκε ἀπὸ τὸν Ἑνγκελς) εἶναι ἐπιστημονικῶς ἀτεκμηρίωτη καὶ, κοινωνικῶς, μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ μόνο ἀπὸ τὴν ἀσφυκτικὴ κυριαρχία τοῦ ἰδεολογικοῦ κλίματος ποὺ ἐπιβλήθηκε στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1980. (Σχετικῶς μὲ τὴν ἀπόπειρα ἐντοπισμοῦ... μαρξιστικῶν ἐπιδράσεων στὴν ἰδεολογία τοῦ Γούναρη, βλ. Δ. Π. Ἀλικανιώτη, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σσ. 107-108.)

στήματος.²² Καί βέβαια, ὅλοι αὐτοὶ οἱ πολιτικοὶ τοῦ στόχοι σαφῶς ὑπῆρξαν καρποὶ τῆς φιλομάθειας καὶ τῆς ἀφιλοχρηματίας του.²³

Ὁ Βενιζέλος τώρα, τοῦλάχιστον κατὰ τὶς πρώτες φάσεις τῆς πολιτικῆς του δράσης, πολιτικῶς ἐξέφραζε τὰ κοινωνικὰ στρώματα τῶν μεγαλεμπόρων²⁴ – ἢ, κατὰ τὴ μαρξιστικὴ ὀρολογία, «μεγαλοαστῶν» – καὶ μάλιστα ἐκείνων ποὺ ἰδιαιτέρως συνδέονταν μὲ τὴ γαλλικὴ καὶ βρεταννικὴ «κεφαλαιοκρατία». Ὁ μὲν ὁ Γούναρης, ἀπὸ τὴν ἄλλῃ πλευρὰ, καταπολέμησε, ἤδη ἀπὸ τὸ 1903, τὴν ἀπόπειρα μονοπωλιακῆς ἀγορᾶς τῆς σταφίδας, ποὺ τότε παραγόταν στὴ βόρεια ζώνη τῆς Πελοποννήσου, ἀπὸ Βρεταννοὺς κεφαλαιούχους.²⁵ Αὐτὸ ὑπῆρξε, γιὰ τὰ δεδομένα τῆς ἐποχῆς, στάση αὐτόχρημα πρωτοποριακὴ, ποῦ, ὅμως, τοῦ προσπόρισε ὄχι ἀπλῶς ἀντιπάθειες ἀλλὰ μῖσος. Ἔως τὸ 1912, πράγματι, οἱ ἐξαγωγὲς σταφίδας, ποὺ γίνονταν στὸ Ἑνωμένο Βασίλειο, τὴ Γερμανία καὶ τὴν Ὀλλανδία, ἀπέφεραν τὸ 45% τῆς συνολικῆς ἀξίας τῶν ἐλληνικῶν ἐξαγωγῶν.²⁶ Ἀποτελοῦσε, μὲ ἄλλα λόγια, τὸ κύριο ἐξαγωγικὸ προϊόν τῆς χώρας μας. Τὸ 1893 ὅμως ξέσπασε ἡ σταφιδικὴ κρίση, ποὺ εἶχε – καὶ μάλιστα ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν – σοβαρὲς πολιτικὲς ἐπιπτώσεις.²⁷ Ἔτσι, ὑπὸ τὸ πρόσχημα τῆς ἀνακούφισης τῶν παραγωγῶν τοὺς ὁποίους ἐπλήττε ἡ κρίση, ὑποβλήθηκε καὶ προβλήθηκε ἡ βρεταννικὴ πρόταση μονοπωλιακῆς ἐπὶ εἰκοσι ἔτη ἀγορᾶς τῆς σταφίδας. Ὁ Γούναρης, ὅπως ἤδη ἐπισημάνθηκε, καθοριστικῶς τὴν πολέμησε²⁸ – προτείνοντας μάλιστα τὴ σύμπηξη, σὲ ἐλληνικὴ βάση, «πρωτότυπου ἐμπορικῶν συνεταιρισμοῦ».²⁹ καὶ αὐτὸ ἀπὸ τότε τὸν ἔφερε σὲ ρήξιν λαθάνουσα ἀλλὰ βαρύτατη γενικῶς μὲ τὸν ἀγγλικὸ παράγοντα». Τέλος, ὑπῆρξε σταθερὸς ὑπέρμαχος τῆς ἐνίσχυσης τῶν εἰσοδηματικῶς μικρομεσαίων – ὅπως θὰ λέγο-

22. Ἰ. Ἡρ. Μάλλωση, *ἐνθ' ἀνωτ.*, σσ. 45-46.

23. Ἦταν χαρακτηριστικὲς ἡ ἀδιαφορία του γιὰ τὴν ἐξωτερικὴ του ἐμφάνιση καὶ ἡ ἀκέρεστη ἐπιθυμία του γιὰ ἀνάγνωση ἐπιστημονικῶν – ἀλλὰ καὶ λογοτεχνικῶν – βιβλίων. (*Αὐτόθι*, σ. 35.)

24. Βλ. ἐνδεικτικῶς Herbert Adams Gibbons, *Venizelos* (Βοστώνη καὶ Νέα Ὑόρκη: Houghton Mifflin, 1920), σσ. 81-82.

25. Ἰ. Ἡρ. Μάλλωση, *ἐνθ' ἀνωτ.*, σσ. 48-49.

26. Κώστα Λούρμπα, «Ἡ σταφίδα τοῦ Αἰγίου. Τὸ προϊόν μὲ τὴ μεγάλη ἱστορία καὶ τὸ διεθνὲς διαβατήριον», *Πρακτικὰ τοῦ ἑκτακτοῦ ἀχαϊκοῦ πνευματικοῦ συμποσίου 2006* (Ἀθήνα, 2009), σ. 408

27. *Αὐτόθι*, σ. 409.

28. Ἰ. Ἡρ. Μάλλωση, *ἐνθ' ἀνωτ.*, σσ. 49, 55.

29. *Αὐτόθι*, σ. 49 ἐπ.

νταν σήμερα– κοινωνικῶν στρωμάτων³⁰ καί, συνακολούθως, πρότεινε τή φορολόγηση τόσο τῶν κερδῶν τῶν ἀνωνύμων ἐταιρειῶν ὅσο καί –κυρίως αὐτῶν ὀνομαστικῶν μετοχικῶν τίτλων οἰουδήποτε εἴδους ἡμεδαπῶν ἀνωνύμων ἐταιρειῶν καθὼς καί τῶν ὀνομαστικῶν ὁμολογιῶν αὐτῶν τῶν τελευταίων.³¹ Πέρα ὅμως ἀπὸ ὅλα αὐτά, ὑπῆρξε ἓνας ἀπὸ τοὺς λίγους οἱ ὁποῖοι καταλάβαινε τή βαθύτερη σημασία ποὺ εἶχε ἡ κατὰ τὸ 1914 παραχώρηση στὸ –νεόδητο– Ἀλβανικὸ Κράτος τοῦ Σάσωνος, νησίδας στὸν κόλπο τοῦ Αὐλῶνος, ποὺ ἔως τότε, σὰν ἐξάρτημα τῶν Ἰονίων νήσων,³² ἀποτελοῦσε τμῆμα τῆς ἐλληνικῆς ἐπικράτειας.

Β'

Ὁ Γούναρης, πράγματι, ἦταν ἀπὸ τοὺς πολὺ λίγους ποὺ εἶχε πλήρως κατανοήσει τὸ τί πῆγαινε νὰ γίνει· καί μὲ ἔξοχη νομικὴ ἐπιχειρηματολογία θεμελίωσε τὴν ἄποψη ὅτι ἡ παραχώρηση αὐτῇ ἐθνικοῦ ἐδάφους³³ μικρὴ εἶχε σημασία· τὸ θέμα ἦτανε πῶς ὑπὸ τὸ κάλυμμα αὐτῆς τῆς πράξης παραδινόταν στοὺς Ἀλβανοὺς τὸ σύνολο τῆς Βορείου Ἡπείρου: Νομίζω ὅτι καί ἐμοῦ καθῆκον εἶναι νὰ ἐπιληφθῶ τῆς ἐξετάσεως οὐχὶ ἀπλῶς τῆς παραχωρήσεως τῆς νησίδος, ἀλλὰ τῆς ἐξετάσεως ὁλοκλήρου τῆς Ἡπειρωτικῆς ὑποθέσεως τῆς ὁποίας ὁ διακανονισμὸς συνετελέσθη κατὰ τρόπον ὥστε νὰ περιλαμβάνη μὲν καί τὴν παραχώρησιν τοῦ Σάσωνος ἀλλὰ καί τὴν παραχώρησιν χωρῶν ἄλλων πολὺ σημαντικωτέρων καί πολὺ περισσότερον θιγόντων τὴν ψυχὴν ἡμῶν... Ὁ κ. Ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν³⁴ εἶπεν ὅτι τὸ πανευρωπαϊκὸν συμφέρον ἵδρυσεν τὴν Ἀλβανίαν· εἶπε προσέτι ὅτι εἰς τὸ ἔργον τοῦτο ἡ Ἑλλάς οὐδὲν εἶχε νὰ ἀντεῖπῃ καί προσέθηκεν... ὅτι καί ἂν ἡ Εὐρώπη δὲν ἤθελε σκεφθῇ τὴν ἵδρυσιν τοῦ Ἀλβανικοῦ Κράτους, συμφέρον τῆς Ἑλλάδος ἦτο νὰ σκεφθῇ αὐτὴ ταύτην καί νὰ συντελέσῃ παντὶ τρόπῳ εἰς αὐτήν. Βεβαίως εἰς τὰς δηλώσεις ταύτας οὐδεὶς... εἶναι δυνατὸν νὰ ἔχῃ ἀντίρρησην. Ἡ ἵδρυσις

30. *Αὐτόθι*, σ. 145 ἐπ.

31. Ἐπὶ τῇ μεταβιβάσει ἢ τῇ μετατροπῇ αὐτῶν. (Δ. Π. Ἀλικανιώτης, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 178-179.)

32. B. P. Papadakis, *Histoire diplomatique de la question Nord-Épirote (1912-1957)*, Θεσσαλονίκη: Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Ἰδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου, 1958, σ. 19.

33. Δηλαδὴ τοῦ Σάσωνος.

34. Ὑπουργὸς Ἐξωτερικῶν ἦταν τότε ὁ Γεώργιος Στρέιτ.

*Ὁ Κωνσταντῖνος ἐλευθερώνει τὰ Γιάννενα.
(Ἔργο τοῦ Πάνου Ἀραβαντινοῦ.)*

Κράτους Ἀλβανικοῦ ἐκ τῆς Ἀλβανικῆς ἐθνότητος, ἡ ἰδρυσίς Κράτους Ἀλβανικοῦ περιλαμβάνοντος ἐντὸς τῶν ὁρίων αὐτοῦ τὰς χώρας ἐκεῖνας αἱ ὁποῖαι ὑπὸ τῶν Ἀλβανικῶν φυλῶν κατοικοῦνται δὲν ἦτο δυνατόν παρὰ τὰ εὖρη τὴν Ἑλληνικὴν καρδίαν συμπαθεστάτην... Ἀλλ' ἀπὸ τοῦ σημείου τούτου μέχρι τῆς ὑποταγῆς εἰς τὴν ἀξίωσιν, ἵνα χῶραι ἑλληνικαὶ καὶ πληθυσμοὶ ἑλληνικοὶ περιληφθῶσιν εἰς τὸ Ἀλβανικὸν Κράτος ἡ ἀπόστασις εἶναι πολὺ μεγάλη.³⁵

Αὕτῃ ὑπῆρξε ἡ ἀρχὴ τοῦ Βορειοηπειρωτικοῦ ζητήματος καί, κατὰ πᾶσα πιθανότητα, ἐδῶ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ ἡ βασικὴ αἰτία τοῦ ὅλου δράματος τοῦ Δημητρίου Γούναρη. Καὶ τοῦτο, ἐπειδὴ τὸ πρᾶγμα εἶχε μεγάλη συνέχεια, ἡ ὁποία, ἐν συντομίᾳ, πρέπει νὰ παρατεθεῖ ἐδῶ. Τὸν Μάιο τοῦ 1914, πράγματι, ἔληξε νικηφόρως ὁ Αὐτονομιακὸς Ἀγώνας τῆς Βορείου Ἠπείρου καὶ ὑπογράφηκε τὸ πρωτόκολλο τῆς Κέρκυρας. Βάσει αὐτοῦ τοῦ πρωτοκόλλου, οἱ – παλιές – διοικητικὲς περιφέρειες τοῦ Ἀργυρόκαστρου καὶ τῆς Κορυτσᾶς παρέμεναν βέβαια τμήματα τῆς ἀλβανικῆς ἐπικράτειας, ἀλλὰ μὲ καθεστῶς

35. Ἐφημερίς τῶν συζητήσεων τῆς Βουλῆς. Περίοδος 10'. Σύνοδος Β', συνεδρίαση 72 (12 Μαΐου 1914), σ. 1585.

αυτονομίας τόσο ευρύ, ώστε να 'πλησιάζει' τὰ ὅρια τῆς ἀνεξαρτησίας.³⁶ Οἱ διαπραγματεύσεις, τώρα, πού κατέληξαν στή σύναψη τῆς ἀποκρυσταλλωμένης σέ αὐτό τὸ πρωτόκολλο συμφωνίας εἶχαν ἀρχίσει στίς 9 Μαΐου 1914.³⁷ Τὸ πρωτόκολλο, βέβαια, ὑπογράφηκε στίς 17 τοῦ ἴδιου μήνα,³⁸ ἀλλὰ ἡ ἀποδοχή του ἀπὸ τίς Μεγάλες Δυνάμεις τῆς ἐποχῆς καί, συνακολούθως, τὸν Γερμανὸ πρίγκιπα Γουλιέλμο τοῦ Βῆδ, πού εἶχε ἤδη ἀναγορευθεῖ ἡγεμόνας (*mbret*) τοῦ νεότευκτου ἀλβανικοῦ Κράτους,³⁹ ἐγινε μόλις στίς 23 Ἰουνίου 1914.⁴⁰ Ἐὰν μάλιστα ληφθεῖ ὑπόψη ἡ διαφορὰ τοῦ νέου μὲ τὸ παλιὸ ἡμερολόγιο, πού τότε ἴσχυε στήν Ἑλλάδα, εὐχερῶς ἀντιλαμβάνεται κανεὶς ὅτι ὁ τεκμηριωμένος –κυριολεκτικά: βαθυστόχαστος– κοινοβουλευτικὸς λόγος τοῦ Γούναρη ὑπῆρξε καταλυτικὸς ὅσον ἀφορᾷ τῇ θεμελίωσιν τῆς Αὐτονομίας τῆς Βορείου Ἡπείρου. Ὁ ἴδιος ὁ Βενιζέλος, ἄλλωστε, εἶχε ἔρθει σὲ δύσκολη θέση, ἐπειδὴ βρέθηκε στήν ἀνάγκη, λόγω, κυρίως, τῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ Γούναρη, νὰ αἰτιολογήσῃ τὴν κατὰ τὸ 1913 ἀπὸ αὐτὸν τὸν ἴδιο ἀπαγόρευση εἰσόδου τοῦ Ἑλληνικοῦ Στρατοῦ στὸν Αὐλῶνα.⁴¹ Ὁ τότε πρωθυπουργὸς μας ὅμως, ἐπιχειρώντας νὰ ἀποσυνδέσῃ τὸ θέμα τῆς ἐγκατάλειψης τῆς Βορείου Ἡπείρου ἀπὸ ἐκεῖνο τῶν νησιῶν τοῦ Ἀνατολικοῦ Αἰγαίου, τῶν ὁποίων τὴν προσάρτηση τότε ἐπιδίωκε ἡ Ἑλλάδα,⁴² δὲν ἔπεισε μὲν τοὺς πολιτικούς του ἀντιπάλους, ἀλλὰ –κατὰ τὴ συνήθειά του– ἐμμέσως ὑπέδειξε τὴ Μεγάλῃ Δύναμει πού βρισκόταν πίσω ἀπὸ ὅλες σχεδὸν τίς μηχανεύσεις καὶ διαβουλεύσεις· καί, ἐννοεῖται, ἡ Δύναμις αὐτὴ δὲν ἦταν ἄλλη ἀπὸ τὴ Μεγάλῃ Βρετανία.⁴³

Ὅπως καὶ νὰ εἶναι, τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1914, δηλαδὴ λίγο μετὰ τὴν

36. Δημήτρης Μιχαλόπουλου, *Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος καὶ τὸ Βορειοηπειρωτικὸ ζήτημα* (Ἀθήνα: Λέσχη Φιλελευθέρων – Μνήμη Ἐλευθερίου Βενιζέλου, 1992), σ. 23.

37. B. P. Papadakis, *Histoire diplomatique de la question Nord-Épireote...*, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 36.

38. *Αὐτόθι*.

39. Δ. Μιχαλόπουλου, *Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος καὶ τὸ Βορειοηπειρωτικὸ ζήτημα*, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 24.

40. B. P. Papadakis, *Histoire diplomatique de la question Nord-Épireote...*, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 42.

41. Κάτι πού ἐρχόταν σὲ χτυπητὴ ἀντίθεση μὲ τὴν πίεση πού εἶχε ἀσκήσει γιὰ τὴν ὅσο τὸ δυνατόν ταχύτερη εἴσοδο τοῦ Ἑλληνικοῦ Στρατοῦ στὴ Θεσσαλονίκη.

42. Δ. Μιχαλόπουλου, *Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος καὶ τὸ Βορειοηπειρωτικὸ ζήτημα*, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 19-21.

43. *Ἐφημερίς τῶν συζητήσεων τῆς Βουλῆς*. Περίοδος ΙΘ'. Σύνοδος Β', συνεδρίαση 72 (12 Μαΐου 1914), σ. 1592 ἐπ. – καὶ ἰδίως σ. 1594.

ἐκρηξῇ τοῦ Ἀ' Παγκόσμιου πόλεμου, ὁ Ἑλληνικὸς Στρατὸς κατέλαβε ξανά τὴ Βόρειο Ἑπειρο⁴⁴ καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 1916, προτοῦ δηλαδὴ νὰ ἐκδηλωθεῖ τὸ κίνημα τῆς Θεσσαλονίκης πὺν ἐπέφερε τὸν Ἐθνικὸ Διχασμὸ καί, τελικῶς, τὴν ἔξωση τοῦ βασιλιᾶ Κωνσταντίνου, ἡ Βόρειος Ἑπειρος μονομερῶς προσαρτήθηκε στὴν ἐλληνικὴ ἐπικράτεια.⁴⁵ Περὶ τὰ μέσα Ἀπριλίου, ἄλλωστε, διαιρέθηκε σὲ δύο νομούς, Ἀργυροκάστρου (ὅπου συμπεριλαμβανόταν ἡ Χειμάρρα) καὶ Κορυτσᾶς⁴⁶ καὶ τὸν ἴδιο μῆνα, ὁ Δ. Γούναρης, ὑπουργὸς Ἐσωτερικῶν, προκάλεσε τὴν ἐκδοσὴ ἄλλου βασιλικοῦ διατάγματος μὲ τὸ ὁποῖο καθοριζόταν τὸ προσωπικὸ τῶν νομαρχιῶν τῆς Βορείου Ἑπείρου.⁴⁷

Ἦδη ὅμως ὁ Ἐθνικὸς Διχασμὸς τῶν Ἑλλήνων ἔτεινε νὰ ἐπισημοποιηθεῖ καί, ἔτσι, τὸν Αὐγούστο τοῦ 1916 ἰταλικὸ στρατιωτικὸ σῶμα κατέλαβε τὴ Χειμάρρα – διώχοντας ἀπὸ ἐκεῖ τὴν ὀλιγαριθμὴ ἐλληνικὴ φρουρά. Λίγους μῆνες ἀργότερα, στὰ τέλη ἐκείνης τῆς χρονιᾶς συγκεκριμένα καὶ καθὼς κορυφωνόταν ἡ διαίρεση τῆς Ἑλλάδας σὲ δύο οὐσιαστικῶς ἀντίπαλα Κράτη, οἱ Ἱτατοὶ εἵχανε ὁλοκληρώσει τὴν κατάρληψη τῆς περιφέρειας τοῦ Ἀργυροκάστρου,⁴⁸ ἐνῶ, παράλληλα, γαλλικὲς δυνάμεις ἔμπαιναν στὴν Κορυτσά.

Οἱ Ἱτατοί, πάντως, δὲν θέλανε ὁλόκληρὴ τὴν Ἀλβανία. Οἱ στόχοι τῆς κυβέρνησης τῆς Ρώμης, πράγματι, εἵχανε ἤδη διευκρινιστεῖ στὰ πλαίσια μυστικῆς σύσκεψης ἐκπροσώπων τῶν Δυνάμεων τῆς Συνεννόησης καὶ τῆς

44. Δ. Μιχαλόπουλου, *Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος καὶ τὸ Βορειοηπειρωτικὸ ζήτημα*, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 25.

45. *Αὐτόθι*.

46. Βασιλικὸ Διάταγμα «Περὶ διοικητικῆς διαιρέσεως τῆς Βορείου Ἑπείρου», *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος*, Α', ἀρ. 74 (14 Ἀπριλίου 1916), σ. 273.

47. Βασιλικὸ Διάταγμα «Περὶ ὀρισμοῦ τοῦ προσωπικοῦ τῶν Νομαρχιῶν τῆς Βορείου Ἑπείρου», *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος*, Α', ἀρ. 80 (25 Ἀπριλίου 1916), σ. 307. Πρβλ. Βασιλικὰ Διατάγματα, «Περὶ συγχωνεύσεως τῆς οἰκονομικῆς ὑπηρεσίας τῆς Βορείου Ἑπείρου μετὰ τῆς ἐν τῷ παλαιῷ Βασιλείῳ καὶ ἐπεκτάσεως τῆς ἐσχῆς τῶν νόμων περὶ οἰκονομικῶν ἀρχῶν ἐν γένει ὡς καὶ τῶν διατάξεων περὶ δημοσίου λογιστικοῦ καὶ περὶ εἰσπράξεως τῶν δημοσίων ἐσόδων καὶ εἰς τὴν Βόρειον Ἑπειρον», *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος*, Α', ἀρ. 76 (16 Ἀπριλίου 1916), σ. 281 καὶ «Περὶ ἐπεκτάσεως τῆς ὑγειονομικῆς νομοθεσίας καὶ εἰς τὴν Βόρειον Ἑπειρον», *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος*, Α', ἀρ. 81 (27 Ἀπριλίου 1916), σ. 311.

48. Β. Ρ. Papadakis, *Histoire diplomatique de la question Nord-Épïrote...*, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 47-48. Λίγους μῆνες ἀργότερα, ἄλλωστε, οἱ Ἱτατοὶ μπήκανε καὶ στὰ Γιάννενα. (*Αὐτόθι*, σ. 48.)

Ἰταλίας πού ἔγινε στό Λονδίνο τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1915. Τήν ἰταλική πλευρά ἐνδιέφερε ὁ «κόλπος τοῦ Αὐλῶνος»· ἀπό ἐκεῖ καί πέρα, ἐφόσον μάλιστα ἰδρυόταν («μικρό καί οὐδέτερο ἀλβανικό Κράτος») ἡ Ρώμη δέν θά ἔφερνε καμία ἀντίρρηση στίς διεκδικήσεις ὅχι μόνο τῆς Ἑλλάδας ἀλλά καί τῆς Σερβίας καί τοῦ Μαυροβούνιου.⁴⁹ Καί πάνω σέ αὐτήν τή βάση, ὡς γνωστόν, ὁ Βενιζέλος προχώρησε, τόν Ἰούλιο τοῦ 1919, σέ σύναψη σχετικῆς, **μυστικῆς** συμφωνίας μέ τόν τότε Ἰταλὸ ὑπουργό Ἐξωτερικῶν, Tommaso Tittoni: Ἡ Ἑλλάδα θά ἔπαιρνε τή Βόρειο Ἡπειρο, ἡ Ἰταλία θά προσαρτοῦσε τήν περιοχὴ τοῦ Αὐλῶνος καί, παράλληλα, θά ἀσκοῦσε μορφὴ προστασίας στήν ὑπόλοιπη ἀλβανικὴ ἐπικράτεια.⁵⁰

Ἀξίζει νὰ ἐπισημανθεῖ, στό σημεῖο αὐτό, ὅτι ἡ ἐλληνοῖταλικὴ συνεννόηση πού ἔτσι πῆγαινε νὰ θεμελιωθεῖ εἶχε ἀντιαμερικανικὸ χαρακτήρα· καί τοῦτο, γιατί ἡ μὲν Ἰταλία ἤθελε ὑποστήριξη ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα κατὰ τοῦ μεγάλου Βασιλείου τῶν Σέρβων, Κροατῶν καί Σλοβένων (τῆς μετέπειτα Γιουγκοσλαβίας) πού τότε εἶχε ἰδρυθεῖ, μὰ τὸ ἐν λόγῳ Βασίλειο ἐμμέσως ἀλλὰ σαφέστατα εἶχε τὴν ἐπιδοκιμασίαν καί ἐν πολλοῖς τὴν εὐνοίαν τοῦ τότε Προέδρου τῶν Η.Π.Α., Thomas Woodrow Wilson.⁵¹ Μὲ ἄλλα λόγια, τὴν κυβέρνησιν τῆς Ρώμης φόβιζε τὸ ἐνδεχόμενον πλήρους κυριαρχίας στήν ἀνατολικὴ ἀκτὴ τῆς Ἀδριατικῆς θάλασσης νέας μεγάλης Δύναμης – στὴ θέση τῆς αὐτοκρατορίας τῶν Ἀψβούργων, πού εἶχε πιά διαλυθεῖ· ἔτσι ἐπιζητοῦσε τὴ μὲ ἐλληνικὴ ἐπίνευση προσάρτησιν τοῦ Αὐλῶνος καί, φυσικά, τοῦ Σάσωνος. Κατὰ πολὺν περιέργω, ὅμως, τρόπο, λίγες μόλις ἐβδομάδες μετὰ τὴν ἐν κορυπῶ καὶ ἀπαραβύστω σύναψιν τῆς συμφωνίας αὐτῆς, τὸ περιεχόμενό της διέρρευσε καί ἔγινε γνωστὸ στὴ διεθνῇ κοινὴ γνώμη.⁵² Ἀποτέλεσμα, ἐπιπλέον, τῆς διαρροῆς αὐτῆς ὑπῆρξε γενικευμένος «ζεσηκωμὸς» τῶν Ἀλβανῶν κατὰ τῶν Ἰταλῶν, οἱ ὅποιοι –καί πάλι πολὺν περιέργω– ἀναγκάστηκαν νὰ «ἀναδιπλωθοῦν» στήν Ἀλβανίαν καί τελικῶς, τὸ 1920, νὰ τὴν ἐγκαταλείψουν. Θεωρητικῶς ὅμως ἡ συμφωνία

49. *Αὐτόθι*, σ. 46.

50. Τὸ κείμενο : [B.P. Papadakis], *Documents officiels concernant l'Épire du nord, 1912-1935* (Ἀθήνα, 1935), σσ. 93-97: «Accord concernant la Méditerranée orientale et la péninsule balkanique». (Ὁ χαρακτήρας τῆς μυστικότητος: ἄρθρο 8 [σ. 97].)

51. Paolo Giudici, *Storia d'Italia*, τόμ. V: *Il Regno d'Italia* (Φλωρεντία: G. Nerbini, 1940), σσ. 828-829.

52. Ἔτσι, τελικῶς ὁ ἴδιος ὁ Βενιζέλος βρέθηκε στήν ἀνάγκη νὰ «ὁμολογήσῃ» τὴ συμφωνία του μέ τὸν Tittoni στὸ Ὑπατο Συμβούλιον τῶν Συμμάχων τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1920. ([B.P. Papadakis], *Documents officiels concernant l'Épire du nord*, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 104.)

ἐξακολουθοῦσε νὰ ἰσχύει, ὅταν, τὸν Μάιο τοῦ 1920, οἱ Γάλλοι φύγανε ἀπὸ τὴν Κορυτσά· κατὰ συνέπεια, ὅλοι περιμένανε νὰ καταληφθεῖ αὐτὴ τοῦλάχιστον ἡ βορειοηπειρωτικὴ πόλις ἀπὸ δυνάμεις ἐλληνικές. "Ὅπως φαίνεται, ὁ Βενιζέλος ἔδωσε τὴ σχετικὴ ἐντολὴ πρὸς ὅμως δὲν ἐφαρμόστηκε.⁵³

Γιατί; Κύκλοι ἡπειρωτικοὶ ἐπέριψαν τότε τὴν εὐθύνη στὸν Νικόλαο Πολίτη, ὑπουργὸ Ἐξωτερικῶν, ὁ ὁποῖος εἶχε φτάσει στὸ σημεῖο νὰ ἀπειλεῖ τὸν Βενιζέλο πὼς ἡ εἴσοδος Ἑλληνικοῦ Στρατοῦ στὴ Βόρειο Ἡπειρο ἦταν ἀντίθετη μὲ τὶς βλέψεις τῆς Γαλλίας – καὶ γενικότερα τῆς Ἑγκάρδιας Συνεννόησης.⁵⁴ Μὲ ἄλλα λόγια –καὶ παρὰ τὰ ἀμέσως φαινόμενα– οἱ τότε ἰσχυρὲς ναυτικὲς Δυνάμεις ἦταν, κατὰ βάσιν, ἀντίθετες στὴν ἰσχυρὴ παρουσία ὅχι μόνο τῆς Ἑλλάδας στὴ Βόρειο Ἡπειρο ἀλλὰ καὶ τῆς Ἰταλίας γενικῶς στὴν Ἀλβανία – ἀκριβῶς γιατί ἀπὸ αὐτὴν τὴν τελευταία εὐχερῶς μπορεῖ νὰ ἐλεγχθεῖ ὁ εἰσπλους στὴν Ἀδριατική.⁵⁵ Καὶ ἔτσι, ἀντὶ γιὰ κατάληψη ἀπὸ ἐλληνικὲς δυνάμεις τῆς Κορυτσᾶς, ἀπλῶς δόθηκε μιὰ ἀόριστη ὑπόσχεση Ἀλβανῶν πὼς θὰ γίνονταν σεβαστὲς οἱ ἐκκλησιαστικὲς καὶ ἐκπαιδευτικὲς ἐλευθερίες τοῦ ἐκεῖ ἐλληνικοῦ στοιχείου.⁵⁶ Ὅπως, ἄλλωστε, θὰ μπορούσε νὰ περιμένει κανεὶς, μετὰ ἀπὸ ὅλα αὐτά, λίγο ἀργότερα, στίς 22 Ἰουλίου 1920, ἡ ἰταλικὴ πλευρὰ ἐπισήμως κατὰγγειλε τὴ συμφωνία Βενιζέλου – Tittoni.⁵⁷ Καὶ ὅπως οἱ πάντες γνωρίζουνε, Ἑλληνικὸς Στρατὸς ξαναμπῆκε στὸ βόρειο τμήμα τῆς Ἡπείρου μόνο κατὰ τὰ τέλη τοῦ 1940.

Γ'

Χωρὶς τὸν Γούναρη, πάντως, οὔτε καὶ αὐτὰ δὲν θὰ εἶχανε γίνει, γιατί τὸ Βορειοηπειρωτικὸ θὰ εἶχε λήξει μὲ τὴν ἐκχώρηση τοῦ Σάσωνος τὸ 1914. Ἐνδείξεις γιὰ τὴ σπουδαιότητα τοῦ ρόλου πρὸς ἀνέλαβε ὁ Γούναρης ὅσον ἀφορᾷ τὴ θεμελίωση τοῦ Βορειοηπειρωτικοῦ ζητήματος μπορεῖ νὰ θεωρηθοῦν τὰ ἑξῆς:

53. B.P. Papadakis, *Histoire diplomatique de la question Nord-Épïrote...*, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 60.

54. Κ. Καζαντζῆ, *Ὁ ἀντίχριστος τοῦ Βενιζέλου* (Ἀθήνα: Ἰ. Βάρτσος, 1926), σσ. 328-330, 336 (σημ.).

55. *Αὐτόθι*, σσ. 329, 333.

56. B. P. Papadakis, *Histoire diplomatique de la question Nord-Épïrote...*, ἐνθ' ἀνωτ., σσ. 60-62.

57. *Αὐτόθι*, σ. 59.

α) Σήμερα ξέρουμε γιατί οργανώθηκε ή κατά της ζωής του Βενιζέλου απόπειρα στον σταθμό της Λυών, το 1920, στο Παρίσι, καθώς πήγαινε να πάρει το τραίνο, για να κατεβεί στην Ελλάδα μετά την υπογραφή της συνθήκης των Σεβρών. Δεν είχε να κάνει ούτε με 'εμπάθειες' ούτε με 'άντεκδικήσεις' ούτε με τίποτα από όλα αυτά. Η απόπειρα, πράγματι, είχε σχεδιαστεί βασικῶς από ιθύνοντες του Βορειοηπειρωτικού Ἀγώνα, επειδή ο Βενιζέλος (και ὄχι οἱ ἄλλοι πού προτιμοῦσαν νὰ κινοῦνται στὴ σκιά του) εἶχε θεωρηθεῖ ὑπεύθυνος τῆς ἐγκατάλειψης τῶν Βορειοηπειρωτικῶν πληθυσμῶν.⁵⁸ Καὶ βέβαια, ἡ δραματικὴ αὐτὴ ἐξέλιξη λανθανόντως περιέκλειε καὶ τὴν κορυφαίας σημασίας διαμάχη σχετικῶς μετὰ τὸ ἐὰν ἡ Ἑλλάδα ἔπρεπε νὰ ἐπεκταθεῖ κυρίως πρὸς τὰ βόρεια καὶ ὄχι πρὸς τὰ ἀνατολικά – ὅπως, κατὰ βάση, κατέληξε νὰ θέλει ὁ Βενιζέλος καὶ οἱ σὺν αὐτῷ.

β) Οἱ περιπέτειες τοῦ Παναγιώτη Κανελλόπουλου, ἀνέψιου καὶ ὑπερασπιστῆς τῆς μνήμης τοῦ Γούναρη, ἀφότου, συνεχίζοντας τὸ ἔργο τοῦ θείου του, πῆγε νὰ ἀσχοληθεῖ μετὰ τὸ Βορειοηπειρωτικό. Ὅπως –καὶ πάλι– εἶναι γνωστό, τόσο ὁ πειθαναγκασμός του σὲ παραίτηση ἀπὸ τὸ ἀξίωμα τοῦ ἀντιπρόεδρου τῆς ἐξόριστης ἐλληνικῆς κυβέρνησης τὸν Μάρτιο τοῦ 1943 ὅσο καὶ ἡ ἀνατροπὴ τῆς κυβέρνησής του, στὴν Ἀθήνα, τὸν Νοέμβριο τοῦ 1945, ὀφειλόταν στὴν ἀπὸ αὐτὸν ἀναζωπύρωση τοῦ Βορειοηπειρωτικοῦ ζητήματος, τοῦ ὁποῦ το ὀριστικὸ κλείσιμο καὶ τότε ἐπιζητοῦσαν ἰσχυροὶ κύκλοι τῶν Βρετανῶν ἰθυνόντων.⁵⁹ Ὅπως δὲποτε, γνώστης τῆς ἐλληνικῆς πραγματικότητος θὰ θεωροῦσε ἀπόδειξη τοῦ ρόλου τοῦ Γούναρη στὸ Βορειοηπειρωτικὸ καὶ, φυσικὰ, τῆς συνακόλουθης θανάτωσής του τὸ 1922 τὸ γεγονὸς ὅτι «κατηργήθηκε πὼς δὲν ἔκανε» αὐτὸ πὺν ἔκανε – καὶ γιὰ τὸ ὅποῖο τουφεκίστηκε.⁶⁰ Γιὰ νὰ ἐρευνηθεῖ λυσιτελῶς ὅμως τὸ θέμα αὐτό, θὰ πρέπει πρῶτα νὰ ἐρευνηθεῖ ἡ βαθύτερη φύση τοῦ Νεοελληνικοῦ Κράτους· καὶ αὐτὸ εἶναι μιὰ ἄλλη ἱστορία...

58. Γ. Μανωλικάκη, *ἔνθ' ἀνωτ.*, σσ. 439-440.

59. Παναγιώτη Κανελλόπουλου, *Τὰ χρόνια τοῦ Μεγάλου Πολέμου, 1939-1944. Ἱστορικὴ ἀναδρομὴ καὶ κείμενα* (Ἀθήνα, 1964²), σ. 51 ἐπ. (Καὶ βέβαια, ἐὰν ληφθοῦν ὑπόψη αὐτά, εὐχερῶς κανεὶς καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ κατὰ τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1944 παράδοξη ἀνταρσία τοῦ Ἑλληνικοῦ Στόλου στὴν Ἀλεξάνδρεια ἀπώτερο σκοπὸ δὲν εἶχε παρὰ τὴν ἀποδυναμώση τοῦ ναυτικοῦ παράγοντα, ὥστε νὰ μὴ εἶναι σὲ θέση ἡ Ἑλλάδα ἐπιτυχῶς νὰ προβάλει τὰ ἐθνικὰ της δίκαια.)

60. *Αἱ ἀπολογίαι τῶν θυμάτων τῆς 15 Νοεμβρίου 1922*. Εἰσαγωγή : Χ. Κ. Βοζίκης (Ἀθήνα: Π. Γ. Μακρῆς, ἄ. ἔ.), σσ. 300, 317-318.

Πέρα από όλα αυτά όμως, ποιὰ ἦτανε ἡ βασικὴ αἰτία τῆς ἀποτυχίας τοῦ Γούναρη καί, συνακολούθως, τῆς ἐπιτυχίας τοῦ Βενιζέλου; Ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα αὐτὸ μπορεῖ νὰ δοθεῖ, ἐὰν ληφθεῖ ὑπόψη τὸ βασικὸ πλεονέκτημα τοῦ δεύτερου – σὲ συνδυασμὸ πάντοτε μὲ τὸ κύριο μειονέκτημα τοῦ πρώτου· καὶ τὸ πλεονέκτημα αὐτὸ ἐντοπίζεται σὲ μιὰ πρακτικὴ ἀντίληψη τῆς ζωῆς ποὺ εἶχε ὁ δεύτερος καὶ τὴν ὁποία δὲν εἶχε ὁ πρῶτος. Καὶ ἂς δοθοῦν ἀμέσως οἱ ἀναγκαῖες διευκρινίσεις.

Ὁ Βενιζέλος ὀφείλε τὴν ἄνοδο καὶ ἐπικράτησή του κυρίως στὸν βρετανικὸ παράγοντα.⁶¹ Λόγω ὅμως τῆς πρακτικῆς εὐφυΐας του μπόρεσε σχεδὸν ἀμέσως νὰ συνδεθεῖ ὅχι μόνο μὲ ὅσους κατὰ καιροὺς διαχειρίζονταν τότε τὴν ἐξουσία στὸ Λονδίνο ἀλλὰ μὲ ὅ,τι θὰ μποροῦσε νὰ ἀποκληθεῖ «βαθὺς πυρήνας τοῦ Ἡνωμένου Βασιλείου». Ἐκεῖ λοιπόν, κατὰ κύριο λόγο, πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ ἡ πεποίθησή του ὅτι οἱ Δυνάμεις τῆς Ἐγκάρδιας Συνεννόησης θὰ νικοῦσαν κατὰ τὸν Α΄ Παγκόσμιον πόλεμο. Ἐπιπλέον ὁ Βενιζέλος εἶχε πλήρως κατανοήσει τὴ σημασία τοῦ ἐλέγχου τῆς κρατικῆς μηχανῆς. Ἀποδείξεις τῆς σημασίας ποὺ ἔδινε στὸ θέμα αὐτὸ ἀποτελεῖ ἡ κατὰ τὸ 1912 περίφημη ἐντολή του, μόλις ἔγινε σαφὲς ὅτι τὸ ὀθωμανικὸ στράτευμα εἶχε ὀριστικῶς ἡττηθεῖ στὴ Μακεδονία, νὰ ἀντικατασταθοῦν ἀμέσως ὅλοι οἱ κρατικοὶ ὑπάλληλοι, στὶς περιοχὲς ποὺ εἶχαν καταληφθεῖ, ἀπὸ στοιχεῖα σίγουρα, δηλαδὴ ἀνθρώπους ἀπὸ τὴ Νότια Ἑλλάδα⁶² καὶ βεβαίως ἡ τότε ἀστυνόμευση τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ –σχετικῶς ὀλιγάριθμο– τμήμα τῆς Κρητικῆς Χωροφυλακῆς,⁶³ τὸ ὁποῖο μὲ μεθόδους συχνὰ σκληρὲς λυσιτελῶς προετοίμασε τὴν προσάρτηση τῆς μακεδονικῆς μεγαλόπολης στὴν ἐλληνικὴ ἐπικράτεια. Τέλος ὁ Βενιζέλος ἦταν ἐξοικειωμένος μὲ τὰ ὅπλα, στὴ χρῆση τῶν ὁποίων συχνὰ προσέφευγε. Γνώριζε πολὺ καλὰ ὅτι ὁποιοδήποτε ἐπιχείρημα εἶναι ἀνίσχυρο μπροστὰ σὲ ἓνα περίστροφο· καὶ ἔχοντας σαφέστατη γνώση αὐτῆς τῆς πραγματικότητος ἔκανε καὶ τὸ κίνημα τοῦ Θερίσου καὶ ἐκεῖνο τῆς Θεσσαλονίκης καὶ ἐκεῖνο τοῦ 1935. Ἄς ὑπογραμμιστεῖ πὼς εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ πιστέψει κανεὶς πὼς ἦτανε «ἄνθρωπος κακός» καὶ χωρὶς ἐνδοιασμούς. Ἀκριβῶς τὸ

61. Ἐνδεικτικῶς: Γ. Μανωλικάκη, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σ. 86.

62. Ὑπουργεῖον Στρατιωτικῶν. Γενικὸν Ἐπιτελεῖον Στρατοῦ. – Πολεμικὴ Ἐκθεσις, *Ὁ Ἑλληνικὸς Στρατὸς κατὰ τοὺς Βαλκανικοὺς Πολέμους τοῦ 1912-1913*, τόμ. Α', *Παράρτημα* (Ἀθήνα: Ἐθνικὸ Τυπογραφεῖο, 1932), ἀρ. 819, σ. 285

63. *Αὐτόθι*, ἀρ. 794, σ. 276.

ἀντίθετο μάλιστα· με υγεία ἐπισφαλῆ, χωρὶς βαθειᾶς ρίζες στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο, με πολλὰ τραγωδίες στὴν οἰκογενειακὴ του ζωὴ, με ἓνα πατέρα κυριολεκτικῶς γαντζωμένο πάνω του, δὲν ἦταν ἐκεῖνος ποὺ θὰ ἐπιδίδωκε τὴν πολιτικὴ καὶ φυσικὴ ἐξόντωση τῶν ἀντιπάλων του. "Ὅτι στὸ ὄνομά του συχνὰ γίνονταν ἀκρότητες –καὶ μάλιστα αἱματηρές– εἶναι πέρα ἀπὸ κάθε ἀμφιβολία. Ἀμφίβολο ὅμως παραμένει τὸ κατὰ πόσον ὁ ἴδιος μποροῦσε νὰ θεωρηθεῖ προσωπικῶς υπεύθυνος γιὰ ὅτιδήποτε γινότανε «γιὰ χάρη του». Ἡ εὐαισθησία του, πάντως, σὲ συνδυασμὸ με τὴν ἔμφυτη τάση του γιὰ κομπόττητα, μέσα στὸ πλαίσιο ποὺ εἶχαν δημιουργήσει οἱ ἐπιτυχίες του ἀπλώνανε γύρω του εἶδος γοήτρου στὸ ὁποῖο δὲν ἦταν καθόλου εὐκολο νὰ ἀντισταθεῖ κανεὶς.

Ὁ Γούναρης, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἦτανε ἄλλου εἶδους προσωπικότητα. Σαφῶς ἀδιαφοροῦσε γιὰ τὴν ἐξωτερικὴ του ἐμφάνιση⁶⁴ δὲν εἶχε ἐξοικείωση με τὰ ὄπλα, δὲν φαίνεται νὰ εἶχε καταλάβει τί σημαίνει ἔλεγχος τῆς κρατικῆς μηχανῆς, τὸν ἀπασχολοῦσε σχεδὸν ἀποκλειστικῶς ἡ γενικὴ πορεία τοῦ Κράτους – καί, τέλος, ὅσον ἀφορᾷ τὸν ξένο παράγοντα δὲν εἶχε συνειδητοποιήσει τὴ σημασία τῶν ὑπόγειων ρευμάτων ποὺ αὐτά, ὅμως, κατὰ κανόνα διαμορφώνουν τὴν Ἱστορία. Ἐπιπλέον, ὁ παραγκωνισμὸς του ἀπὸ τὸν Βενιζέλο καθὼς καὶ ὁ καθοριστικὸς ρόλος ποὺ εἶχε παίξει κατὰ τὰ ἔτη 1916–1917, περίοδο κορύφωσης τοῦ Ἑθνικοῦ Διχασμοῦ, ὁ Ἰωάννης Μεταξᾶς τοῦ εἶχαν προξενήσει αἰσθήματα μεγάλης πικρίας τὰ ὁποῖα δὲν μπόρεσε νὰ ξεπεράσει. Αὐτὸ εἶναι βέβαιον ὅτι τὸ ἤξερε ὁ Μεταξᾶς καὶ εἶναι παράλογο νὰ θεωρήσει κανεὶς πῶς δὲν τὸ καταλάβαινε ὁ Βενιζέλος. Ἀλλὰ ὅλα αὐτά, βέβαια, θὰ εἶχαν μικρὴ μόνον σημασία, ἐὰν δὲν εἶχε συμβεῖ ἡ Μικρασιατικὴ Καταστροφή. Τὸ μέγα, κατὰ συνέπεια, αἶνιγμα εἶναι γιὰ τὸν Γούναρη ἀφέθηκε νὰ ἀκολουθήσει μία πολιτικὴ στὴν ὁποία, ἀρχικῶς τοῦλάχιστον, δὲν εἶχε πιστέψει.

Θεωρητικῶς, ἡ ἀπάντηση σὲ αὐτὸ τὸ ἐρώτημα δὲν παρουσιάζει δυσχέριες – ἐφόσον ἡ ἀρχὴ τοῦ μίτου ἐντοπίζεται στὸν περίφημο λόγο τῆς 12^{ης} Ὀκτωβρίου 1920 τοῦ Γούναρη στὴν Πάτρα. Αὐτὸς ὁ τελευταῖος πατοῦσε γιὰ πρώτη φορὰ ἔδαφος ἐλληνικὸ, ἀφ’οὗτο εἶχε ἐξοριστεῖ κατὰ τὸ 1917. Σκοπὸ του πιά ἀποτελοῦσε ἡ ἀναδιοργάνωση τοῦ Κράτους· καὶ παρουσιάζουν μεγάλο ἐνδιαφέρον οἱ ἰδεολογικοὶ ἄξονες πάνω στοὺς ὁποίους ἤθελε νὰ ἀναλάβει τὴν ἀναδιοργάνωση αὐτήν. Καταρχὴν λοιπὸν ἀναφέρθηκε στὴ [Θεία] Πρόνοια καὶ τὸν ἀνὰ τοὺς αἰῶνας [ἐκπολιτιστικὸ] ρόλο τῆς Ἑλληνικῆς Φυλῆς.⁶⁵ Γιὰ νὰ

64. Ἰ. Ἡρ. Μάλλωση, *ἐνθ’ ἄνωτ.*, σσ. 23, 35.

65. Δ. Π. Ἀλικιωνιώτη, *ἐνθ’ ἄνωτ.*, σσ. 230–231.

ἀναλάβει, ὅμως, ξανά ὁ Ἑλληνικὸς Λαὸς τὸν ρόλο ποὺ τοῦ ἄρμοζε, ἔπρεπε νὰ γίνεи «βαθειὰ τομὴ» στὸ πολίτευμα – καὶ συγκεκριμένα: α) Νὰ καθιερωθεῖ ἡ προσφυγὴ σὲ δημοψήφισμα γιὰ κάθε σημαντικὸ θέμα, τὸ ὁποῖο θὰ ἀφοροῦσε εἴτε τὸ σύνολο τῆς ἐπικράτειας εἴτε τὰς κατὰ τόπους περιφερείας. β) Νὰ ἀπαλειφθεῖ, συνακολούθως, τὸ δόγμα ὅτι ἡ λαϊκὴ ἀντιπροσωπεία, μετὰ τὴν ἐκλογὴν, κτᾶται ἴδια δικαιώματα ἐπὶ τῆς διαχειρίσεως τῆς κρατικῆς ἐξουσίας, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τῆς βουλήσεως τῶν ἐξ ὧν ἀπέρρευσσε πολιτῶν γ) Νὰ συσταθεῖ, συνακολούθως, μορφὴ κοινοβουλίου, ὅπου θὰ ἀντιπροσωπεύονταν οἱ παραγωγικὲς τάξεις διακεκριμέναι ἀλλήλων· τὸ κοινοβούλιο αὐτὸ θὰ λειτουργοῦσε «παράλληλα» μὲ τὸ ἄλλο, τὸ οἰονεῖ συμβατικόν. δ) Νὰ ἐξετασθεῖ τὸ ἐνδεχόμενον παροχῆς δικαιώματος ψήφου καὶ στὸ γυναικεῖο φύλο.⁶⁶

Οἱ τρεῖς ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς ἄξονες (δημοψήφισμα, ἄρση τῆς παντοδυναμίας τοῦ «συμβατικοῦ» κοινοβουλίου καὶ συγκρότηση ξεχωριστῆς «Βουλῆς» μὲ ἀντιπροσώπους τῶν παραγωγικῶν κοινωνικῶν στρωμάτων) σαφέστατα σηματοδοτοῦν μορφὴ Ριζοσπαστικῆς Δεξιᾶς. Καὶ βέβαια, τὴ σηματοδότηση αὕτὴ κάνει ἀκόμη ἐντονότερη ἡ ἐπίκληση στὴ Θεία Πρόνοια, τὴν Ἑλληνικὴ Φυλὴ καί, βέβαια, τὸν Ἑλληνικὸ Λαόν. Ἀλλὰ καὶ ἡ παροχὴ ψήφου στίς γυναικίς, στὴν ὁποία πράγματι ἐμελλε νὰ ἐπιμείνει ὁ Γούναρης κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐπόμενης πρωθυπουργίας του, καθόλου δὲν εἶναι μέτρο δημοκρατικὸ/σοσιαλιστικὸ κ.ο.κ. – ὅπως συνήθως προβάλλεται. Αὐτὸ γίνεται εὐχερῶς ἀντιληπτόν, ἐὰν ἀναλογιστεῖ κανεὶς ὅτι, στὴν Εὐρώπῃ, γιὰ πρώτη φορὰ δόθηκε ψήφος στίς γυναικίς σὲ τμῆμα τῆς ἐπικράτειας τοῦ Οἴκου τῶν Ρομανῶφ,⁶⁷ ἐνῶ παρόμοιο μέτρο πῆρε, στὴν Ἰταλία, ἡ κυβέρνηση Μουσολίνι λίγῳ μετὰ τὴν ἄνοδο αὐτοῦ τοῦ τελευταίου στὴν ἐξουσία.⁶⁸ Τὸ ἐρώτημα ὅμως παραμένει: Γιατί ὁ Γούναρης, ἀντὶ νὰ ἐπιμείνει στὴ βάσει τῆς ἰδεολογίας του αὐτῆς ἀναμόρφωση τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας, ἀφέθηκε νὰ παρασυρθεῖ σὲ πολεμικὲς περιπέτειες, στίς ὁποῖες, ἀρχικὰ τουλάχιστον, καθόλου δὲν πίστευε;

Ἴσως δὲν ἤθελε νὰ ἐγκαταλείψει στὴν τύχη τοὺς τοὺς χριστιανικοὺς πληθυσμοὺς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας⁶⁹ – ἂν καὶ ἦταν πολὺ δύσκολο νὰ προβλέψει

66. *Αὐτόθι*, σσ. 222, 224, 227.

67. Στὴ Φιλανδία τὸ 1906.

68. Τὸ 1923. Στὴ Γερμανία εἶχε καθιερωθεῖ ἤδη ἀπὸ τὸ 1918 – λίγῳ μετὰ τὴ λήξιν τοῦ Α΄ Παγκόσμιου πόλεμου.

69. *Αἱ ἀπολογίαι τῶν θυμάτων* τῆς 15 Νοεμβρίου 1922, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 316. Τὴν τύχην ὅμως αὐτῶν τῶν πληθυσμῶν θὰ μπορούσε νὰ διασφαλίσαι αὐτονόμηση τῆς περιοχῆς τῆς

κανείς, τὸ 1920, ὅχι μόνο στὴν Ἑλλάδα μὰ καὶ τὴν Τουρκία, τὴν ἔκταση καὶ τὶς συνέπειες τῶν γεγονότων τοῦ 1922. Πέρα, ὅμως, ἀπὸ αὐτό, εἶναι πιὰ γνωστὸ σήμερα πὼς βασικὸ αἶτιο τῆς συνέχισης τῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων στὴ Μικρὰ Ἀσία ὑπῆρξε ἡ προσπάθεια τοῦ βασιλιᾶ Κωνσταντίνου νὰ ‘κατευνάσει’ τοὺς Συμμάχους τῆς Ἐγκάρδιας Συνεννόησης. Ὁ πόλεμος ἐξακολουθοῦσε, κυρίως ἐπειδὴ ἔτσι θέλανε ἀρχικὰ οἱ Ἀγγλογάλλοι – καὶ μετὰ ἀποκλειστικῶς οἱ Βρεταννοί.⁷⁰ Ὁ Γούναρης, ἐπιπλέον, ἀποτελοῦσε, εἰδικῶς γιὰ τοὺς Βρεταννοὺς, *persona non grata*.⁷¹ καὶ ἡ ἀγωνία του μήπως ἐπισκιαστεῖ ἀπὸ προσωπικότητες πὺ θεωροῦσε ἀντιπάλους του τὸν ἔκανε νὰ διαπράξει σφάλματα τὰ ὁποῖα, ἐνῶ σὲ ἐποχὲς φυσιολογικὲς θὰ περνοῦσαν μᾶλλον ἀπαρατήρητα, κατὰ τὰ ἔτη 1920–1922, ὅποτε οἱ ἐξελίξεις ἦταν καὶ κρίσιμες καὶ ραγδαῖες, ἀποδείχτηκαν καθοριστικά. Τὸ πρῶτο ἀπὸ αὐτὰ εἶναι ὅτι παρασύρθηκε στὸν συναισθηματικὸ στρόβιλο τῆς Μεγάλης Ἰδέας⁷² καί, μόλις πάτησε τὸ πόδι του στὴν Ἑλλάδα, ἐνστερνίστηκε καὶ ἄρχισε δημοσίως νὰ διακηρύσσει τὴν ἀποψη πὼς ὁ ρόλος τῆς χώρας μας ἦταν νὰ ἐξελιχθεῖ σὲ παράγοντα οὐσιώδη ἐν τῇ Ἀνατολῇ.⁷³ Ἀφοῦ ὅμως τὸ ἔκανε αὐτό, δὲν δέχτηκε τὶς σὲ διπλωματικὸ ἢ, ἔστω, παρασκηνιακὸ ἐπίπεδο ὑπηρεσίες τοῦ Βενιζέλου.⁷⁴ δὲν ἔστειρε νὰ κάνει ὑπουργὸ Στρατιωτικῶν τὸν Ἰωάννη Μεταξᾶ⁷⁵ –

Σμύρνης, πού, βέβαια, θὰ ἦταν ἀπότοκος ἐλληνοτουρκικοῦ ὅχι πολέμου ἀλλὰ συμβιβασμοῦ. (Ἰωάννης Μεταξᾶς. *Τὸ προσωπικὸ του ἡμερολόγιο*, τόμ. Γ': 1921-1932. Ἐπιμέλεια: Παν. Μ. Σιφναῖος [Ἀθήνα: Γκοβόστης, ἄ.ε.], σ. 86 [ιδιόγραφο μνημόνιο τῆς συνομιλίας τοῦ Ἰ. Μεταξᾶ μὲ τοὺς Δ. Γούναρη, Π. Πρωτοπαπαδάκη, Νικόλαο Θεοτόκη καὶ Ἀθανάσιο Ἐξαδάκτυλο κατὰ τὴν 29^η Μαρτίου 1921].)

70. *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939*. First Series, Volume XV (Λονδῖνο: Her Majesty's Stationery Office, 1967), ἀρ. 4: “British Secretary's Notes of an Allied Conference held in the Salle de l'Horloge, Quai d'Orsay, Paris, Tuesday, January 25, 1921, at 4 p.m.”, σ. 31.

71. *Αὐτόθι*. (Ἄνθρωπος, πράγματι, τῶν Βρεταννῶν ἦτανε τότε ὁ Δημήτριος Ράλλης.)

72. Ἄν καὶ ἡ προσάρτηση τῆς Σμύρνης (ἐὰν ὑποτεθεῖ πὼς κάποτε γινόταν) δὲν μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ πραγμάτωση τῆς Μεγάλης Ἰδέας, ἐφόσον κύριος στόχος αὐτῆς τῆς τελευταίας διαχρονικῶς ὑπῆρξε ἡ Κωνσταντινούπολη.

73. Δ. Π. Ἀλικανιώτη, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σ. 230.

74. *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939*. First Series, Volume XVIII: *Greece and Turkey, September 3, 1922-July 24, 1923*, (Λονδῖνο: Her Majesty's Stationery Office, 1972), ἀρ. 55: ὁ Βρεταννὸς πρεσβευτὴς στὴν Ἀθήνα πρὸς τὸν μαρκήσιο Curzon τοῦ Kedleston, Ἀθήνα, 25 Σεπτεμβρίου 1922, σ. 99. Πρβλ. Στέφ. Ἰ. Στεφάνου, *Ἐλευθέριος Βενιζέλος, πλαστογράφος Ἱστορίας* (Ἀθήνα, 1977), σ. 169 ἐπ.

75. Ἰωάννης Μεταξᾶς. *Τὸ προσωπικὸ του ἡμερολόγιο*, τόμ. Γ', *ἐνθ' ἄνωτ.*, σ. 81. Ἡ

κάτι πού εἶχε δραματικές ἐπιπτώσεις στήν ἐξέλιξη ὅχι μόνο τῇ δικῇ του μὰ ὁλόκληρου τοῦ Ἑθνους.⁷⁶ δὲν θέλησε πλήρως νὰ ἐκκαθαρίσει τὸ Στράτευμα ἀπὸ ἐκεῖνα τὰ στελέχη πού ἐμπράκτως παρέμεναν πιστὰ στὸ παλαιὸ καθεστώς.⁷⁷ ἀνέλαβε τὸ ὑπουργεῖο Στρατιωτικῶν, χωρὶς νὰ ἔχει, σὲ ἐποχὴ ἰδιαιτέρως κρίσιμη, γνώση τῶν σχετικῶν ζητημάτων.⁷⁸ καὶ τέλος συμμορφωνόταν αὐθωρεὶ καὶ παραχορῆμα πρὸς τὶς ὑποδείξεις τοῦ βρετανικοῦ παράγοντα,⁷⁹ τὸν ὁποῖο ὅμως κυρίως ἐνδιέφερε ὅχι ἡ ἐλληνικὴ νίκη στὴ Μικρὰ Ἀσία ἀλλὰ ἡ ἐκεῖ ἐξέλιξη τῶν ἐπιχειρήσεων, ἔτσι ὥστε νὰ ἐξυπηρετοῦνται τὰ συμφέροντα τοῦ Λονδίνου.⁸⁰ Φαίνεται, μάλιστα, πὼς εἰδικὰ αὕτῃ ἡ «συμμόρφωση» ὑπῆρξε βασικὴ αἰτία τῆς ἐμμονῆς του στὴ συνέχιση τῶν ἐχθροπραξιῶν στὴ Μικρὰ Ἀσία, ἀκόμα καὶ ὅταν ἔγινε σαφές ὅτι αὐτὲς πιὰ περιέρχονταν σὲ ἀδιέξοδο.⁸¹

Προδότης λοιπὸν ὁ Γούναρης; Ὁχι βέβαια.⁸² Ἀπλῶς ἦταν ἄνθρωπος

πρὸς τὸν Μεταξᾶ «δυσπιστία» τοῦ Γούναρη εἶχε ἀνοιχτὰ ἐκδηλωθεῖ ἀμέσως μετὰ τὶς ἐκλογὰς τοῦ 1920. (Ἰωάννης Μεταξᾶς. *Τὸ προσωπικὸ του ἡμερολόγιο*, τόμ. Β΄. Ἐπιμέλεια Χρ. Χρηστίδης [Ἀθήνα: Γκοβόστης, ἄ.ἔ.], ἐγγραφή 10⁷⁶ /23⁷⁶ Νοεμβρίου 1920, σσ. 643-644.)

76. Ὁ τότε παραγκωνισμὸς τοῦ Μεταξᾶ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ βασικὴ αἰτία συνέχισης τοῦ Ἑθνικοῦ Διχασμοῦ τῶν ἐτῶν 1915-1917 μέχρι, σχεδόν, τὸν Β΄ Παγκόσμιον πόλεμο.

77. Εἰδικῶς γιὰ τὸ θέμα αὐτό, βλ. κυρίως Βασιλόπαιδος Ἀνδρέου, *Δορὺλαιοι-Σαγγάριοι, 1921* (Παρίσι: «Ἀγών», 1928), σ. 74 ἐπ. *passim*.

78. Πρβλ. αὐτόθι, σσ. 73-74.

79. Ἰωάννης Μεταξᾶς. *Τὸ προσωπικὸ του ἡμερολόγιο*, τόμ. Γ΄, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 87.

80. Ἐκεῖ, δηλαδή στὴν παρέμβαση τοῦ βρετανικοῦ παράγοντα, πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ ἡ αἰτία τῆς ἀρνητικῆς στάσης τοῦ Γούναρη καὶ τῶν περὶ αὐτὸν ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀνάληψιν ἀπὸ τὸν βασιλεὺς Κωνσταντῖνο τῆς πραγματικῆς διοίκησης τῆς στρατιᾶς στὴ Μικρὰ Ἀσία. Βλ. σχετικῶς Βασιλόπαιδος Ἀνδρέου, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 9· πρβλ. *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939. First Series, vol. XVII: Greece and Turkey, January 1, 1921-September 2, 1922*, No. 22: ὁ Βρετανὸς πρεσβευτὴς στὴν Ἀθήνα πρὸς τὸν κόμη Curzon, Ἀθήνα, 26 Ἰανουαρίου 1921, σ. 30.

81. Γενικὸν Ἐπιτελεῖον Στρατοῦ. Διεύθυνσις Ἱστορίας Στρατοῦ, *Ἡ ἐκστρατεία εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν (1919-1922)*, τόμ. ἕκτος: *Τὰ πρὸ τῆς τουρκικῆς ἐπιθέσεως γεγονότα (Σεπτέμβριος 1921-Αὐγούστος 1922)*, Ἀθήνα: Διεύθυνσις Ἱστορίας Στρατοῦ, 1960, σ. 159.

82. Ἀξίζει νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι ἡ παραπομπὴ τῶν Ὁκτῶ στὴ δίκη ἔγινε μὲ τὴν κατηγορίαν τῆς ἐσχάτης προδοσίας. Ὑποστηρίχθηκε, συγκεκριμένα, ὅτι ἐκουσίως καὶ ἐκ προθέσεως ὑποστήριξαν τὴν εἰσβολὴν ξένων στρατευμάτων, ἥτοι τοῦ τουρκικοῦ ἐθνικιστικοῦ στρατοῦ, εἰς τὴν ἐπικράτειαν τοῦ Βασιλείου, τοιούστιν εἰς τὴν ἐπὶ τῆς Ἑλλάδος κατεχομένην καὶ διὰ τῆς Συνθήκης τῶν Σεβρῶν κατακεκυρωμένην χώραν τῆς Μ. Ἀ-

μιας άλλης εποχής, ό όποιος θά εἶχε ἀφήσει μεγάλο όνομα, ἂν εἶχε κληθεῖ νά ἀναμορφώσει μιᾷ μικρῇ, τίμια καί νοικοκυρεμένη Ἑλλάδα καί ὄχι νά τᾷ βγάλει πέρα σέ μιᾷ ἀπό τίς περισσότερες ταρχώδεις φάσεις τοῦ πολυκύμα- ντου Κ' αἰώνα. Ἡ ἀγωγή, ἡ μόρφωση, ὁ συναισθηματικός του κόσμος καί, φυσικά, τὸ οἰκογενειακό του περιβάλλον, πού τόσο θά τὸν εἶχαν εὐνοήσει σέ διαφορετικές συνθήκες, ἐξελίχθηκαν σέ τραγικά ἐμπόδια τὴν ἐποχή κατὰ τὴν όποία κυρίως ἔδρασε· καί δυστυχῶς ὁ Δημήτριος Γούναρη δὲν μπόρεσε οὔτε νὰ ξεπεράσει οὔτε νὰ σπάσει τὰ ἐμπόδια αὐτά.

Ἀλλὰ βέβαια ὑπάρχει καί κάτι ἄλλο. Ἦδη ἀπό τὸ 1907, σπουδαῖο ὄργανο τοῦ ἀθηναϊκοῦ τύπου εἶχε ὡς ἐξῆς περιγράψει τὸν ὅλο ἀγώνα τοῦ Γούναρη: *Ὁ κ. Γούναρης, εἰσχωρῶν εἰς τὸ βάθος... τῶν οἰκτρῶν φαινομένων, ξεσκεπάζει αὐτὸ τὸ λεγόμενον Κράτος, διὰ τὰ εὔρη τὴν χεῖρα καί τὴν κεφαλὴν ἡ όποία δοῖ ὅπισθεν τοῦ προσώπειον αὐτοῦ. Ὁ κ. Γούναρης τὴν ὀνομάζει: Εἶναι μία ὀλιγαρχία τοῦ χειρίστου εἰδους, ἓνα ἔκτρομα τῶν Συνταγμάτων, τοῦ Κοινο- βουλευτισμοῦ καί τῶν ἐλευθεριῶν... Καί εἶναι, ἐν προκειμένῳ, χαρακτηριστι- κὸ τὸ συμπέρασμα στὸ όποιο, ἥδη ἀπό τὸ 1907, εἶχε καταλήξει ὁ «Ἐκτε- λεσμένος τοῦ 1922»: Ὁ Λαός ἔχει ἐναποθέσει τὴν διαχείρισιν τῶν συμφε- ρόντων εἰς ἡμᾶς καί ἡμεῖς τὸν παραδίδομεν εἰς τὰς Ἐταιρεῖας. Ἐὰν βαρυνώμεθα τὸν κόπον τῆς διαχειρίσεως [τῶν συμφερόντων] αὐτῶν μὴ πτοούμενοι τὴν ἀντιμετώπισιν τῶν Ἐταιρειῶν, ἠθέλομεν κατέλθαι μέχρι τοσοῦτου, ὥστε νὰ εἴπωμεν πρὸς αὐτάς: σᾶς παραδίδομεν τὰ συμφέροντα τῶν πολιτῶν, ἀ- φιέμεθα εἰς τὴν καλὴν ὑμῶν πίστιν καί διαχειριστῆτε αὐτὰ ὡς θέλετε – τότε ἐρξέτω τὸ Κράτος (sic). Τοιοῦτον Κράτος θά ᾔτο ὁ ἐμπαιγμὸς τῆς Ἱστορίας.*⁸³

Εἶναι γεγονός ὅτι οἱ Ἐξ, μὲ τὸν Γούναρη ἐπικεφαλῆς, συνέχισαν πόλεμο στὸν όποιο δὲν πιστεύανε· εἶναι γεγονός ὅτι ἐπιχείρησαν νὰ ἀναλάβουν καί ρόλο στρατιωτικῶν ἡγηγτόρων, ἐνῶ δὲν ᾔταν οἱ πρὸς τοῦτο κατὰλληλοι· εἶναι γεγο-

σίας, παραδόσαντες ἅμα εἰς τὸν ἐχθρὸν πόλεις, φρούρια, μέγα μέρος τοῦ στρατοῦ καί μεγίστης ἀξίας ὑλικὸν πολέμου κτλ. κτλ... (Αἱ ἀπολογίαι τῶν θυμάτων τῆς 15 Νο- εμβρίου 1922, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 300.) Ὅπως, ἄλλωστε, ὀρθότατα ἐπισήμανε ὁ ἴδιος ὁ Γού- ναρης στὴν ἀπολογία του ἡ κατηγορία ᾔταν ὄχι μόνο ἀβάσιμη ἀλλὰ καί προῖον ἐκπληκτι- κῆς ἀμάθειας. Βάσει, πράγματι, τῆς συνθήκης τῶν Σεβρῶν, ἡ περιοχὴ τῆς Σμύρνης δὲν ᾔταν δυνατό νὰ θεωρηθεῖ τμῆμα τῆς ἐλληνικῆς ἐπικράτειας – πέρα, βεβαίως, ἀπὸ τὸ ὅτι ἡ ἐν λόγω συνθήκη οὐδέποτε ἐπεκυρώθη ἐπὶ οὐδεμιᾶς τῶν ὑπογραφασῶν αὐτὴν Δυνάμεων καί κατὰ συνέπεια τὰ κατὰ τοὺς ὅρους τῆς συνθήκης νομικά ἀποτελέσματα «οὐδέποτε ἴσχυσαν». (Αὐτόθι, σ. 307.)

83. Ἰ. Ἡρ. Μάλλωσι, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 121. (Ἀναδημοσίευση ἀπὸ τὸ φύλλο τῆς 24^{ης} Ἀπριλίου 1907 τῆς ἐφημερίδας Ἀκρόπολις [Ἀθήνα].)

ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ

ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Εν Ἀθήναις τῇ 20 Ἰουλίου 1922

ΤΕΥΧΟΣ ΠΡΩΤΟΝ

Ἀριθμὸς φύλλου 119

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Νόμοι

Νόμος 2863 περὶ ἰδρύσεως Μικροβιολογικοῦ Βασιλέως Γεωργίου.....	1
Νόμος 2868 περὶ ὑποχρεωτικῆς ἀσφαλίσεως τῶν ἐργατῶν καὶ ἰδιωτικῶν ὑπαλλήλων.....	4
Νόμος 2869 περὶ ἀποκαταστάσεως ἀφαιρηθέντων ἐκ τῆς ἑλληνικῆς λαϊκῆς ἐκκλησίας ἐκ τῆς ἑλλοδαπῆς.....	5
Νόμος 2871 περὶ προσθήκης διατάξεων εἰς τοὺς νόμους περὶ σιμύδος.....	6
Νόμος 2878 περὶ χορηγήσεως πιστώσεων εἰς βάρος τοῦ Προϋπολογισμοῦ τῆς χρήσεως 1922—23 διὰ τὴν πληρωμὴν ἐπομένων εἰς ἀξιωματικούς καὶ ὑπαλλήλους.....	7
Νόμος 2883 περὶ καταργήσεως καὶ συστάσεως ἐμιόθων τινῶν Προεδρικῶν Ἀρχῶν κλπ.....	8
Νόμος 2884 περὶ τροποποιήσεως καὶ συμπληρώσεως τῶν διατάξεων τοῦ νόμου 1008, διὰ τὴν ἐξουσιοδότησιν διὰ τοῦ νόμου 2255 περὶ τῆς λέγειν νομισματικῆς ἐγκαταλλαγῆς μεμώσεως τῶν ἀποδοχῶν τῶν Προεδρικῶν καὶ Προεδρικῶν ὑπαλλήλων.....	9

Βασιλικά διατάγματα

Περὶ χορηγίας ἐπὶ τοῦ Προϋπολογισμοῦ τῶν ἐξόδων τοῦ Κράτους τῆς χρήσεως τοῦ οικονομικοῦ ἔτους 1922—23 ἐκτάκτων πιστώσεων κατὰ μεταφορὰν ἐκ τοῦ ἀποθεματικοῦ κεφαλαίου τοῦ Προϋπολογισμοῦ τῆς αὐτῆς χρήσεως.....

ΝΟΜΟΙ

Περὶ ἰδρύσεως Μικροβιολογικοῦ Βασιλέως Γεωργίου.....

Νόμος 2863

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ
ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

Ἐγείνωμεν ἡμετέρας μετὰ τῆς Γ' ἐν Ἀθήναις Ἐθνικῆς Συνελεύσεως, ἀπερρίσμεν καὶ διατάξαμεν·

Ἄρθρον 1.

Συμφώνως πρὸς τοὺς ὅρους τοὺς διατυπωθέντας ὑπὸ τῆς Α. Μ. τοῦ Βασιλέως Κωνσταντίνου ἐν τῇ ἀπὸ 21 Μαΐου 1917 ἐπιστολῇ τοῦ Ἀβλάρχου κ. Α. Μερκάτη πρὸς τὸν Πρόεδρον τοῦ τότε Γεωργικῶν Συμβουλίου κ. Ἀλέξανδρον Ζαΐμη, καὶ τοῖς ἀπὸ 29 Μαρτίου καὶ 27 Ἀπριλίου 1921 πρὸς τὸν Πρόεδρον τοῦ Γεωργικῶν Συμβουλίου κ. Δ. Γούναρη, οἰκοδομηθήσεται ἐν Ἀθήναις Ἐργαστήριον φέρων τὸ ὄνομα "Μικροβιολογικὸν Βασιλέως Γεωργίου". Ἐπὶ τοῦ ἀναγερωμένου κτιρίου αὐ-

τοῦ Β. Δ., μετὰ συμφωνίας γνώμης τοῦ διευθυντοῦ τοῦ Μικροβιολογικοῦ ἐκτελούμενου, κανονίζονται ἐκστῆς τὰ τῆς λειτουργίας αὐτοῦ καὶ ἐν γένει τὰ τῆς ἐκτελέσεως τοῦ νόμου τούτου.

Ὁ παρὼν νόμος, φερθεὶς ἐπὶ τῆς 1^{ης} ἐν Ἀθήναις Ἐθνικῆς Συνελεύσεως καὶ παρ' ἡμῶν ἔλαβον κορυφαίους, δημοσιεύσῃ δὴ τῆς Βουλῆς τῆς Κόλλυμψεως καὶ ἐκτελε-

τοῦ 1922.

ΚΙΝΟΣ Β.

Γεωργίου

Καὶ τῶν Ὑπουργῶν

Ν. Σπράτος

Καὶ τῶν Ἐκτελεστικῶν καὶ τῆς Διμ. Ἐκτελέσεως

Καὶ τῶν Οἰκονομικῶν

Ἐμμ. Λαδούπουλος

Κ. Πολυγένης

Ἐθεωρήθη καὶ ἐπὶ τῇ μεγάλῃ τοῦ Κράτους ἐκκλησίᾳ.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 18 Ἰουλίου 1922.

Ὁ ἐπὶ τῆς δικαιοσύνης Ὑπουργὸς

Δ. Γούναρης

(2)

Περὶ ὑποχρεωτικῆς ἀσφαλίσεως τῶν ἐργατῶν καὶ ἰδιωτικῶν ὑπαλλήλων.

Νόμος 2868

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ

ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

Ἐγείνωμεν ἡμετέρας μετὰ τῆς Γ' ἐν Ἀθήναις Ἐθνικῆς Συνελεύσεως, ἀπερρίσμεν καὶ διατάξαμεν·

Ἄρθρον 1.

Ἀσφαλίζεται ὑποχρεωτικῶς διὰ τὴν περίπτωσιν τῶν ἀπαιτημάτων ἐν τῇ ἐργασίᾳ, τοῦ θανάτου, τοῦ γέροντος καὶ ἐν γένει τῆς ἀνικητοσύνης πρὸς ἐργασίαν, πᾶν πρόσωπον μὴ αὐτελὲς ἐργαζόμενον ἐν βιομηχανίᾳ, βιοτεχνίᾳ καὶ ἡγεμίᾳ ἐπιχειρήσεως ἢ ἐργασίᾳ συμπληρωστικῶν τῶν ἐργασιῶν ἐκδομικῆς καὶ μεταφορῆς.

Ὡς μὴ αὐτελὲς ἐργαζόμενα πρόσωπα θεωροῦνται οἱ ὑπάλληλοι, ἐργάται καὶ ὑπηρετῶν ἀφορῶντων τῶν εὐλῶν ἐπ' ἀπομνηστὴ κατέχοντες τὰς ὑπηρεσίας αὐτῶν ἀδιαλείπτως τοῦ χρόνου τοῦ κανονισμοῦ τῆς ἀπομνηστῆς ταύτης.

Ἄρθρον 2.

Ἐργάται οἰκιακῆς βιομηχανίας δὲν ὑποκρίνονται εἰς τὴν πρὸς ἀσφάλειαν ὑποχρεώσιν, ὑπομένον προαιρετικῶς νὰ ἐκπληρώσῃ τοὺς νόμους. Τοιοῦτοι θεωροῦνται οἱ ἐργάται οἱ ὅποιοι μόνον ἢ τῇ συνεργασίᾳ πρόσωπα τῆς αὐτῆς οἰκονομικῆς ἐργασίας εἰς βιομηχανικῆς ἢ βιοτεχνικῆς ἐργασίας εἰς τὴν οἰκίαν τῶν ἢ εἰς ἄλλαν ἐργασίαν κατ' ἐντολήν ἢ διὰ λογαριασμὸν οἰκονομικῆς ἐπιχειρήσεως.

Ἐκτὸς πρόσωπα μὴ ἐργαζόμενα εἰς ἐργασίαν τοῦ προσηγομένου ἄρθρου σὺνδουλῆ, ἀλλὰ μόνον παροχῆς καὶ ἀπονομῆς, ὡς καὶ πρόσωπα συμπληρωστικὰ ἐν ἐργασίᾳ παραδιδόντες τὴν ὑπὸκείμενην εἰς ὑποχρεωτικὴν ἀσφάλειαν.

Ἄρθρον 3.

Ἀντικείμενον τῆς ἐργασίας ἀσφαλείας εἶναι ἡ χορηγία:

α') Συντάξεις εἰς τοὺς φορολογούμενους.

β') Εἰς περιπτώσεις ἀντοχῆς προλήψεως ἐκ βίου, σὺν ἐπὶ τῇ ἐργασίᾳ ἢ ἐκταύτης, τῶν ἐπὶ τῇ ἐργασίᾳ ἀπομνηστῆς πρὸς ἐργασίαν εἰσπληρῆς ἢ παροχῆς πρὸς τὴν ἐργασίαν ἢ διὰ τῆς β').

γ') Εἰς περιπτώσεις ἀνικητοσύνης πρὸς ἐργασίαν λόγω τῆς ῥακῆς ἢ πολυμυονίου ἐργασίας.

δ') Εἰς περιπτώσεις ἀνικητοσύνης πρὸς ἐργασίαν λόγω νόσου σωματικῆς ἢ νευρικῆς.

ε') Συντάξεις εἰς τὰ κάτωθι πρόσωπα:

νός ότι ο κόσμος τότε ήθελε «κάθαρση» και «κάθαρση» έγινε (φαινόμενο μοναδικό στη Σύγχρονη Έλληνική Ιστορία). Σαφές όμως είναι, από την άλλη πλευρά, ότι η βαθύτερη αιτία του τραγικού τους τέλους υπήρξε η προσπάθειά τους να κάνουν το Έλληνικό Κράτος αυτοδύναμο και αὐταρκες – έτσι ώστε να μη καθοριστικῶς εξαρτᾶται ἀπὸ «ξένους παράγοντες». Αυτό, ὅσον ἀφορᾷ τὸν Πέτρο Πρωτοπαπαδάκη, τὸ ἀναγνώρισε ὁ ἴδιος ὁ Βενιζέλος, μέσα στη Βουλὴ μάλιστα, ὅταν δήλωσε ὅτι ὁ Πρωτοπαπαδάκης ἐκτελέστηκε ὄχι **ἀν** καὶ **μὰ ἐπειδὴ** ἔσωσε τὴ δραχμὴ μὲ τὴν κατὰ τὸ 1922 διχοτόμηση τοῦ χαρτονομίσματος.⁸⁴ Στὴν πραγματικότητα, δηλαδή, τὸν σκοτώσανε ἐπειδὴ ὑπέδειξε τρόπο ὀριστικῆς λύτρωσης τῆς Ἑλλάδας ἀπὸ τὴν ἀνάγκη ἐξωτερικοῦ δανεισμοῦ.⁸⁵ Καὶ βέβαια, ὀφείλει κανεὶς πάντοτε νὰ θυμᾶται ὅτι κυβέρνηση ἀκριβῶς τοῦ Πέτρου Πρωτοπαπαδάκη καθιέρωσε, λίγο πρὶν ἀπὸ τὴ Μικρασιατικὴ Καταστροφή, τὴν ὑποχρεωτικὴ ἀσφάλιση τῶν ἰδιωτικῶν ὑπαλλήλων καὶ ἐργατῶν.⁸⁶

Ἀνάλογα ἰσχύουν γιὰ τὸν Γούναρη – ἔστω καὶ ἐὰν δὲν ἔχει, ἕως τώρα, βρεθεῖ ἀντίστοιχη δήλωση τοῦ Βενιζέλου: «Ὅλη του τὴ ζωὴ πολέμησε, γιὰ νὰ δώσει στὴν χώρα μας ἐκείνη τὴν κοινωνικὴ φυσιογνωμία πού θὰ τῆς ἐξασφάλιζε πραγματικὴ ἀνεξαρτησία. Αυτό, ἄλλωστε, πλήρως θὰ μπορούσε νὰ τεκμηριωθεῖ ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο του πού, ὅπως ἔχει τονιστεῖ, περιέργως ἐξαφανίστηκε λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν παραπομπή του στὴν περίφημη δίκη.⁸⁷

Ἔχοι γαῖαν ἐλαφράν.

84. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅ,τι ὁ ἴδιος ὁ Γούναρης, στὴν ἀπολογία του, τόνισε σχετικῶς: Οὔτε καὶ ἐστερήθη χρημάτων [ἡ Ἑλλάς] πρὸς πλήρωσιν τῶν πολεμικῶν αὐτῆς ἀναγκῶν, διότι χάρις εἰς τὴν ἐπιμελὴ καὶ εὖστοχον ἡμῶν προσπάθειαν κατορθώθη νὰ ἐξενεθῶσι πάντα τὰ διὰ τὰς πολεμικὰς ἀνάγκας χρήματα, οὐδεμιᾶς ἐπελθούσης ἐλλείψεως μέχοι τέλους, ὥστε καὶ πολλαὶ δεκάδες ἑκατομμυρίων νὰ ἐπαναχθῶσιν ἐξ Ἀσίας μετὰ τὴν ἐκκένωσιν αὐτῆς. (Αἱ ἀπολογίαι τῶν θυμάτων τῆς 15 Νοεμβρίου 1922, ἐνθ' ἀνωτ., σσ. 320-321.)

85. Ἐπίσημα Πρακτικὰ τῶν συνεδριάσεων τῆς Βουλῆς, Περίοδος Β' – Σύνοδος Δ' (Ἀθήνα: Ἐθνικὸ Τυπογραφεῖο, 1932), συνεδρίαση Ν' (31^η Μαρτίου 1932), σ. 673.

86. Νόμος 2868 «Περὶ ὑποχρεωτικῆς ἀσφαλίσεως τῶν ἐργατῶν καὶ ἰδιωτικῶν ὑπαλλήλων, Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος, Α', ἀρ. 119 (20 Ἰουλίου 1922), σσ. 554-556.

87. Αἱ ἀπολογίαι τῶν θυμάτων τῆς 15 Νοεμβρίου 1922, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 7.

DEMETRIOS GOUNARIS:
THE LIFE AND DEATH OF A MAN
(1862-1922)
(Summary)

Demetrios Gounaris was a statesman whose whole personality was in contrast to that of Eleutherios Veniselos. He was a man with solid roots in the Peloponnese, melting pot of the Greek Nation, with a formidable culture, a complete grounding in Law. Throughout his life he remained indifferent to money and struggled with passion to make life easier for the economically weak social strata and, more so, for the consolidation of a middle class. Its lack, at the time, formed the principal characteristic of Greek society. In addition he disagreed with Veniselos concerning the extension of the Greek State to the east. The fruit of this discord was the creation by Demetrios Gounaris of the Northern Epirus issue as early as 1914; and he constantly tried to obtain resolution of this issue during the First World War.

Gounaris, however, had a big handicap compared to Veniselos. He did not have the practical conception of life that characterized the latter. In particular he was neither familiar with arms nor did he ever understand the meaning of controlling the state machine. Thus, when after the 1st November 1920 elections he became the key personality of Greek political life, he agreed to continue the war against the Turkish Nationalists in Asia Minor, although he did not believe in its success. The correlative errors he committed proved to be fatal. He did not accept Ioannis Metaxas as Minister of War, although the latter was the only person among King Constantine's followers that could prevent the 1922 Catastrophe; and he did not remove from key posts of the Army officers who were declared opponents of the new regime in Greece. What was most important, he took critical decisions concerning war operations, in spite of the fact that he had no knowledge of military matters. The Catastrophe that followed was, in principle, a consequence of his awkwardness.

For he was not a "traitor" as accused. One could assert that he was a man of another time. If called to govern a small and honourable Greece, he would

have made a success. Unfortunately, however, the whirling wind of the First World War as well as the 1919–1922 Greek–Turkish conflict imposed situations to which his personality had no effective answers.

DIMITRIS MICHALOPOULOS

Δημήτριος Γούναρης
Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης
Νικόλαος Στράτος
Νικόλαος Θεοτόκης
Γεώργιος Μπαλτατζής
Γεώργιος Χατζανέστης

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ	7
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΠΟΥΛΙΑΣ	9
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Ι. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, Πρόλογος	II
ΔΗΜΗΤΡΗ ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, Εισαγωγή στή β' έκδοση	17
ΓΕΩΡΓΙΟΥ Κ. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗ, 'Η δίκη τῶν 'Οκτῶ καὶ ἡ ἐκτέλεση τῶν "Εξι: "Ενα δρᾶμα τοῦ 'Ελληνισμοῦ 87 χρόνια μετὰ	31
ΜΙΚΗ ΠΡΩΤΟΠΑΠΑΔΑΚΗ, Τὸ δρᾶμα τῆς δίκης τῶν "Εξι	49
ΝΙΚΟΥ ΒΑΣΙΛΑΤΟΥ, 'Η δίκη ποὺ συντάραξε τὴν 'Ελλάδα	57
ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ Γ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Τὸ "Εκτακτον Στρατοδικεῖον πρὸς ἐκδίκασιν τῶν «κατὰ τῶν ὑπαιτίων τῆς 'Εθνικῆς Καταστροφῆς» κατηγοριῶν	65
ΔΗΜΗΤΡΗ ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, Δημήτριος Γούναρης: 'Η ζωὴ καὶ τὸ τέλος ἐνὸς ἀνθρώ- που (1867-1922)	121

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ

Η ΔΙΚΗ ΤΩΝ ΟΚΤΩ ΚΑΙ Η ΕΚΤΕΛΕΣΗ ΤΩΝ ΕΞΙ
ΕΝΑ ΔΡΑΜΑ ΤΟΥ ΣΥΓΧΡΟΝΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ
ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ ΜΕ ΑΠΛΑ ΤΗΣ ΜΟΝΟΤΥΠΕ
ΚΑΙ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΘΗΚΕ ΑΠΟ ΤΟ «ΑΝΑΓΡΑΜΜΑ»
ΤΟ ΟΠΟΙΟ ΕΙΧΕ ΚΑΙ ΤΗ ΦΡΟΝΤΙΔΑ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ
ΤΟΥ ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ. ΤΗΝ ΕΚΔΟΣΗ ΕΠΙ
ΜΕΛΗΘΗΚΕ Ο ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ

Β' ΕΚΔΟΣΗ

ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ 2010

